

POMERAMO GRANICE

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

POMERAMO GRANICE

Izdavač
Institut društvenih nauka

Za izdavača
Mirjana Rašević

Urednice
Mirjana Rašević / Zorica Mršević

Recenzenti
Vladimir Goati / Zoran Vidojević

Lektorka
Milanka Vorkapić

Prelom
Marina Zelić

Štampa i grafički dizajn
DC Grafički centar

Beograd, 2007.

Stavovi izraženi u radovima objavljenim u ovom Zborniku
pripadaju autorima i nužno ne odražavaju stav
Instituta društvenih nauka.

Sve imenice upotrebene u ovom Zborniku u muškom rodu
odnose se po principu rodne ravnopravnosti i na ženska lica.

***POMERAMO
GRANICE***

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

Predgovor

Od koncepta do realizacije

Povodom pedesete godišnjice Instituta društvenih nauka pripremili smo izdanje pod naslovom *Pomeramo granice* u kome su objavljeni izabrani radovi saradnika Instituta na teme na koje trenutno u srpskom društvu postoji sukob mišljenja. Svakodnevne političke i stručne polemike, predizborne kampanje i razni drugi oblici javnih sučeljavanja mišljenja, u kojima takođe učestvuju i saradnici Instituta, dali su nam osnova za verovanje da Institut društvenih nauka itekako ima stručne i na sopstvenim istraživanjima zasnovane odgovore na mnoga od pokretnutih pitanja. Takvom zbirkom radova ne samo što obeležavamo značajni jubilej Instituta društvenih nauka već se promovišemo i kao institucija radoznalih istraživača, sposobnih da ponude odgovore na najaktuelnija, i najkontroverznija pitanja.

Neposredni „uzrok/okidač“ za donošenje odluke o profilisanju jubilarnog izdanja Instituta bili su javno izneti stavovi glavnih političkih partija Srbije početkom januara 2007, u predizborno vreme, o četiri provokativna pitanja, prava homoseksualaca, eutanaziji, abortusu i legalizaciji lakih droga. Prateći polemike i izjave na te, a i druge predizborne teme, postali smo svesni da politička elita Srbije, sa retkim izuzecima, ne poznaje mnoge važne aspekte tih, ali i drugih spornih pitanja. Možda najiskrenije zvuče oni koji su izjavili da njihova partija nema stav o tome, jer to i nisu pitanja od značaja za Srbiju 2006, ne shvatajući da, na primer, permanentno kršenje ljudskih prava neheteroseksualne populacije sigurno nije „nepostojeći“, ali sigurno jeste nevidljiv problem. A nevidljivost je upravo ono što svaki problem čini posebno ozbiljnim, jer kada je neprepoznat i nepriznat svaki problem je vrlo daleko od bilo kakvog rešenja.

Želeli smo, dakle, da se umešamo, da informišemo i da signaliziramo da smo u stanju da omogućimo pravovremenu, stručno zasnovanu informaciju o društvenim aktuelnostima i kontroverzama. Kontroverzna pitanja, pak, nikada nisu potpuno svediva sasvim na domen politike mada nikada nisu uspela ni da se izdignu iznad dnevnopolitičkih interesa i postanu redovna istraživačka tematika, i otuda smo našu ulogu videli i u njihovom legitimisanju.

Kloniranje, eutanazija, veza između niskog nivoa rađanja i abortusa, ljudska prava neheteroseksualnih osoba, pink ekonomija, proces raspada Jugoslavije i njenog proglašavanja tamnicom naroda, korupcija, nacionalizam kao kolektivna opsesivna neuroza, medijski mehanizmi stvaranja stereotipa o Srbima i Srbiji, privatizacija i njeni gubitnici i dobitnici, Kosovo – život u paralelnim stvarnostima, govor mržnje, polako, ali sigurno nestajanje granica između političke levice i desnice, neka su od pitanja obrađena u ovom Zborniku.

Ako bismo morali u jednoj rečenici da napišemo i opišemo o čemu je Zbornik *Pomeramo granice*, onda bismo u najkraćem mogli da kažemo da se radi o srpskom višedecenijskom snu o normalnom životu i promišljanju o preprekama da se do njega dođe. Jer, nije nam se još uvek desila dosada socijalne stabilnosti, funkcionišućih demokratskih institucija, a još manje toliki nivo poštovanja ljudskih prava da svoju prirodnu, ljudsku zabrinost za iste moramo da usmerimo na druge zemlje, čak kontinente. Neke je, u međuvremenu, tipično slovenski, brže stigla depresija nego sagledavanje načina rešavanja problema.

Kod nas su stvari uvek nekako komplikovanije i više je dilema, i nikako nas ne napuštaju izazovna pitanja, pitanja bez odgovora, ili uznemirenost usled koje ne prestajemo da uznemiravamo druge. I dok nam se ponekad čini da političari posustaju, mi se osećamo pozvani i prozvani, štaviše obavezni, da se upustimo u razmatranja kontroverznih pitanja, mada primećujemo da smo i sami već pomalo gluvi od umora i zidova. No, nikako nismo poverovali da je korisno sada i danas biti rečito ćutljiv. Pre bi se reklo da smo se zajednički priklonili uverenju da u vrtlogu sadašnjice i za pisanje kao i zidanje uvek ima mesta. U ovom susretu sa nama samima sve se pokrenulo i ponovo počelo da raste i bilo o čemu da smo pisali nismo se mimoišli sa stvarnošću. Nije naime bilo potrebno izgubiti ličnu hrabrost da bi se stekla društvena, a ni obrnuto.

Tematska otvorenost

Autori za koje se pretpostavlja da bi mogli da ponude najkvalitetnije radove na pomenute teme bili su pozvani i oni su bili tematski obavezni, ali nisu bili striktno vezani za datu formulaciju teme niti predloženi sadržinski okvir.

Postojala je i mogućnost tematskog proširenja po predlogu saradnika Instituta društvenih nauka, zainteresovanih da njihov rad na neku, prethodno nepomenutu temu bude uvršćen u Zbornik. Uslov je bio da je tema aktuelna, da pobuđuje različita, društveno međusobno sukobljena mišljenja i da je kvalitetno obrađena. Svi takvi radovi su uzeti u obzir i u zavisnosti od postignutog kvaliteta, veći broj njih je prihvaćen za objavljivanje. Nismo dobili nijedan rad na temu lakih droga, ali smo zato otvorili neke druge teme, kloniranja, korupcije, govora mržnje. Time se postigla neophodna različitost mišljenja i doprinelo svestranijem sagledavanju problematike graničnih oblasti naučnog interesovanja.

Šta nismo hteli

Kao što stalnost plamena nije stalnost materije već stalnost procesa, i istraživački kontinuitet nije tematska stalnost već stalnost procesa traganja i pomeranja istraživačkih granica. Zato smo odustali da prezentujemo genezu Instituta, kao i njegove dosadašnje najvažnije istraživačke rezultate, ali i aktivističke dnevopolitičke radove, tematsku homogenost, mirnu primerenost.

Kuda dalje

Nastaviti sa izdavanjem zbornika *Pomeramo granice* na iste ili druge kontroverzne teme, čiji bi autori mogli da budu i stručnjaci izvan Instituta društvenih nauka, je mogućnost koja se sa izdavanjem ovog Zbornika nameće kao obavezujuća realnost i kao realna obaveza.

Urednice

Pomeramo granice

S a d r ž a j

Predgovor		5
Vesna Klajn-Tatić	Eutanazija i lekareva pomoć u samoubistvu	11
Mirjana Rašević	Bela kuga i abortus	27
Hajrija Mujović-Zornić	Izazovi biomedicine: kloniranje i šta to znači za pacijentova prava	43
Aleksandar Bošković	Nacionalizam kao sudbina: nekoliko stavova srpskih intelektualaca o raspadu Jugoslavije	67
Slobodan Vuković	Kako su nas voleli: Nemačko-austrijska štampa i razbijanje Jugoslavije	81
Irena Ristić	„Pakao – to su drugi“: Još jedanput o Jugoslaviji	111
Dušan Janjić	Kosovo: politika i život u paralelnim svetovima	119
Neven Cvetičanin	Kritika ideološkog puritanstva – dekonstrukcija pojmova levice i desnice	153
Jovanka Matić	Slobodan govor vs. govor mržnje	173
Zorica Mršević	Ljudska prava i seksualna orijentacija	187
Bojana Balon	Pink ekonomija	205
Srećko Mihailović	Poreklo i priroda korupcije – pobeđe Mamona i Levijatana	217
Danilo Šuković	Socioekonomski aspekti privatizacije u Srbiji	245

Vesna Klajn-Tatić

Eutanazija i lekareva pomoć u samoubistvu

U većini razvijenih zemalja jednoobrazno je priznat princip da odluke o lečenju treba da se donose u skladu sa ličnim prioritetima i vrednostima pacijenta i da niko ne može biti predmet lečenja protiv svoje volje (Meisel, 1989: 40-50; Radišić et al., 1999: 40-41; Draškić, 1998: 254).¹ S druge strane, činjenica je da i pravo i etika nalažu lekarskom pozivu borbu za ljudski život po svaku cenu, pa se postavlja pitanje da li pacijenta treba zaštititi od nametnutog produžavanja života (Uhlenbruck, 1992: 138). Pri suočavanju sa smrtnom ili neizlečivom bolešću, u očima pacijenta, kvalitet života može imati prednost nad dužinom života. Stoga ovu situaciju karakteriše konflikt profesionalnih dužnosti lekara: dužnosti da olakša patnju i zadrži kvalitet pacijentovog života na najboljem mogućem nivou, i dužnosti da održi pacijentov život sve dotle dok je to moguće. U toj fazi neizbežno se suočavamo sa problemom eutanazije i lekareve pomoći u samoubistvu (Deutsch, 1984: 92), kao i sa raspravama koje se vode između onih koji veruju da svi životi imaju jednaku i objektivnu vrednost, te da se moraju čuvati pod svim okolnostima, i onih koji smatraju da kada bol, nepokretljivost i bespomoćnost sprečavaju bilo kakvo životno uživanje, tada čovek ima pravo da izabere smrt, umesto takvog života (Carmi, 1984: 26-27). U vezi sa drugim navedenim gledištem važno je istaći da nije reč o tome da li pojedinac ima slobodu da okonča svoj život, jer samoubistvo nije nezakonito ni u jednom

¹ U vezi sa pacijentovim pravima videti dokumente: *Deklaracija o unapređenju prava pacijenata u Evropi Svetske zdravstvene organizacije*, koja je usvojena u Amsterdamu 1994. godine; dve deklaracije Svetskog saveza lekara: *Revidirana Lisabonska deklaracija o pravima pacijenata* i *Revidirana Helsinška deklaracija o medicinskom istraživanju na čoveku*, obe od 1983. godine, kao i: *Konvencija Evropskog saveta o ljudskim pravima i biomedicini*, od 1997. godine.

savremenom pravnom sistemu, nego je ključno pitanje *da li lekar može zakonito pružiti pacijentu pomoć da to učini i da li je legitimno (zakonito) da država zabrani ili ograniči eutanaziju*, i ako to učini, onda kako i pod kojim okolnostima (Griffiths, Bood, Weyers, 1998: 167).

Eutanazija je sveobuhvatan naziv za probleme koji nastaju u slučaju kad pacijent odluči da odbije da započne ili da nastavi lečenje radi očuvanja svog života, ili kad zahteva da lekar upotrebi neko medicinsko sredstvo za ubrzanje inače bliske i neizbežne smrti, odnosno za oslobađanje od neprolazne patnje koju lekar ne može delotvorno da ublaži niti otkloni nijednim drugim raspoloživim medicinskim tretmanom. U pravnoj literaturi se pojmom eutanazije u širem smislu obuhvata često i lekareva pomoć kod samoubistva, jer eutanazija, kvalifikovana kao „ubistvo na zahtev“, nije ništa drugo nego samoubistvo preko posrednika (Đurđević, 1996: 230-231; Lonisell, 1980: 383).

U izlaganju koje sledi najpre ćemo prikazati stanje koje se tiče eutanazije i pomoći kod samoubistva u pojedinim pravnim sistemima. Potom ćemo, uz kritičko sagledavanje sadašnjeg, preovlađujućeg zakonskog okvira koji uređuje medicinski tretman neizlečivo bolesnog pacijenta, izneti neke predloge za njegovu reformu, one koji imaju oslonac u novijoj medicinskoj etici, pravnoj doktrini i medicinskoj i sudskoj praksi.

Eutanazija i pomoć kod samoubistva prema pozitivnom pravu

Zakonska rešenja koja danas preovlađuju prave oštru razliku između, s jedne strane, *pasivne eutanazije*, tj. odbijanja upotrebe mera kojima se neizlečivo bolestan pacijent održava u životu i *aktivne indirektne eutanazije*, tj. davanja lekova za oslobađanje od bola za koje se zna da će verovatno skratiti život pacijenta i, s druge strane, *lekareve pomoći kod samoubistva* i *aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije*, tj. preduzimanja neposredne akcije planirane da usmrti pacijenta. U načelu, i krivično i građansko pravo priznaju pravo na pasivnu eutanaziju, te ne zahtevaju od pacijenta da se, protivno svojoj volji, podvrgne medicinskim merama kojima se njegov život veštački produžava. Takođe, i krivično i građansko pravo priznaju pravo na aktivnu indirektnu eutanaziju, tj. dopuštaju pacijentu da prima lekove za oslobađanje od bola u završnoj fazi neizlečive ili smrtonosne bolesti, čak i ako će se time ubrzati momenat njegove smrti. Međutim, zakonodavci nerado prihvataju

pacijentovo pravo samoodređenja u odnosu na vlastiti život, odnosno na vlastitu smrt i ne pokazuju spremnost da uvedu nova pravila koja bi odobrila pravo na lekarevu pomoć kod samoubistva i na aktivnu direktnu i dobrovoljnu eutanaziju (Klajn-Tatić, 1996: 150-151).

U tretiranju pomoći u samoubistvu primetna su dva oprečna stava, koja zauzimaju pravni sistemi pojedinih zemalja. Po jednom, pomoć u samoubistvu koje je opravdano samo po sebi ne podleže sankcijama, pod uslovom da se tim postupkom ne narušavaju prava ma koje treće osobe. Njega ne sankcionišu zakonodavstvo Švedske, Francuske, Nemačke, Škotske, Švajcarske i države Teksas (SAD) (Browne, 1994: 1;² Silving, 1954: 350-389; Hadding, 1984: 151, 153-154). Prema drugom gledištu, koje je zastupljeno u zakonodavstvu najvećeg broja zemalja, pomaganje u samoubistvu predstavlja i danas krivično delo, iako samoubistvo po sebi to nije (Memedović, 1997: 64-65; Đurđević, 1996: 218 i dalje;³ Browne, 1994: 1). Izuzetak je država Oregon (SAD) u kojoj je, u dva navrata, donesen *Zakon o smrti sa dostojanstvom* (1994. i 1997. godine), da bi se lekareva pomoć kod samoubistva uredila posebnim zakonom (Carroll, 1995; Cvetković, 1999: 23-24; *Constitutional Law*, 1995: 477-479; *Trustee*, 1995: 10. maj; *The Economist*, 1994: 28, 26. novembar).

U pogledu aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije ili „ubistva iz milosrđa“ pravni sistemi pojedinih zemalja zauzimaju tri različita stava. Po jednom, aktivna eutanazija se kvalifikuje kao ubistvo prvog stepena: ovaj stav je zastupljen u zakonodavstvu Velike Britanije, Francuske i SAD (Jelačić, Tolić, 1976: 48-49; *Politika*, 2001: 5; Model Penal Code, 1985). Prema drugom gledištu, koje je zastupljeno u zakonodavstvu najvećeg broja zemalja, aktivna eutanazija se vrednuje kao privilegovano ubistvo: krivični zakonici Srbije, Nemačke, Švajcarske, Austrije (Steiner, 1992: 82), Grčke (Fotakis et al., 1992: 104-107), Slovenije (Prvan, 1976: 89), Italije, Danske, Poljske, Norveške, Kanade, Indije i Urugvaja

² U slučaju *Avon v. State*, 102 Tex. Crime, 478, 277, S.W. 1080 (1925), optuženi je obezbedio sredstva za izvršenje samoubistva, ali je sud države Teksas (SAD) odlučio da krivično delo ne postoji.

³ Videti član 119 srpskog Krivičnog zakonika, *Službeni glasnik Republike Srbije*, broj 85 od 6.X 2005, 88/2005 (ispravka) i 107/2005 (ispravka), na snazi od 1.I 2006; videti i: član 149 crnogorskog Krivičnog zakonika, *Službeni list Republike Crne Gore*, broj 70/2003; član 409 španskog Krivičnog zakonika; & 78 austrijskog Krivičnog zakonika; član 294 holandskog Krivičnog zakonika; odeljak 1-2 engleskog *Suicide Act*-a iz 1961. godine; član 580 italijanskog Krivičnog zakonika, i odeljak 2304, 2305 (1944) Krivičnog zakona države Njujork (SAD).

kažnjavaju izvršioca eutanazije, ali u kvalifikovanju prekršaja i/ili izricanju kazne izvršiocu uzimaju u obzir i/ili motiv izvršioca (teško zdravstveno stanje žrtve) i/ili zahtev (molbu) žrtve (Comment, Euthanasia, 1984: 547-548; 550-551; Silving, 1954: 383-384; Jeličić-Tolić, 1976: 48; Prvan, 1976: 87; Lacewell, 1987: 457; *Law Reform Commission of Canada*, 1984).⁴ Prema trećem stavu, aktivna eutanazija je legitiman postupak u medicinskom kontekstu, *na jasan, izričit, ozbiljan, trajan, dobrovoljan i informisan zahtev* neizlečivo bolesnog pacijenta, koji je zastupljen u japanskom, kolumbijskom, kineskom, belgijskom i holandskom pravu (Ury, 1976: 23; *Politika*, 2001: 5; Nys, 1999: 243-244), s tim što je Holandija 2001. godine dekriminalizovala i pomoć u samoubistvu i aktivnu eutanaziju kad su u pitanju lekari, pod materijalnim i proceduralnim uslovima koji su bili ustanovljeni zakonodavstvom iz 1993. godine (Griffiths et al., 1998: 111-112; 98-108; Kaa, 1989: 186-188; Bogaard, 1995: 49-54). Suštinski značaj novog holandskog zakonodavstva nalazi se u tome što ono uklanja žig kriminaliteta sa aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije i lekareve pomoći kod samoubistva, pod uslovom da je lekar, prilikom njihovog izvršenja, ispunio *kriterijume dužne pažnje* utvrđene zakonom, i što time *menja ulogu organa krivičnog gonjenja, odnosno javnog tužilaštva* (Dutch Euthanasia Law, 2001: 1-2; *The Responsibility of the Doctor*, 2001: 1-2).

Pozitivna zakonska rešenja koja regulišu medicinski tretman smrtno ili neizlečivo bolesnog pacijenta (osim onih Holandije), temelje se na gledištu *o ograničenoj svetinji ljudskog života* koje zagovaraju tradicionalna medicinska etika, pravna doktrina i medicinska i sudska praksa. U novijoj medicinskoj etici, pravnoj doktrini i medicinskoj i sudskoj praksi, sve značajnije mesto zauzima stav prema kome, u donošenju odluka o okončanju ljudskog života, razmatranje koje se tiče pacijentovog kvaliteta života mora imati dominantnu ulogu. Za razliku od pristupa tradicionalne medicinske etike, pravne doktrine i medicinske i sudske prakse, pristup o kvalitetu pacijentovog života *ne pravi razliku između aktivnih i pasivnih medicinskih postupaka oblikovanih da okončaju život*. Pozitivni postupak „usmrćenja“ sa smrtonosnom

⁴ Videti član 117 (lišenje života iz samilosti) srpskog Krivičnog zakonika; & 216 nemačkog Krivičnog zakonika; član 113 švajcarskog Krivičnog zakonika; & 77 austrijskog Krivičnog zakonika; član 46, stav 4 slovenačkog Krivičnog zakona, *Uredni list SR Slovenije* št.12 dne 11.IV 1977; član 300 grčkog Krivičnog zakonika.

injekcijom, na primer, jednak je „pasivnom prepuštanju pacijenta umiranju“ – uskraćivanju medicinskog tretmana za održavanje i/ili spasavanje života. U oba slučaja, najbitniji je kvalitet pacijentovog života (Stauch, M., K. Wheat, J. Tingle, 1999: 642-644; Capron, 1993: 33).

Kritičko sagledavanje sadašnjeg, preovlađujućeg zakonskog okvira koji uređuje medicinski tretman neizlečivo bolesnog pacijenta i predlozi za reformu

Stav novije medicinske etike, pravne doktrine i medicinske i sudske prakse, koji i mi zastupamo, svodi se na sledeće: ne postoje moralni i pravni razlozi za različito zakonsko tretiranje lekareve pomoći kod samoubistva i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije, s jedne strane, i drugih blisko povezanih oblika postupanja lekara kojima se skraćuje život neizlečivo bolesnom pacijentu, s druge strane, tj. pasivne dobrovoljne, nehotične i nedobrovoljne eutanazije i aktivne indirektno eutanazije, koje ulaze u opseg tzv. *normalne medicinske prakse* i koje se smatraju nekontroverznim ukoliko se tiču krivičnog i medicinskog prava (Griffiths et al., 91; 93-95; 157-158; 267-269; 273-278; Frey, 1998: 20-21; 24; 41-42; Kluge, 1995: 11-13; 20).

Čini se da ima osnova tvrdnja brojnih eminentnih pravnika da bi i za lekarevu pomoć kod samoubistva i za aktivnu direktnu i dobrovoljnu eutanaziju, kao i za *namernu smrt* koja je rezultat normalne medicinske prakse morali da važe *isti pravni standardi* (Rachels, 1986: 94-95; Griffiths et al., 1998: 165-167; Kluge, 1995: 20-21). Oni, na primer, postavljaju pitanje zašto: *normalnu medicinsku praksu* u vidu davanja lekova za ublažavanje bola koji skraćuju pacijentov život kao moguće predvidiv rezultat, treba smatrati, samu po sebi, moralno i pravno manje problematičnom od aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije ili lekareve pomoći kod samoubistva. Isto važi i za uzdržavanje od medicinskog tretmana za održavanje i/ili spasavanje života za koje se predviđa da vodi u pacijentovu smrt. Po zakonu, lekar odgovara ne samo za namerne posledice svog postupanja već i za one posledice za koje je izvesno znao ili je morao znati da mogu nastupiti.⁵ Takođe, propust lekara da uzme u obzir one posledice koje su razumno predvidive, osnov je za krivičnu

⁵ Videti npr.: član 113 (ubistvo) srpskog Krivičnog zakonika i čl. 158. i čl. 266, st.2, 1 i 5 Zakona o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br. 29/78; 39/85; 45/89 (odluka USJ U br. 363/86); 57/89 i *Službeni list SRJ*, br. 31/93.

odgovornost za ubistvo iz nehata i za deliktnu odgovornost iz nehata.⁶ Iz toga sledi zaključak da *razlika između namernog i nenamernog skraćenja života neizlečivo bolesnog pacijenta*, koja leži u osnovi različitog zakonskog statusa lekareve pomoći kod samoubistva i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije i drugih oblika namernog skraćenja života (aktivne indirektne i pasivne eutanazije), na koju se pozivaju tradicionalna medicinska etika i pravna doktrina u nastojanju da opravdaju postojeći zakonski okvir, izgleda pravno teško odbranjiva i može biti neprimenljiva na određenog beznadežno bolesnog pacijenta i njegovog lekara (Griffiths et al., 1998: 165-166; Meisel, 1989: 61-63; 76-77; 81). Jer, može postojati mala razlika između *namere beznadežno bolesnog pacijenta koji odluči da mu se obustave sredstva za produžavanje života* i *namere pacijenta koji traži od lekara pomoć da mu okonča život*. U oba slučaja, pacijent je tražio da se ubrza njegova sigurna, bliska smrt ili da se smrću oslobodi nepodnošljive patnje, za čije ublaženje ili otklanjanje nije na raspolaganju nijedan drugi delotvorni medicinski tretman.

Takođe, *i namera lekara može biti ista ili, upravo, suprotna od one za koju se, prema sadašnjem zakonskom okviru, pretpostavlja da je lekar ima* u prekidanju medicinskog tretmana za održavanje života ili u uzdržavanju od takvog medicinskog tretmana, i u davanju lekova za oslobađanje od bola, s jedne strane, i u prepisivanju smrtonosne doze lekova, čije će uzimanje prouzrokovati pacijentovu smrt, s druge strane. Naime, lekar koji *propusti* da pruži medicinski tretman bez koga će pacijent umreti, ili *propusti* da pruži tretman za oslobađanje od bola pacijentu koji će bez tog tretmana biti izložen nehumanoj patnji, mogao bi to učiniti *upravo sa namerom da usmrti pacijenta* ili *da pacijentu nanese telesnu povredu nečinjenjem*. Suprotno tome, *lekaru koji prepíše smrtnosni lek ne mora nužno biti namera pacijentova smrt*, već prosto želja da pacijentu olakša patnju, podstaknuta pacijentovim zahtevima (U.S. Supreme Court, 1997: 19-20). Drugim rečima, za procenu o tome da li je lekar odgovoran za smrt neizlečivo bolesnog pacijenta i da li je lekareva intervencija, bilo aktivna ili pasivna, bila etički i pravno prikladna unutar datog kauzalnog toka događaja, uvek su relevantne okolnosti konkretnog slučaja. S druge strane, ako pacijentova smrt *nije*

⁶ Videti npr.: član 118 (nehatno lišenje života) KZ Srbije i čl. 16, čl. 18, st.2 i čl. 154 u vezi sa čl. 163 ZOO.

sigurno najmanje moguće zlo, nju ne može opravdati ni aktivna ni pasivna eutanazija. Dakle, oba oblika eutanazije opstaju ili padaju zajedno, uprkos danas preovlađujućem zakonskom okviru koji aktivnu eutanaziju inkriminiše, dok pasivnu eutanaziju dopušta, pod materijalnim i proceduralnim ograničenjima utvrđenim zakonom (Klajn-Tatić, 1998: 2; 26-27; 32-33; Klajn-Tatić, 2002: 211-223; 241; Rachels, 1986: 110-114; 123; 128-129; 139; Meisel, 1989: 59-69; 76-77).

Postoji još jedan razlog zbog koga su sadašnja zakonska rešenja koja regulišu medicinski tretman neizlečivo bolesnog pacijenta pravno teško odbranjiva. Pokazuje se, zapravo, da *svi oblici lekareve pomoći neizlečivo bolesnom pacijentu imaju isti zajednički element*. Naime, kao i kod pasivne dobrovoljne eutanazije i aktivne indirektno eutanazije, tako i kod lekareve pomoći kod samoubistva i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije, *neizlečivo bolestan pacijent i lekar postupaju udruženo da bi izazvali pacijentovu smrt, na temelju pacijentove informisanosti i dobrovoljnog pristanka* (Kluge, 1995: 12; 20; Frey, 1995: 20-21; 24; 41-42; Klajn-Tatić, 2002: 7-11; 103). Otuda se stiče utisak da je težnja za *autonomijom i lekara i pacijenta jednako vredan cilj* u situaciji kad je pacijent smrtno ili neizlečivo bolestan. U principu, to jeste tačno. Ipak, odluka o tome šta ustanovljava dobru medicinsku praksu kad je u pitanju pacijent sa jednom uznapredovalom i neizlečivom bolešću, iziskuje od lekara da ima razumevanja za pacijentovo lično odmeravanje okolnosti u kojima se našao. Drugim rečima, *deo pojma dobre medicinske prakse mora uključivati i garanciju pacijentu da će se njegov lični sud o kvalitetu vlastitog života poštovati, isto kao i njegova, na osnovu toga, doneta odluka o pristanku, odnosno nepristanku na medicinski tretman za održavanje i/ili spasavanje života*. Odgovorna upotreba inherentno dvosmislenog pojma kvaliteta života *iziskuje od lekara da uskladi svoje odnose sa neizlečivo bolesnim pacijentom prema vrednostima i ciljevima pacijenta* (Age Concern of Gerontology, 1998: 12).

Svi slučajevi somatskih i nesomatskih izvora pacijentove patnje, kao podloge validnog zahteva za okončanje života, mogu se podvesti pod odrednicu: *bilansno samoubistvo*, koje je kao takvo opravdano i oslobađa lekara pravne obaveze da ga sprečava po svaku cenu. Za razliku od samoubistva duševno bolesnih, kod bilansnog samoubistva primarnu ulogu nemaju unutarpsihološki faktori, već spoljašnji događaji: teška bolest, gubitak voljene osobe, starost, siromaštvo, usamljenost i sl.

Istraživanja pokazuju da kod bilansnog samoubistva nije odlučujuće telesno oboljenje samo po sebi, *već odnos pacijenta prema njegovoj bolesti i patnji* (Klajn-Tatić, 2002: 35-41; 239; Đurđević, 1996: 218). Bilansno samoubistvo nije samo legitiman hitan izlaz iz nepodnošljive patnje nego i izraz jedne od osnovnih sloboda i prava čoveka da odluči kada i kako da prestane da živi. U meri u kojoj pitanja autonomije pacijenta dobijaju na značaju, sve se više širi i prostor za bilansno ili *racionalno samoubistvo*, zbog rastućih problema koje izazivaju medicinski postupci prema pacijentima u poslednjoj fazi života ili u fazi ozbiljne telesne onesposobljenosti. Pitanje bilansnog samoubistva biće u tom kontekstu jedno od područja značajnog pravnog (zakonskog) razvoja (Draškić, 1998: 253-261; Griffiths et al., 1998: 152-153 i dalje). Bilo da neizlečivo bolestan, ali mentalno sposoban pacijent zahteva od lekara da se uzdrži od medicinskog tretmana za održavanje i/ili spasavanje života, odnosno da takav medicinski tretman, ako je započet, obustavi, bilo da pacijent zahteva da mu lekar pruži tretman za oslobađanje od bola, bilo da pacijent zahteva da mu lekar dâ letalnu injekciju ili da ga snabde smrtonosnim lekovima – nesumnjivo je da je pacijentova namera, u svakom od ovih slučajeva, da ubrza momenat vlastite smrti. Odnos prema sopstvenoj bolesti i patnji opredeljuje pacijenta svesnog svojih postupaka da, putem *bilansnog* ili *racionalnog samoubistva*, nađe legitiman hitan izlaz iz nepodnošljive patnje. Lekar bi trebalo da čini *sve što je u njegovoj moći* kako bi bolesnog čoveka lečio i održavao u životu sve dok za to postoji smisao i medicinski tretmani koji bi mu ublažili patnju. Samo ako je mogućnost života dostojnog čoveka potpuno iščezla, i ako postoji *jasna i izričita želja* neizlečivo bolesnog pacijenta da više ne živi, onda bi lekar morao, pod uslovima određenim zakonom, pomoći pacijentu da mu put do smrti bude što je moguće lakši. Stoga bi medicinsku praksu koja odbija da pruži *aktivni oblik pomoći* neizlečivo bolesnom pacijentu da okonča svoj život, *kao poslednju moguću opciju*, trebalo odbaciti i zameniti boljom medicinskom praksom (Rachels, 1986: 121). Prema sadašnjem zakonskom okviru, nije sporno da pacijent može da izvrši bilansno samoubistvo putem odbijanja medicinskog tretmana za održavanje i/ili spasavanje života, i da, u tom slučaju, *i pravo i obaveza lečenja imaju jasnu granicu u pravu pacijenta na samoodređenje u odnosu na vlastito telo i život* (Laufs, 1988: 51, marg. br. 104. i 105;

Medizinrecht, 1985: 43-44; *People v. Robinson*, 1981: 1016; Eser, 1985: 10-13; Deutsch, 1991: 250).

Posle svega rečenog mogli bismo zaključiti da ne postoji suštinska razlika između sledećih oblika lekareve pomoći neizlečivo bolesnom pacijentu: pasivne eutanazije i aktivne eutanazije; indirektne eutanazije i direktne eutanazije; lekareve pomoći kod samoubista i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije. Budući da određeni oblik lekareve pomoći može biti prikladan za jednog pacijenta, ali sasvim neprikladan za drugog, srž problema nije u sferi puke zakonske deklaracije o tome da je jedan oblik medicinske pomoći moralno i pravno dopustiv, a drugi nije. Težište problema je u faktičkom utvrđivanju da li je određeni oblik pomoći koju lekar pruža, u konkretnom slučaju, upravo ona pomoć koja je za *klinički status* neizlečivo bolesnog pacijenta najprimerenija i u najboljem interesu *tog* pacijenta. Ukoliko je ova tvrdnja tačna, onda ni lekareva pomoć kod samoubistva, ni aktivna direktna i dobrovoljna eutanazija ne bi mogle biti nedopustive opcije, već bi pre morale biti *paralelne i alternativne opcije dopuštene neizlečivo bolesnom pacijentu*, ali samo u slučaju kad su sve druge terapijske mogućnosti iscrpljene ili kad za klinički status određenog pacijenta drugi oblici lekareve pomoći nisu prikladni. Za takvu slobodu izbora, koju bi valjalo obezbediti pacijentu, *pretpostavka je da se svim oblicima lekareve pomoći dodeli isti zakonski status. Materijalne i proceduralne uslove pod kojima bi bile dopustive i lekareva pomoć u samoubistvu i aktivna direktna i dobrovoljna eutanazija trebalo bi utvrditi zakonom ili protokolima medicinskih asocijacija*, na isti način na koji je to već učinjeno sada u pogledu palijativnog lečenja, i u njegovom okviru, aktivne indirektne eutanazije, prekidanja medicinskog tretmana i veštačkog oživljavanja umirućih pacijenata, tj. pasivne eutanazije (Klajn-Tatić, 2002: 209-236; 237-238; 242).

S druge strane, *nijedan predlog za reformu sadašnjeg zakonskog okvira koji uređuje medicinski tretman neizlečivo bolesnog pacijenta, a koji ostaje unutar konteksta primene krivičnog prava, neće značajnije unaprediti kontrolu nad izvršenjem lekareve pomoći kod samoubistva i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije*. Lekar je potrebna *suštinska zakonska sigurnost, a ne formalna*, kad očekujemo da on poštuje autonomiju svog pacijenta, da bude vođen principima medicinske etike, koji iziskuju od njega da spreči pacijentovu patnju i da zaštiti ljudsko dostojanstvo i da, u interesu delotvorne kontrole, bude otvoren i iskren u

pogledu radnji koje je izvršio. Stoga se čini da je *dekriminalizacija* lekareve pomoći kod samoubistva i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije *preduslov* za delotvornu kontrolu nad njihovim izvršavanjem. Ono što „dekriminalizacija“ uključuje jeste da se lekareva pomoć u samoubistvu i aktivna direktna i dobrovoljna eutanazija *tretiraju na isti način* kao i pasivna eutanazija i aktivna indirektna eutanazija, da se smatraju „normalnom medicinskom praksom“, „medicinskim izuzetkom“ i predmetom kontrole koja se primenjuje, prema sadašnjem zakonskom okviru, na druge postupke lekara kojima se skraćuje život pacijenta (Klajn-Tatić, 2002: 242-246; Griffiths et al., 1998: 285-291 i dalje). Pre nego što bi se eventualno prihvatio ovaj predlog, lekari i pravnici morali bi da se slože oko toga da bi *izveštaj o okončanju pacijentovog života*, u dekriminalizovanom režimu kontrole, morao da sadrži sledeće:

1. potpun opis postupka skraćanja pacijentovog života, uključujući lekove (ako su upotrebljeni), sa naznakom datuma i sata kada su upotrebljeni i u kojim dozama, kao i obaveštenje o medicinskom tretmanu koji nije bio otpočet ili koji je bio obustavljen, itd;

2. opis mentalne sposobnosti pacijenta da učestvuje u donošenju odluke o okončanju svoga života – u slučaju sumnje u mentalnu sposobnost pacijenta, trebalo bi da postoji izjava nezavisnog lekara (psihijatra) koji se bavio pitanjem mentalne sposobnosti pacijenta;

3. potpun izveštaj o razgovoru sa pacijentom koji je, ako je moguće, potvrđen od strane svedoka (čiji bi pismeni iskaz bio sastavni deo izveštaja);

4. zahtev pacijenta za medicinskim postupkom koji skraćuje njegov život ili saglasnost sa njim, pismen i potpisan (ili zabeležen na traci ili koji se može dokazati na neki drugi nedvosmislen način, na primer, u formi tzv. pacijentovog testamenta ili zahteva za eutanaziju);

5. pisana izjava nezavisnog lekara koji je bio konsultovan povodom predloženog postupka za skraćanje pacijentovog života;

6. pisana izjava medicinskog osoblja, najneposrednije uključenog u staranje o pacijentu, koja se tiče pacijentovg zdravstvenog stanja i zahteva, kao i postupka po kome je doneta odluka o okončanju pacijentovog života;

7. pisana izjava bliskog člana porodice i/ili drugih u neposrednom okruženju pacijenta koja se tiče pacijentovog zdravstvenog stanja i

zahteva, kao i postupka po kome je doneta odluka o okončanju pacijentovog života;

8. pisane izjave osoba koje su bile prisutne u vreme kad je izvršeno okončanje pacijentovog života.

Propust da se podnese izveštaj o slučaju skraćanja pacijentovog života na propisan način, u dekriminalizovanom režimu kontrole, bilo bi krivično delo (Klajn-Tatić, 2002: 244-245; Griffiths et al., 1998: 291 i dalje).

Na kraju valja reći da deo medicinskih poslenika, pravnih stručnjaka i šire laičke javnosti, koji se protivi legalizaciji lekareve pomoći kod samoubistva i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije, veruje u krivičnopravne zabrane. Oni nedovoljno uvažavaju činjenicu da je upravo inkriminacija lekareve pomoći kod samoubistva i aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije, ono što čini nemogućom delotvornu kontrolu nad njihovim izvršavanjem. Nije verovatno da će lekar, koji misli da se izlaže ma kom riziku, podneti izveštaj o pružanju pomoći kod samoubistva ili o izvršenju aktivne direktne i dobrovoljne eutanazije kao o slučaju *neprirodne smrti*.

Literatura

- Age Concern of Gerontology (1998) *Centre of Medical Law and Ethics: The Living Will. Consent to Treatment at the End of Life*. A Working Party Report. London.
- Bogaard, G. van de (1995) Euthanasia and the Law in Netherlands, in: Frank A. Huser (ed.) *Palliative Care and Euthanasia*. Edinburg: Campion Press, pp. 49-54.
- Browne, A. (1994) *Understanding Euthanasia: Should Canadians Amend the Criminal Code*, revised, 1-22, <http://www.islandnet.com/>.
- Capron, A. M. (1993) Even in Defeat Proposition 161 Sounds a Warning, *Hasting Center Report*, January-February, pp. 32-33.
- Carmi, A. (1984) Live Like a King: Die Like a King, in: A. Carmi (ed.) *Euthanasia*. Springer-Verlag, Berlin - Heidelberg - New York -Tokyo, pp. 3-31.
- Carroll, D. (1995) Taking the Initiative on Suicide, *Trustee*, May27.
- Comment, Euthanasia (1984) Comment, Euthanasia: A Comparison of the Criminal Law of Germany, Switzerland and the United States, *Comparative Law Review & 6 BC Int'l* nav. prema: Lacewell, L. A. (1987) A Comparative View of the Roles of Motive and Consent in the Response of the Criminal Justice System to Active Euthanasia, *Medicine and Law*, 6, p. 457.
- Constitutional Law (1995) Physician-Assisted Suicide and the Equal Protection Clause – Lee v. Oregon. *American Journal of Law and Medicine*, Vol. XXI, No. 4, p. 477-479.
- Cvetković, Z. (1999) Eutanazija. *Branič*, 2, str. 16-27.
- Deutsch, E. (1983) *Arztrecht und Arzneimittelrecht*, Berlin, XII.
- Deutsch, E. (1984) Euthanasia: A German View, in: A. Carmi (ed.) *Euthanasia*. Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New York-Tokyo. pp. 91-93.
- Draškić, M. (1998) Prava pacijenata – kraj paternalističkog koncepta medicine, *Pravni život*, 9, str. 253-262.
- Đurđević, N. (1996) Odgovornost zbog samoubistva hospitalizovanog pacijenta, u: Krulj Lj. i dr. *Aktuelni pravni problemi u medicini*, Beograd: Institut društvenih nauka, str. 209-242.

- Dutch Euthanasia Law (2001) Dutch euthanasia law – what's involved, Cable News Network, pp.1-2, www.CNN.com.world>europe.
- Eser, A. (1985) Sterbewille und aerzliche Verantwortung, *Medizinrecht*, 1, str.10-13.
- Fotakis, et al. (1992) grčki referat na temu: Eutanazija u Coimbri (Grčka), str.104-107.
- Frey, R. G. (1998) Distincions in Death, in: Dworkin, G, Frey, R.G, Sissela Bok, S. *Euthanasia and Physician-Assisted Suicide – For and Against*, Part One. Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp.17-42.
- Griffiths, J., A. Bood, H. Weyers (1998) *Euthanasia and Law in the Netherlands*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Hadding, C. F. (1984) Prevent or Aid Suicide? in: A. Carmi (ed.) *Euthanasia*. Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg-New York-Tokyo, pp.151-154.
- Jelačić, O., Tolić B. (1976) Eutanazija /deontološki i pravni problemi/. *Naša zakonitost*, 2, str. 44-51.
- Kaa D. J. van de (1990) Human Rights, Terminal Illness and Euthanasia, *Population and Human Rights*. New York: United Nations, (Geneve, 3-6. april 1989), str. 183-206; *Annex: Declaration for Euthanasia Through Notary*, str. 204.
- Klajn-Tatić, V. (1996) Dopustivost i zabrana eutanazije zavisno od načina izvršenja, u: Krulj, Lj. et al. *Aktuelni pravni problemi u medicini*. Beograd: Institut društvenih nauka, str.123-154.
- Klajn-Tatić, V. (1998) Aktivna i pasivna eutanazija, *Pravni život*, 9, str. 23-33.
- Klajn-Tatić, V. (2002) *Lekareva pomoć neizlečivo bolesnom pacijentu – etički i pravni problemi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Klajn-Tatić, V. (2002) Odnos između oblika lekareve pomoći neizlečivo bolesnom pacijentu, u: Klajn-Tatić, V. *Lekareva pomoć neizlečivo bolesnom pacijentu – etički i pravni problemi*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 209-236.
- Kluge, E-H. (1995) *Ethics and Deliberate Death*, obraćanje kanadskim senatorima pred Komitetom za eutanaziju i pomoć u samoubistvu (*Senate Special Committee on Euthanasia and Assisted Suicide*); i svedočenje od 26. septembra 1995, nav. prema: *Vancouver Transcripts*;

- Kluge' s Amendments: *Restructuring the Criminal Code*, 1-25; 25-36, <http://www.islandnet.com>.
- Krulj, Lj. et al. (1996) *Aktuelni pravni problemi u medicini*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Laufs, A. (1988) *Arztrecht*, 4. München: Auflage, nav. prema: Radišić, J. (1996) Odgovornost zbog uskraćivanja hitne medicinske pomoći, str. 257, u: *Aktuelni pravni problemi u medicini*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Law Reform (1983) Report on Euthanasia, Aiding Suicide and Cessation of Treatment: Working Paper 33, nav. prema: Lacewell, L. A. (1987) A Comparative View of the Roles of Motive and Consent in the Response of the Criminal Justice System to Active Euthanasia, *Medicine and Law*, 6, p.457.
- Lonisell, (1980) Euthanasia and Bianthanasia, *Death, Dying and Euthanasia*, 383, nav. prema: Lacewell, L. A. (1987) A Comparative View of the Roles of Motive and Consent in the Response of the Criminal Justice System to Active Euthanasia, *Medicine and Law*, 6, p. 450.
- Medizinrecht (1985) Presuda Saveznog vrhovnog suda Nemačke od 4.7.1984. godine, *Medizinrecht*, 1, str. 43-44.
- Meisel, A. (1989) *The Right to Die*. New York: Wiley Law Pubns.
- Memedović, N. (1997) Samoubistvo i pravo na život, *Pravni život*, 9, str. 55-66.
- Model Penal Code (1985) American Law Institute, nav. prema: Lacewell, L. A. (1987) A Comparative View of the Roles of Motive and Consent in the Response of the Criminal Justice System to Active Euthanasia, *Medicine and Law*, 6, pp. 449-463.
- Nys, H. (1999) Physician Involvement in a Patient's Death: A Continental European Perspective, *Medical Law Review*, 7, Summer, pp. 208-246.
- People v. Robinson (1981) Slučaj iz američke sudske prakse *People v. Robinson*, 83 A.D. 2d 271, 443 N.Y.S. 2d 1016, nav. prema: Meisel, A. (1989) *The Right to Die*. New York: Wiley Law Pubns, str. 59.
- Politika* (2001) Eutanazija u svetu, 11. april.
- Prvan, Lj. (1976) Da li privilegirati eutanaziju, *Naša zakonitost*, 6, str. 85-90.
- Rachels, J. (1986) *The End of Life: Euthanasia and Morality*. Oxford–New York–Melbourne: Oxford University Press.

- Radišić, J. et al. (1999) Povelja o pravima pacijenata, *Pravo – teorija i praksa*, 12, str. 39-46.
- Silving, H. (1954) Euthanasia: A Study in Comparative Criminal Law, *University of Pennsylvanian Law Review*, Vol. 103, No. 3, pp. 350-389.
- Stauch, M., K. Wheat, J. Tingle (1999) *Sourcebook on Medical Law*, London-Sydney 1998, reprinted.
- Steiner, J. W. (1992) Smrt, volja da se živi i pomaganje u umiranju, austrijski referat na temu: Eutanazija u Coimbri (Grčka), str. 82.
- The Economist* (1994) Euthanasia: Oregon's Goodnight, 26. novembar, p.28.
- The Responsibility of the doctor (2001) *Holland Horizon Magazine*, Questions and euthanasia policy 2001, Ministry of Foreign Affairs, pp.1-2.
- Trustee* (1995) What is Measure 16 and Where Does it Now Stand? May 10.
- U. S. Supreme Court (1997) *Washington et al. v. Harlod Glucksberg et al. and Dennis C. Vacco et al. v. Timothy Quill et al*; certiorari to the United States *Court of Appeals* for the ninth circuit, No. 96-110. Argued January 8, Decided June (U. S. Supreme Court/ Internet Legal Resources) – <http://caselaw.com/scrips/>, pp.1-47.
- Uhlenbruck, W. (1992) Vorab-Einwilligung und Stellvertretung bei der Einwilligung in einen Heileingriff, *Medizinrecht /MedR/*, 3, pp.134-141.
- Ury, F. S. (1976) Euthanasia: The Court's Struggle for an Answer, *American Bar Association Journal*, 6, pp.19-25.

Vesna Klajn-Tatić

Eutanazija i lekareva pomoć u samoubistvu

Rezime

U suočavanju sa smrtnom ili neizlečivom bolešću, u očima pacijenta, kvalitet života može imati prednost nad dužinom života. S obzirom na to da i pravo i etika nalažu lekarskom pozivu borbu za ljudski život po svaku cenu, postavlja se pitanje da li pacijenta treba zaštititi od nametnutog produžavanja života. Tu situaciju karakteriše konflikt profesionalnih dužnosti lekara i iskrsava problem eutanazije i lekareve pomoći u samoubistvu. U radu se naglašava da u debati o eutanaziji nije ključno pitanje da li pojedinac ima slobodu da okonča svoj život, jer samoubistvo nije nezakonito ni u jednom savremenom pravnom sistemu. Ključno je pitanje da li lekar može zakonito pružiti pacijentu pomoć da to učini i da li je legitimno (zakonito) da država zabrani ili ograniči eutanaziju, i ako to učini, onda kako i pod kojim okolnostima. U radu se prikazuju uporednopravna rešenja o eutanaziji i pomoći u samoubistvu, a potom se kritički sagledava sadašnji, preovlađujući zakonski okvir koji uređuje medicinski tretman neizlečivo bolesnog pacijenta. Najposle, iznose se predlozi za reformu, jer autor stoji na stanovištu da su postojeća zakonska rešenja u ovoj materiji teško pravno i etički odbranjiva.

Ključne reči: eutanazija, kvalitet života, bilansno samoubistvo, lekareva pomoć

Vesna Klajn-Tatić

Euthanasia and Physician-Assisted Suicide

Summary

When facing a terminal or incurable disease, a patient may favour quality of life over its duration. Given the fact that law and ethics commit physicians to fight for human life at any cost, one has to ask whether patient should be protected from prolongation of life that is imposed on him/her. In this situation physicians are faced with conflict of professional responsibilities and consequently a problem of euthanasia appears and physicians assistance in suicide. This article stresses that the key issue in euthanasia debate is not whether an individual enjoys freedom to terminate his/her own life, given the fact that suicide is not illegal in any legal system. Crucial question is whether physician may legally assist patient in this and whether it is legitimate (lawful) for a state to prohibit or limit euthanasia, and if it does so, under which circumstances? This article presents comparative solutions on euthanasia and suicide assistance, and thereupon critically assesses contemporary legislative framework regulating medical treatment of a terminally ill patient. Finally, reform proposals are offered since according to the author current legislative solutions on this subject are hard to defend from a legal or ethical standpoint.

Key words: euthanasia, quality of human life, balance suicide, physicians' help

Mirjana Rašević

Bela kuga i abortus

Zašto se rada mali broj dece?

Niske reproduktivne norme, kao i nepovoljne uslove za njihovo ostvarivanje na sadašnjem civilizacijskom nivou, nije uspelo da izbegne nijedno razvijeno društvo. Imajući u vidu ograničavajuće faktore izražavanja stava o idealnom broju dece u porodici, počev od toga da se traži konkretan odgovor numeričke prirode koji uključuje pretpostavku sa kojom individua nema iskustva, pa do otvorenog pitanja koliko ovakav stav odražava društveno prihvatljiv odgovor, a koliko individualni sistem vrednosti, on omogućava da se otkrije visina normi koju bi pojedinac prihvatio u uslovima bez ograničenja da bi zadovoljio svoje potrebe za potomstvom i roditeljstvom. Niz istraživanja ovih stavova, reprezentativnih na nivou celokupnog stanovništva i određenih subpopulacija, pokazao je da se stav o idealnom broju dece u razvijenim zemljama kreće između dvoje i troje dece, a stvarno rađanje je ispod tog nivoa.

Nivo rađanja dece u razvijenim zemljama je rezultanta zajedničkih normi i barijera čija je čvrstina i jedinstvo bez presedana u ljudskoj istoriji. Hautorn (1980) podvlači da je predindustrijska porodica vršila izbor u okruženju u kome je često izgledalo da objektivno može veoma malo da se bira, dok porodica kasnoindustrijskog doba progresivno bira još manje u okruženju u kome, naizgled, ima veoma mnogo mogućnosti za izbor.

Psihološki i emotivni aspekt vrednosne dimenzije deteta su dominantni za roditelje (Bulatao, 1984). Neegzistencijalna osnova vrednosti deteta je bitan faktor niskih reproduktivnih normi. Psihološke potrebe koje se zadovoljavaju dobijanjem potomstva (življenje kroz decu, osećaj odgovornosti, ispunjenja i svrsishodnosti, podstrek da se ostvari uspeh) i

obogaćivanje emotivnog života roditelja (druženje, ljubav, pojačanje bračne veze) mogu se ostvariti sa jednim i dvoje dece. Pogotovo u uslovima diferenciranih ciljeva, izmenjene porodice i u uslovima kada su „gubici“ vezani za decu veliki.

Usvojena filozofija življenja podrazumeva zadovoljavanje mnogobrojnih, visoko postavljenih i stalno novih potreba i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu. Velika su stremljenja i zahtevi koje sebi postavljaju i muškarac i žena. Pored težnji vezanih za individualni razvoj i samoostvarivanje, javljaju se i hedonističke težnje i okretanje materijalnim vrednostima. Jedan od ciljeva je stvaranje porodice i rađanje dece. U novom sistemu vrednosti život u zajednici i roditeljstvo su zadržali visoko mesto s tim što su se njima pridružili novi sadržaji koji, takođe, imaju visoko mesto. Ciljevi se ostvaruju, mada se individua oslobodila tradicionalnih i religijskih pritisaka, pod uticajem pritisaka druge prirode. Strukturnih, kulturnih, tehnoloških, medijskih.

Uspešnost u mnogim sferama života, koja podrazumeva i kompeticiju i izbegavanje rizika, jedan je od pritisaka. Otuda strah od mogućeg gubitka šansi i gubitka statusa, odnosno strah od preuzimanja obaveza koje ugrožavaju ličnu afirmaciju (Schmid, 1984) i sigurnost leži u osnovi nove senzibilitnosti.

Za donošenje odluka ireverzibilnog karaktera važno je podvući i teškoće u formiranju ličnog identiteta (Michely, 1996) u uslovima postojanja mnoštva životnih opcija i procesa individualnog oslobođenja od pripadnosti socijalnoj klasi, polu, starosnoj generaciji, lokalnoj zajednici. Tako, su konfuzija, ambivalentnost i anksioznost sastavni deo redukcije klasičnih podela roditeljskih uloga, odgovornosti i dužnosti majke i oca i rekombinacije muškog i ženskog identiteta. Slabljenje identifikacije oca sa autoritetom i moći i majke sa emotivnošću i pragmatizmom uporedno je sa postojanjem novih sadržaja i formi roditeljstva. Naročito očinstva. Dublje uvlačenje muškarca u krug svakodnevnog zadovoljavanja potreba vezanih za podizanje deteta, uključujući i vrednosnu i praktičnu ravan, opterećuje i vremenske i psihološke resurse muškarca.

Emocije su glavna osnova na kojoj počiva porodica. Samim tim brak i sve prisutniji drugi, fleksibilniji oblici zajedništva, prouzrokovani procesima deinstitutionalizacije, dugoročno nisu ni podrazumevajući ni stabilni. Moderna zajednica je i okrilje individualizma. Muškarac i žena

zasnivaju porodicu unoseći u nju svoje ambicije, aspiracije, zahteve, ciljeve, ličnu slobodu na izbor, insistirajući istovremeno na svojim pravima i obavezama drugog partnera. Nezavisnost prilikom ostvarivanja ciljeva u uslovima ekonomske i socijalne nezavisnosti partnera stimuliše preokupiranost vlastitim zahtevima i stvara otpor prema preuzimanju dugoročnih obaveza. Izmenjeni porodični odnosi su po pravilu inkompatibilni ne samo sa rađanjem većeg broja dece (Morsa, 1979) već i sa ostvarivanjem stava o željenom broju dece.

U bračnu zajednicu, formalnu ili neformalnu, i muškarac i žena stupaju u sve kasnijem životnom dobu. Osnovni razlozi su školovanje, investiranje u karijeru, ulaganje u identitet, samoostvarivanje, uživanje u životu, aspiracija za materijalnim dobrima, očuvanje otvorenog puta za budućnost. Odlaganje sklapanja braka ima za posledicu, pak, da se sve više parova suočava sa problemom začeca. Sa porastom godina starosti ne samo da je produženo vreme potrebno za koncepciju, već je i manja šansa za začecje i prirodnim i tehnološkim putem.

Ekonomsko ulaganje u decu je, pak, veliko. Beker (1973) podvlači da danas rađanje malog broja dece ne znači smanjeno materijalno opterećenje za porodicu. Naprotiv, ekonomska cena deteta stalno raste. Pre svega, jer roditelji žele da potomstvu povećaju šanse za uspeh u životu. Usvajanje ovakve strategije vodi većim troškovima podizanja dece, od onih na obrazovanje i zdravlje, do troškova vezanih za putovanja, bavljenje sportom, kupovinu različitih statusnih simbola i slično. Pored toga, bitni su i cena majčinog vremena, naročito u prvim godinama života, i psihološki trošak. Oni su vezani za probleme i ograničenja koja prate rađanje, podizanje i odgajanje dece, kao i konflikte i traume usled usklađivanja različitih aspiracija i potreba i roditeljstva. Pogotovo što danas deca imaju veće potrebe, uzrokovane novim sistemom vrednosti i uslovima života, za roditeljskom brigom, pažnjom i nadzorom; naročito majke, koja je više uvučena u krug roditeljstva što je biološki dato, ali i posledica njenog socijalnog položaja. Tome doprinosi i jasna tendencija rasta broja očeva koji ne žive sa svojom decom u porodičnom okruženju. Značajno ekonomsko i psihološko investiranje u decu ilustruje insistiranje roditelja na kvalitetu deteta umesto na kvantitetu, ali i na kvalitetu sopstvenog života. Tako, naizgled paradoksalno, altruističko ponašanje i samoostvarivanje vode u sebičnost,

imajući u vidu posledice na makro nivou koje, u uslovima depopulacije, mogu biti vrlo nepovoljne za buduće generacije.

Istovremeno, muškarac i žena formiraju stav o idealnom broju dece i ostvaruju ga u socijalnim, kulturnim i ekonomskim uslovima koji su oslobodili i forsirali individualizam i koncept samoostvarivanja. Pojedinaac ne razmišlja i/ili ne uvažava društvene potrebe uključujući i potrebe vezane za biološku reprodukciju društva. Današnje društvo, pak, u uslovima kada je rađanje dece oslobođeno moralnog i egzistencijalnog pritiska postalo stvar naizgled slobodnog izbora pojedinca, nije putem svojih institucija pokušalo da neposredno utiče na formiranje visine socijalnih normi o broju dece, niti je svojim mehanizmima omogućilo da ravnopravna životna opcija bude rađanje uopšte, a pogotovo rađanje troje, četvoro ili više dece. Naprotiv. Rezultat je rađanje malog broja dece kao racionalni kompromis između prednosti i nedostataka rađanja dece višeg reda (Cliquet, 1991). Kao što je u predindustrijsko doba rađanje velikog broja dece predstavljalo osiguranje od rizika, tako je danas neradađanje više od jednog ili dva deteta, takođe, vid izbegavanja rizika.

Pored oportunističkih prepreka rađanju, osećaja nedovoljne sigurnosti i u porodici i u široj zajednici i troškova (cene) vezanih za usklađivanje roditeljstva i profesionalne aktivnosti kao i roditeljstva i zadovoljenja različitih interesovanja, i strukturne prepreke, nezaposlenost, nerešeno stambeno pitanje, problemi čuvanja dece, nezadovoljavajući ekonomski standard i druge pojave iz ovog kruga, su kako varijabla niskih reproduktivnih normi tako i bitna barijera za realizaciju stavova o idealnom broju dece i učešće stanovništva u reprodukciji. Mada strukturne prepreke ne može da izbegne nijedno razvijeno društvo, njihova važnost je bila velika u socijalističkim zemljama. Značaj nabrojanih strukturnih prepreka je i danas posebno izražen u ovim zemljama koje su ušle u proces tranzicije socio-ekonomskog sistema, a njima su pridodati i novi elementi moguće individualne pasivizacije kao što su, na primer, osećaj nesigurnosti, socijalni maladaptacioni sindrom na izmenjene vrednosti i norme ili društvena anomija.

Psihološka i emotivna cena i prepreke, pak, vezane za oba vida kontrole rađanja nisu izražene. Moralno i etičko prihvatanje ograničavanja rađanja, liberalan zakon o abortusu i jednostavna i sigurna metoda prekida trudnoće, pravna regulativa sterilizacije kao i dostupnost visoko efikasne mehaničke i hemijske kontracepcije su realnost. Otuda se

uloga kontrole rađanja ne može svesti samo na instrumentalnu prirodu, jer saznanje o dostupnosti efikasne kontrole rađanja koja nije štetna po zdravlje učestvuje kao jedan od elemenata pri stvaranju reproduktivnih motiva, stavova i normi. Takođe, fundamentalna dostignuća u tehnologiji koja su omogućila odvajanje seksa od prokreacije su važan faktor za mnoge socijalne promene, pre svih, one vezane za status žene i odnose među partnerima.

Baza pomenutih faktora i niza drugih nerazmotrenih, kao što su, na primer, promena orijentacije intergeneracijskog transfera ili, pak, brzo širenje znanja, ideja, aspiracija, percepcija, stavova, koncepata vezanih za vrednosti ili troškove zahvaljujući inovacijama u tehnologiji, jeste druga globalna revolucija, nazvana modernizacija. Industrijska revolucija, ekstenzivna urbanizacija, radikalne promene u poljoprivredi, nauci i tehnologiji, revolucija u obrazovnom sistemu, medicini i političkom sistemu, su najvažnije revolucije u okviru čitavog procesa. Demografska revolucija je, pak, posledična manifestacija nabrojanih preokreta. Varijacije među razvijenim zemljama u vrednostima indikatora demografske revolucije su vezane za faktor vremena, ili pak za socioekonomski kontekst, odnosno kulturni identitet populacije koji u manjoj ili većoj meri utiču na individualni izbor.

Da li je zabrana abortusa demografski efikasna?

Koja je cena restrikcije abortusa u jednoj populaciji?

Izložena deterministička osnova niskih reproduktivnih normi i raširenost psiholoških, ekonomskih i strukturnih prepreka za ostvarivanje stava o željenom broju dece ukazuju na njihovu i složenost i duboku uslovljenost i istovremeno predstavljaju objašnjenje za nedovoljnu demografsku efikasnost restriktivnih zakonskih rešenja vezanih za namerni prekid trudnoće i kontracepciju. To su pokazala iskustva više zemalja. Naime, u nastojanju da podignu stopu nataliteta Rumunija u periodu od 23 godine, Bugarska, Čehoslovačka i u više navrata Mađarska, odlučile su se na manje ili više restriktivnu politiku prema namernom prekidu trudnoće. Ne samo pronatalitetni već i drugi motivi, motivi religioznog karaktera, rukovodili su vladu Poljske da se u devedesetim godinama prošlog veka opredeli za ukidanje liberalnog zakona kojim se prekid trudnoće dopuštao na zahtev trudne žene. Kratkotrajni efekat povećanja nataliteta stanovništva zabeležen je u svim

ovim sredinama. To ilustruje niz primera. Tako se jedini baby boom ikada registrovan u Mađarskoj vezuje za prohibiciju abortusa u periodu 1953-1956. godina (Kamaras, 1989).

Međutim, očekivani dugotrajni efekti u smislu povećanja nivoa rađanja nisu ostvareni. Rumunski primer je svakako najupečatljiviji. Kada je 1965. godine registrovana opšta stopa nataliteta od 15,6 promila, rumunska vlada je 1. oktobra 1966. godine, zabranivši uvoz kontraceptivnih sredstava, onemogućila pristup modernoj i efikasnoj kontracepciji, a dozvolila je namerni prekid trudnoće samo u slučaju da je žena starija od 45 godina ili da ima najmanje četvoro dece ili da joj trudnoća ugrožava život. Striktno su propisane dijagnoze koje se prihvataju kao medicinska indikacija za namerni prekid trudnoće. Uvedena je kazna kako za osobu koja obavlja ilegalni prekid trudnoće, tako i za ženu koja izabere ovu opciju. Istovremeno je bila predviđena istraga svakog spontanog abortusa.

Kao rezultat novih zakonskih rešenja, stopa nataliteta je naglo porasla na 27,4 promila u 1967. godini, usled značajnog povećanja rađanja dece drugog i trećeg reda. Međutim, ona je ubrzo počela da opada i u 1983. godini iznosila je 14,3 promila. Posle novih napora u borbi protiv ilegalnih abortusa stopa nataliteta se blago povećavala na 15,5 u 1984. i 15,8 u 1985. godini. U decembru 1985. uvode se još restriktivnija zakonska rešenja vezana za abortus. Naime, namerni prekid trudnoće se dozvoljava samo ženi koja ima petoro žive dece mlađe od 18 godina. Tokom promocije ovog zakona Čaušesku je proklamovao da je „celokupno društvo vlasništvo fetusa“. Uprkos tako ekstremnim nastojanjima da se sloboda pristupa kontroli rađanja ograniči, stopa nataliteta je blago porasla na 16,0 promila 1989. godine (Baban, David, 1994).

Istovremeno je došlo do porasta materinskog i morbiditeta i mortaliteta. Koeficijent registrovanog materinskog mortaliteta, koji je posledica trudnoće, izražen na 100.000 živorođenih, porastao je sa 86, koliko je iznosio u 1965. godini kada je abortus bio dozvoljen na zahtev trudne žene, na 150 u 1984, odnosno 170 u 1989. godini, u vreme restriktivne regulative vezane za kontrolu rađanja (Safe Motherhood, 1990). Procenjuje se da je preko 80% registrovane materinske smrtnosti posledica ilegalnih prekida trudnoće (Baban, David, 1994), odnosno obavljanja abortusa u nesterilnim uslovima od strane nestručnih lica. Ili,

drugim rečima, u periodu od 23 godine sprovođenja populacione politike, putem restriktivnog zakona o kontracepciji i namernom prekidu trudnoće, prosečno 341 žena godišnje je umrla od pribegavanja ilegalnom abortusu. Takođe, procenjuje se da je oko jedan milion Rumunki postalo infertilno kao posledica namernog prekida trudnoće obavljenog u neoptimalnim uslovima (UNFPA, 1990). Isto tako, porasla je i smrtnost odojčadi. Najviša vrednost stope mortaliteta odojčadi je registrovana 1987. godine kada se beleži čak nivo od 28,9 promila.

Odsustvo mogućnosti da se na legalan način prekine trudnoća u jednoj sredini, pored velike zdravstvene cene ima i jasne psihološke posledice kako za ženu tako i za dete rođeno iz neželjene trudnoće. Rezultati istraživanja u Švedskoj, Škotskoj i Čehoslovačkoj pokazali su da neželjeno materinstvo dovodi do različitih neurotičnih reakcija prema detetu, neurotičnih seksualnih reakcija i smanjenja radnog kapaciteta (Spinelli, Figa-Talamanca, 1990). Istraživanja, pak, koja su se bavila psihičkim i socijalnim posledicama za dete rođeno iz trudnoće koju je majka želela da prekine, ali joj nije odobreno su potvrdila početnu hipotezu da se neželjena deca potencijalno podižu u manje optimalnim psihološkim i socijalnim uslovima od željene. Tako su nalazi longitudinalne studije sprovedene u Pragu otkrili da rođeno neželjeno dete može patiti do zrelosti. Ovaj zaključak je usvojen na osnovu istraživanja koja su pratila razvoj 110 devojčica i 110 dečaka čijim majkama je dva puta odbijen abortus. U devetoj godini života ova deca su bila bolesnija i češće hospitalizovana od dece u kontrolnoj grupi. Imala su slabiji uspeh u školi i pokazivala su preteranu osetljivost i agresivnost, kao i manji stepen integracije u socijalnoj sredini. Manji broj ove dece od 14 do 16 godina je pohađao srednju školu u odnosu na kontrolnu grupu, a više ih je imalo potrebu da se zbog poremećaja ponašanja konsultuje sa psihijatrom. Emocionalni razlaz između dece rođene iz neželjene trudnoće i njihovih majki kulminirao je u adolescenciji. U odnosu na kontrolnu grupu neželjena deca su u većoj meri izražavala i konzervativne stavove po mnogim pitanjima. Bili su i manje informisani o seksualnosti i pitanjima vezanim za nju (David, Dytrych, Matejcek, Schuller, 1988; David, Matejcek, 2004).

Zašto je abortus realna potreba?

Upravo su visok morbiditet i mortalitet koji se duguju ilegalnom abortusu i različite posledice neželjene trudnoće predstavljali najsnažniji argument za liberalizaciju prekida trudnoće. Takođe, uvažavanje činjenice da je abortus realna potreba uslovljena većim brojem faktora različite vrste. Među njima posebno mesto imaju istorijski koreni, moralni principi naše civilizacije, koncept ljudskih prava, ograničavanje rađanja naročito intenzivna kontrola biološkog potencijala, karakteristike abortusa kao metode kontrole rađanja, objektivna ograničenja kontracepcije i njihovo subjektivno doživljavanje, kao i osobine žene i muškarca, pre svega, psihološke i socijalne vrste.

Vekovno korišćenje abortusa kao metode kontrole rađanja dobilo je čvrstu socijalnu potvrdu.

Ljudska sloboda, kolektivno dobro i pravda su tri moralne pretpostavke naše civilizacije. Princip ljudske slobode je pravo na slobodu delovanja. Princip kolektivnog dobra podrazumeva moralna pravila koja će obezbediti najveće dobro za pripadnike jedne zajednice, a princip pravde da svaki član društva ima pravo na jednaku šansu ostvarivanja neophodnih dobara. Primenjeni na pitanje prekida neželjene trudnoće ovi moralni principi nam omogućavaju da zaključimo da svaka žena ima prirodno pravo, pravo čiji je izvor priroda, Bog ili racio, da prekine trudnoću i socijalno pravo, istorijski izboreno pravo, na planiranje porodice i institucije za abortus. Ostvarivanje, pak, ovih prirodnih i socijalnih prava podrazumeva postojanje liberalnog zakona o abortusu u jednom društvu.

Mada veći broj ljudskih prava podržava liberalan stav prema namernom prekidu trudnoće, pravo koje je direktna osnova odnosi se na ljudsko pravo koje glasi: „Sve osobe treba da slobodno i odgovorno odluče o broju i razmaku između rađanja dece i treba da su im dostupne informacije, obrazovanje i sredstva za egzistiranje ovoga prava“. Ovo pravo je prvi put prepoznato kao bitno 1968. godine na Teheranskoj konferenciji o ljudskim pravima.

Istovremeno niske reproduktivne norme, rano stupanje u seksualne odnose, rasprostranjenost kohabitacionih veza i drugi savremeni oblici u životu žene i muškarca zahtevaju intenzivnu kontrolu rađanja.

Abortus kao metoda kontrole rađanja ima jasne prednosti nad kontracepcijom. To su pre svega potpuna efikasnost, omogućavanje da se

prekine postojeća trudnoća i zasnivanje odluke na sigurnosti, a ne na verovatnoći začeća.

Ograničenja kontracepcije, pak, leže pre svega u samoj prirodi njenih metoda i sredstava. Otpornost prema kontracepciji kao neprirodnom činu, nepoverenje i strah prema modernoj kontracepciji, priprema koju iziskuju pojedina sredstva i metode, manja ili veća neefikasnost kontracepcije uopšte, stalna upotreba kontracepcije koja je nužna i drugo.

I na kraju, čitav niz karakteristika žene i muškarca kao što su opšta i posebna znanja, odnos među partnerima, odgovornost za sopstveni život i kontrolu života, sposobnost individualne kontrole, doživljavanje seksualnosti, postojanost u sprovođenju dugoročnih ciljeva i donošenje seksualnih odluka.

No i pored toga što je abortus realna potreba, postoje sredine koje karakteriše duga istorija velikog broja abortusa. To su, pre svega, bivše socijalističke zemlje uključujući i Srbiju. U ovim populacijama tradicionalna, neefikasna kontracepcija je, u velikoj meri inkorporirana u sistem vrednosti, postala prirodni deo seksualnog odnosa i predstavlja, sa individualnog stanovišta, racionalan preventivni izbor. No, kada se iz različitih razloga trudnoća ne želi ili ne može prihvatiti, pribegava se namernom prekidu trudnoće. Oslanjanje na konzervativnu i neefikasnu kontracepciju koja uključuje abortus nije logično rešenje dileme o vidu kontrole rađanja, imajući u vidu posledice koje se tiču i individue i društva. Na mikro nivou potencijalne posledice abortusa su zdravstvene, psihološke i socijalne prirode, a na makro nivou veliki broj namernih prekida trudnoće smanjuje plodnost i reproduktivni potencijal stanovništva. Naime, namerni prekid trudnoće i, pogotovo, broj indukovanih abortusa u reproduktivnoj istoriji žene su statistički značajni faktori sekundarne neplodnosti, spontanih abortusa i prevremenih porođaja (Milačić, 1983).

Pre više od jednog veka Frojd (Freud) je razmišljajući o temi kontrole rađanja napisao: „Ne može se poreći da kontraceptivne mere postaju neophodne u braku i teorijski posmatrano, bio bi to jedan od najvećih uspeha čovečanstva ako bi bilo moguće da se akt prokreacije podigne na nivo voljnog i namernog akta i da se oslobodi veze sa neophodnim zadovoljenjem prirodne želje“. Savremenim metodama kontracepcije omogućeno je odvajanje seksa od prokreacije i stvorena je mogućnost da biološka reprodukcija postane voljni i namerni akt čoveka o kome govori

Frojd. Ova činjenica ukazuje na protivrečnu situaciju i postavlja više pitanja među kojima je osnovno – zašto se žene u nekim sredinama ne oslanjaju na savremena naučna znanja? I pored teorijskih rasprava i niza sprovedenih istraživanja odgovori na ovo pitanje nisu ni potpuni ni konačni.

Neki odgovori se nameću. Po mišljenju Meja (1969) odvajanje seksa od reprodukcije „može da poveća ambivalenciju ljudi. Takođe, postoji i dilema lične odgovornosti od slobode da se bira .... Nikada nismo prihvatili psihološku i ličnu odgovornost za to ... jer više nije Bog taj koji odlučuje da li ćemo imati decu ili ne, mi odlučujemo. Nova sloboda ma koliko se želela otvara puteve novim dilemama i savremenim anksioznostima“. Istraživački prodori, pak, kao najvažnije faktore vezane za neprihvatanje modernih vrednosti u ovoj sferi izdvajaju da tradicionalna kontracepcija i namerni prekid trudnoće imaju socijalnu potvrdu, da postoji transgeneracijski transfer psihološkog otpora prema upotrebi kontraceptivne pilule i intrauterinog uloška, da seksualna edukacija nije nikada postala ni prirodni deo odrastanja u porodici, ni sastavni deo školskih programa ovih zemalja, kao i da se u sredinama sa velikim brojem abortusa registruju jasne prepreke različite prirode vezane za dostupnost moderne kontracepcije, kao što su visoka cena koštanja, nepostojanje zakonske osnove za korišćenje voljne sterilizacije ili prepreke vezane za savetovaništva za planiranje porodice (Rašević, 1999).

Društva koja se suočavaju sa velikim brojem abortusa treba da, ne dovodeći u pitanje liberalan zakon o abortusu, preduzimaju različite programske akcije u cilju promocije upotrebe moderne kontracepcije. Najvažnije su: širenje relevantnih znanja, razvijanje mreže kvalitetnih servisa za planiranje porodice, uključivanje lekara i zdravstvenih radnika različitih profila u edukativni rad vezan za promociju preventivnog ponašanja, puna dostupnost efikasne kontracepcije, izvlačenje muškaraca iz defanzive i jačanje njihove odgovornosti u ovoj sferi, kao i pravna regulativa voljne sterilizacije.

Ima li rešenja za belu kugu?

Ako se nameće da ograničavanje slobode pristupa namernom prekidu trudnoće ne bi trebalo da bude instrument populacione politike iz više razloga, otvorena su mnoga druga pitanja vezana za politički odgovor na nizak natalitet stanovništva. Pre svega usled nedostatka naučnog i

iskustvenog znanja u pogledu dostizanja nivoa plodnosti potrebnog za prosto obnavljanje generacija, jer rehabilitacije rađanja nije bilo ni u jednoj razvijenoj zemlji. Iskustva razvijenih populacija ukazuju da, bez obzira na značajne razlike u ekonomskim, društveno-političkim i vrednosnim sistemima, kao i u institucionalnoj osnovi populacione politike, postoji značajan stepen uniformnosti u pogledu ciljeva, pravaca mera, kao i definitivnog izraza primenjenih mera. Finansijska pomoć porodici, usklađivanje rada i roditeljstva i sistem zbrinjavanja dece zaposlenih roditelja, postaju standardi političkog odgovora.

Maksimalan efekat primenjenih mera je porast završenog fertiliteta do 10% (Moors, 1995), što je u uslovima izuzetno niskog nivoa rađanja nedovoljno. Razloge izostajanja većih efekata treba tražiti, pored prirode uzroka nedovoljnog rađanja, i u neadekvatnoj operacionalizaciji mera, podređenosti mera populacione politike drugim oblastima socijalne politike kao i neizdvajanju dovoljno finansijskih sredstava (Rašević, Petrović, 1996). I danas u razvijenim zemljama, to jest modernim državama blagostanja, aktuelno je razmišljanje Glassa (Glass) iz četrdesetih godina prošlog veka da država nije spremna ni da pokuša da u kontinuitetu „kupi decu po stvarnoj ceni“.

Pored stvaranja približno jednakih uslova za roditelje u odnosu na individue bez dece, postoje još najmanje dva načina da se snizi cena roditeljstva. Prvo, dublje uvlačenje muškarca u roditeljstvo, uključujući i vrednosnu i praktičnu ravan, promocijom novih odnosa između žene i muškarca u savremenoj kulturi. Drugo, redefinisanje tradicionalnih normi o tome kako treba podizati decu, što pretpostavlja i socijalizaciju porodičnih funkcija. I, naravno, kao svaki proces koji ima za cilj da utiče na promenu kulturnog modela življenja, sistema vrednosti, stavova i ponašanja, ove akcije treba da budu dugotrajne i sistematične.

U okviru političkog odgovora na nedovoljno rađanje dece bitno je i sprovođenje mera vezanih za očuvanje i unapređenje reproduktivnog zdravlja mladih, jer će upravo oni biti nosioci reprodukcije stanovništva u neposrednoj budućnosti. Pogotovo je ovo važan pravac delovanja u društvu koje beleži porast rizičnog ponašanja mladih koje, direktno ili indirektno, ugrožava njihovo reproduktivno zdravlje i koje istovremeno karakterišu ozbiljni problemi u sferi reproduktivnog zdravlja stanovništva, kao što su veliki broj namernih prekida trudnoće i/ili učestalost seksualno prenosivih bolesti. Pored širenja znanja i veština vezanih za

očuvanje stanja reproduktivnog sistema, njegovih funkcija i procesa, promocija reproduktivnog zdravlja treba da pokuša da deluje i na razmišljanja mladih o braku, porodici, rađanju dece, relacijama između žene i muškarca i slično.

Populaciona edukacija se uopšte nameće kao novi pravac populacione politike imajući u vidu da pojedinac nema dovoljno specifičnih znanja. U manjoj ili većoj meri ne vidi se odnos između individualnog ponašanja i makro procesa, ne poznaju se posledice nezadovoljavajućih populacionih tendencija, sporost demografskih promena i njihovo odloženo dejstvo, zatim, ne razumeju se potrebe društva u ovoj sferi, kao ni potrebe budućih generacija, ne razmišlja se o očuvanju nacionalnog identiteta, kulture i trajanja. Širenje ove vrste znanja bi moglo biti osnov formiranja drugačije reproduktivne svesti, koja bi uvažavala društvene potrebe u ovoj sferi. Formiranje reproduktivne svesti je, pak, neophodno, jer veliki i možda najsloženiji problem koji populaciona politika treba da savlada se nalazi u stanju individualne svesti, ali i u društvenoj svesti shvaćenoj u najširem smislu.

Čovečanstvo mora da traži odgovor na problem nedovoljnog rađanja, imajući u vidu posledice koje ono donosi na makro nivou kao što su starenje stanovništva i otvorena depopulacija. Stari odgovori religijskog ili pravnog pritiska ne odgovaraju ni nivou razvoja niti su dovoljno efikasni, a nova etika u uslovima mnogih intelektualnih sistema nije univerzalnog tipa. Ne može se ni očekivati da će *homo sapiens* kao racionalno biće pronaći odgovor u bliskoj budućnosti, jer je potrebno vreme koje se meri, ne godinama već decenijama, da se spontano formira grupna strategija kao racionalan odgovor na nedovoljno rađanje.

Literatura

- Baban, A., H. David (1994) *Voices of Romanian Women: Perceptions of Sexuality, Reproductive Behavior, and Partner Relations During the Ceausescu Era*. Bethesda: Transnational Family Research Institute.
- Becker, G., H.G. Lewis (1973) On the Interaction between the Quantity and Quality of Children. *Journal of Political Economy*, Number 2.
- Bulatao, R. (1984) Content and Process in Fertility Decisions: A Psychosocial Perspective, *Fertility and Family – Proceedings of the Expert Group on Fertility and Family*, New Delhi, 5-11 January. New York: United Nations.
- Bulatao, R., E. Bos (1992) The Spread of Fertility Regulation as Collective Behaviour, *Family Planning Programmes and Fertility*. Oxford: Clarendon Press.
- Cliquet, R. (1991) The Second Demographic Transition: Fact or Fiction? *Population studies*, Number 23.
- David, H., Z. Dytrych, Z. Matejcek, V. Schuller (1988) *Born Unwanted: Developmental Effects of Denied Abortion*. New York, Prague: Springer Publishing Company, Avicenum Medical Press.
- David, H., Z. Matejcek (2004) Born Unwanted: The 35 Year Prague Study, *Reproductive Health Issues in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Bucharest, 17-20 October, IUSSP, WHO, UNFPA.
- Davis, K., M. Bernstam, A. Ricardo-Campllell (1986) Below-replacement Fertility in Industrial Societies, *Population and Development Review*, A Supplement to Volume 12.
- Freedman, R. (1992) The Role of Family Planning Programmes as a Fertility Determinant, *Family Planning Programmes and Fertility*. Oxford: Clarendon Press.
- Freud, S. (1959) *Sexuality in the Etiology of the Neuroses*. New York: Northon.
- Gerson, K. (1985) *Hard Choices*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Glass, D. V. (1940) *Population Policies and Movements in Europe*. Oxford: Clarendon Press.
- Golini, A. (1997) Demographic Trends and Aging in Europe. Prospects, Problems and Policies, *Genus*, Volume LIII, Number 3-4.

- Hawthorn, G. (1980) The Paradox of the Modern: Determinants of Fertility in Northern and Western Europe since 1950, in: C. Hohn, R. Mackensen (eds.) *Determinants of Fertility Trends: Theories Re-Examined*. Liege: Ordina editions and IUSSP.
- Kamaras, F. (1989) Attitudes on Fertility Control Related Values and Policy on Basis of the Hungarian Studies, *Demographic Trends and Population Policy*, Dubrovnik, 5-11 June.
- Macklin, R. (1989) Liberty, utility and justice: an ethical approach to unwanted pregnancy, in: A. Rosenfield, M. F. Fathalla (eds.) *Women's Health in the Third World: The Impact of Unwanted Pregnancy*. New York: Elsevier.
- Macura, M.M., M. Eggers, T. Frejka (1995) Demographic Change and Public Policy in Europe, in: H. Moors, R. Palomba (eds.) *Population, Family and Welfare: A Comparative Survey of European Attitudes*. Oxford University Press.
- May, R. (1969) *Love and Will*. New York: Northon.
- McNicoll, G. (1996) *Governance of Fertility Transition: Regularity and Duress*. New York: The Population Council.
- Michely, G. (1996) New Patterns of Family Formation in Italy. Which Tools for Which Interpretations? *Genus*, Number 1-2.
- Milačić, D. (1983) *Medicinski i socijalni aspekti problema humane reprodukcije u SR Srbiji*, doktorska disertacija. Beograd: Medicinski fakultet.
- Moors, H. (1995) Reproductive Behavior and Policies, *International Colloquium - Attitudes on Population in Europe*, Brussels, 24 March 1995.
- Morsa, J. (1979) Socio-economic Factors Affecting Fertility and Motivation for Parenthood. *Population Studies*, Number 3.
- Namboodiri, K., L. Wei (1998) Fertility Theories and Their Implications Regarding How Low Can Fertility Be, *Genus*, Volume LIV, Number 1-2.
- Prinz, C. (1995) *Cohabiting, Married, or Single*. Lexenbourg: IIASA, Avebury.
- Rašević, M. (1993) *Ka razumevanju abortusa u Srbiji*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.

- Rašević, M., M. Petrović (1996) *Iskustva populacione politike u svetu*. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Safe Motherhood (1990) Romania: On the Road to Success. *Safe Motherhood*, July-October.
- Schmid, J. (1984) The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of Council of Europe. *Population Studies*, Number 15.
- Serow, W., D. Sly (1993) Population Policy in Industrialized Nations: Reactive or Proactive?, *Genus*, Volume 3-4.
- Shamie, J. (2004) Low Fertility: Can Governments Make a Difference, *Annual Meeting Population Association of America*, April 4, Boston.
- Van de Kaa, D. (1995) *Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility*. Hague: NIDI.

Mirjana Rašević

Bela kuga i abortus

Rezime

U razmišljanjima o načinu da se ublaži problem niskog nataliteta relativno često se podvlači opredeljenje za restriktivnija zakonska rešenja vezana za kontrolu rađanja. Takva mera ne samo da je moralno neprihvatljiva, da ima svoju visoku zdravstvenu i psihološku cenu, već nije ni dovoljno demografski efikasna. To su pokazala iskustva više zemalja. Naime, u nastojanju da podignu stopu nataliteta Rumunija u periodu od 1966-1989. godine, Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska u više navrata, kao i Poljska u devedesetim godinama prošlog veka odlučile su se na manje ili više restriktivnu politiku prema namernom prekidu trudnoće. No, očekivani dugotrajni efekti u smislu povećanja nivoa rađanja nisu ostvareni. Restriktivna zakonska rešenja vezana za namerni prekid trudnoće nisu dovoljno efikasna da ublaže problem nedovoljnog rađanja jer, mada saznanje o dostupnosti kontrole rađanja učestvuje kao jedan od elemenata pri stvaranju reproduktivnih motiva, stavova i normi, kontrola rađanja ne predstavlja bitan faktor determinističke osnove nedovoljnog rađanja u savremenom društvu. Njena uloga je prvenstveno instrumentalne prirode.

Ključne reči: nedovoljno rađanje, namerni prekid trudnoće, pronatalitetna politika

Mirjana Rašević

Low Fertility and Abortion

Summary

When considering the method of mitigating the problem of low fertility, the decision for more restrictive legal solutions regarding birth control is quite often emphasized. Such a measure is not only morally unacceptable, and has a high health and psychological price, but is also not effective. Experience from many countries has proven this. Namely, in an attempt to raise the natality rate; Romania in the period 1966-1989; Bulgaria; Czechoslovakia; Hungary in many attempts; as well as Poland in the 1990s; decided to introduce a more or less restrictive policy towards induced abortion. Yet, the expected long-term effects in the sense of an increase in the level of births were not realized. Restrictive legal solutions regarding induced abortion are not effective enough to mitigate the problem of insufficient births because birth control does not represent a significant factor of the deterministic basis of insufficient fertility in contemporary society. Its role is primarily of instrumental nature.

Key words: fertility, induced abortion, population policy

Hajrija Mujović-Zornić

Izazovi biomedicine: kloniranje i šta to znači za pacijentova prava

Osnovi problematike

Sloboda istraživanja u medicini i njene implikacije na ljudska prava u oblasti zdravlja s razlogom su predmet velike pažnje. Kloniranje se dugo smatralo tabu-temom. Danas, istraživanja tzv. stem-ćelija (matičnih ćelija) za terapijsku upotrebu deluju krajnje obećavajuće, premda su istovremeno združena sa brojnim socijalnim, pravnim, religijskim i etičkim pitanjima. Pravna pitanja tiču se pre svega zakonske regulative koja se shvata i implementira s ciljem da se kontroliše korišćenje i širenje jedne nove tehnologije. To postavlja i dalje pitanje konkretnih prava pojedinaca kao pacijenata da budu obavešteni i uključeni u takva istraživanja i da im se opšte koristi od toga stave na raspolaganje. Pravna situacija je posebno kompleksna u Evropi, gde se svaka zemlja u ovim pitanjima rukovodi uglavnom nacionalnim propisima ugledajući se na načela regionalnih akata donetih od strane Evropske unije. Budući da po ovom pitanju postoje vidljive socijalne i političke razlike među zemljama, koje delom proizilaze iz kulturnih i religijskih razlika, nije iznenađujuće što je upravo rad na neophodnoj regulativi i mogućoj harmonizaciji izbio na površinu. Legislativne inicijative upućuju na dva glavna pitanja, da li proizvodnja ili korišćenje ljudskih embriona u toku istraživanja ugrožava ljudsko dostojanstvo, i može li terapijsko kloniranje voditi komercijalizaciji ljudskih jajašaca ili embriona.

Rasprave ističu kao prvo važno pitanje ozbiljan pravni i etički problem stvaranja i korišćenja embriona u medicinskim istraživanjima. Polazi se od postavke da ljudski embrioni i fetusi u njihovoj ranoj fazi imaju moralni status i da uživaju pravnu zaštitu (Radišić, 2004:102). Fundamentalno je načelo u mnogim evropskim zemljama da se čovek

poima najmanje kao „jedinka“ a najviše kao „pojedinač“. Prava se vezuju za čoveka, pojedinca, nakon živorođenja, smatrajući takođe da su ta prava validna i za još nerođeno ljudsko biće, ali nije jasno od kog nivoa razvoja su ta prava usaglašena u njihovoj povezanosti. Jačina sa kojom se taj problem diskutuje različita je od zemlje do zemlje.

U zemljama u kojima religija ima veći uticaj na donošenje političkih odluka, kakve su Italija, Nemačka i Norveška, u centru debate stoji moralni status ljudske sperme, jajašca ili fetusa. Ako se oplodnom jajašcu priznaje moralni status, vođenje eksperimenata postaje problematično, više nego ako se uvede da ono nema takav status po sopstvenom pravu. Fokusiranje na ljudsko dostojanstvo rađa osnovni konflikt: dostojanstvo majke, posebno njeno pravo samoodređenja i apsolutna moć nad njenim sopstvenim telom, što se suprotstavlja oplodnom jajašcu, u smislu njegovog „prava“ da se razvije u ljudsku jedinku. Dostojanstvo odraslog čoveka, muškarca ili žene, takođe je u konfliktu sa onim što se navodi u nekim zemljama da je pravo sperme ili jajne ćelije da ne budu sprečeni od oplodjenja ili da budu sprečeni upotrebom kontracepcije. Na primer, Norveška je zabranila istraživanja na oplodnim jajašcima formulišući to na taj način da izričito ne spominje terapijsko kloniranje. U tom pogledu Norveška situacija liči na Nemačku gde trenutna legislativa ne dopušta proizvođenje stem-ćelija iz oplodnih jajašaca. Ipak, u obe zemlje dopušteno je da se importuju linije „uvezenih“ stem-ćelija koje su bile ustanovljene iz jajašaca oplodnih u drugim zemljama, jer u tom pogledu zakoni nisu potpuno jasni. Pravo u Norveškoj trenutno podleže reviziji.

Nasuprot tome, vlade Švedske, Holandije i Francuske su već prihvatile korišćenje oplodnih jajašaca kao izvora stem-ćelija i sugerišu da je takva upotreba prihvatljiva. U Francuskoj naučnici sve više terapijsko kloniranje razumevaju kao dužnu solidarnost prema budućim generacijama. Velika su obećanja koja takve tehnike sadrže za budućnost raznih vrsta medicinskih tretmana ljudi. U mnogo sekularnijoj zemlji, kakva je Švedska, gde pravo korišćenja kontracepcije i pravo na abortus nisu politička pitanja i shvataju se kao fundamentalna prava, prava nerođenog su prostija od onih postavljenih pravom na abortus. Sve dotle dok fetus legalno može biti abortiran, on nema pravo nezavisno od svoje majke i može biti korišćen u eksperimentima, kroz njen informisani pristanak i odobrenje od Nacionalnog odbora za zdravstvo i ekonomiju.

Saglasno važećim pravilima takvo odobrenje može biti dato samo ako ne postoji druga prihvatljiva alternativa za postizanje slične vrste terapijskog rezultata.

Embrioni koji su preostali posle *in vitro* fertilizacije, koji su prekobrojni i svakako osuđeni na propast, mogu biti korišćeni uz saglasnost davaoca. Ipak, i u sekularnim državama ima ozbiljnih razmišljanja o navedenim pretnjama ljudskom dostojanstvu. Na primer, postoji jasna razlika u ponašanju između prihvatanja istraživanja koje uključuje postojeće embrione koji se nikada neće razviti i biti rođeni na bilo koji način i prihvatanja proizvodnja novih embriona specifično u svrhu istraživanja (Evers, 2002: 1579). Nesklonost da se šire prihvati praksa istraživanja preovlađuje i bliža je zajedničkom stavu. Na primer, u Francuskoj Nacionalni etički savetodavni komitet preporučuje „kontrolisanu mogućnost“ za upotrebu prekobrojnih IVF embriona za svrhe istraživanja, posebno istraživanja embrionalnih stem-ćelija, i to kao izuzetak od pravila da je kreiranje humanih embriona za svrhe istraživanja zabranjeno. Logika ove odluke nije očigledna, ali proizilazi, delom, iz stavova prema životu i življenju. Oplodavanje jajašca i proizvodnje novih embriona moglo bi se shvatiti kao mnogo aktivnije i naprednije nego prosto korišćenje nečega što je već na raspolaganju. Ipak, postoji strah da bi ako je prihvatljivo stvaranje embriona za terapijsko kloniranje, onda to bio samo mali korak do korišćenja takvih embriona za reproduktivno kloniranje. Bilo bi teško dokazivo utvrditi razliku u ponašanju prema korišćenju postojećeg embriona i prema stvaranju novog ljudskog embriona u istraživačke svrhe sa zadatkom spašavanja života (Galloux, 1995: 1012). Takav stav je prihvaćen kao većinski i u nedavno usvojenom Zakonu o bioetici (Loi, № 2004-800: J.O 182,14040).

U javnosti i mnogim stručnim krugovima pojavljuje se kao dilema da li strah od potencijalnog uvođenja reproduktivnog kloniranja nosi dovoljnu težinu da dovede do zabrane terapijskog kloniranja. Smatra se da to ne bi bilo opravdano, budući da se reproduktivno kloniranje ljudi susreće sa brojnim praktičnim teškoćama i ne nosi isti potencijal kao terapijsko kloniranje za tretman prethodno dijagnostikovane neizlečive bolesti. Međutim, ovaj strah podvlači potrebu regulative da se spreči dešavanje jednog takvog scenarija. Pretpostavlja se da bi takva regulativa bila samo blago protivljenje. Većina se slaže da ovo područje mora biti

pažljivo regulisano strogim pravilima za postupanje sa embrionima i stem-ćelijama, s namerom da se spreče zloupotrebe i neželjene konsekvence. Značajno je naglasiti da postoji razlika između stavova prema stvaranju embriona iz jaja i sperme i prema stvaranju embriona kroz transfer nukleusa somatskih ćelija (Cvejić-Jančić, 2002: 649). Tako, Švedski savet za istraživanja nije prihvatio prvi način na osnovu toga što postoje manje invazivne metode koje mogu biti korišćene za dobijanje embriona, ali prihvata stvaranje embriona u istraživačke svrhe kroz transfer nukleusa somatskih ćelija. U današnje vreme nacionalni saveti za istraživanja ili etički komiteti u Švedskoj, Belgiji i Engleskoj objavili su da dopuštaju terapijsko kloniranje transferom somatskih ćelija, naglašavajući da medicinske koristi pretežu nad rizicima. Međutim, postoje pravne poteškoće u Švedskoj koje još nisu prevaziđene. Kao Francuska i drugih 28 evropskih zemalja, Švedska je potpisala Konvenciju o ljudskim pravima i biomedicini (1997) shodno kojoj ljudski embrioni ne mogu biti proizvođeni u istraživačke svrhe i zato je obavezna da uloži žalbu za izuzeće iz te odredbe Konvencije pre ratifikacije, kako bi bila u mogućnosti da legalizuje terapijsko kloniranje. Danska, s druge strane, jeste jedna od 12 zemalja koje su već ratifikovale konvenciju, dok su Nemačka, Belgija, i Engleska među 13 zemalja koje je još nisu potpisale (Evers, 2002: 1580).

Sledeće važno pitanje, pod pretpostavkom da terapijsko kloniranje bude uspešno, jeste – da li postoji rizik da se nerođeno ljudsko biće shvati kao komercijalno dobro i, ako je tako, da li je to loše? U sadašnjem momentu oplodeno jajašce može biti samo donirano, ne kupljeno ili prodato, ali potencijalno tržište za takva dobra je, čini se, ogromno. Tako je već pomenuti Švedski savet za istraživanja ocenio da je komercijalizacija embriona i stem-ćelija nespojiva sa etikom dobrog istraživanja i smatra veoma važnim da bude ustanovljena krivično-pravna zaštita. Švedska vlada je verovatno na vrhuncu tog zahteva što se može reći i za Francusku, Nemačku i još neke evropske zemlje. Izuzetak je Engleska koja se politički i ekonomski neoliberalno razlikuje. Do sada je slobodno tržište bilo više primećeno po svojoj požudi, a ne po humanosti tako da situacija u kojoj embrion i ljudski fetus postaju komercijalni proizvodi nije nerealistična. To je primedba koja se često ističe na otvorenim razgovorima o terapijskom kloniranju. Čak i ako se uzmu prednosti ljudskog rađanja i to dopusti, primećuje se da bi u zemljama u razvoju

bilo teško kupiti fetuse u traženom broju. Na primer, pet do šest fetusa potrebno je da bi se dobilo dovoljno embrionskih ćelija mozga i tretirao jedan pacijent od Parkinsonove bolesti. Moguće je da strah od komercijalizacije embriona može biti iskorišćen kao argument u korist istraživanja na stem-ćelijama, u meri da se fetalni sistem nervnih ćelija povećava u kulturi, a potreba za abortiranim fetusom se smanjuje. Poznato je da su ljudi, većinom oni siromašni, spremni da prodaju svoje organe čak i celo telo, na primer kao što prihvataju prostituciju ili ropstvo da bi preživeli ili ishranili decu. Uređeno društvo sigurno ne bi moglo da natera svoje članove da prodaju deo tela da bi preživeli, ali u stvarnosti gde se aktuelno živi, prodaja jajne ćelije u kliničkim uslovima može biti blizu dobre opcije dostupne mnogim ljudima. Date primere i rizik uvođenja komercijalnih interesa u ovu oblast dopušteno je očekivati. Ipak, kreiranje ljudskih embriona da bi se sačuvali životi jeste jedna stvar, a njihovo proizvođenje da bi se zaradio novac je nešto sasvim drugo.

Sa etičke tačke gledišta, bilo koju komercijalizaciju nerođene ljudske jedinke treba ili potpuno zabraniti, ili učiniti predmetom stroge legislative koja obezbeđuje zaštitu ljudskih prava i dostojanstva svih ljudi, posebno onih u lošim socijalnim uslovima. U analizi rizika i koristi problem nije baš da li i u kom stepenu jedno preteže nad drugim, takođe je pitanje ko šta dobija tj. kako će rizici i koristi biti distribuirani. Suština je u tome što negativne posledice naučnog i tehnološkog razvoja često rađaju disproporcijalnost grupa koje ne uživaju koristi tog napretka i trpe svakodnevnu degradaciju. Etički govoreći, pravična raspodela koristi od naučnog razvoja je važna i rizik treba da bude u proporciji sa dobitima (Hunter, 2006: 1755). Stem-ćelijska istraživanja pružaju obećanja u tom pogledu, takođe zbog toga što mogu u krajnjem dopustiti visoko kvalitetnu medicinsku uslugu za relativno malu cenu, što bi naročito koristilo zemljama sa manje razvijenim ekonomijama. Takva eventualnost dala bi dodatnu težinu argumentu da terapijsko kloniranje predstavlja dužnu solidarnost za buduće generacije, zato što bi dostupnost manje skupe nege mogla premostiti ekonomske razlike razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Regulativa i aktuelna pravna pitanja kloniranja

Međunarodna regulativa

U nadnacionalnim okvirima danas postoje vidni napori da se doprinese boljem razumevanju, uređenju i u krajnjoj liniji kontrolisanju novih istraživačkih tehnika na polju biomedicine. Čitav smisao ovih opravdanih težnji smešten je u kontekst ljudskih prava, interesa i dobrobiti za što veći broj ljudi kojima je adekvatna medicinska nega potrebna. U tom pravcu idu dva UNESCO-va dokumenta: Univerzalna Deklaracija o humanom genomu i ljudskim pravima (1997) i Univerzalna Deklaracija o bioetici i ljudskim pravima (2005). Obe Deklaracije govore izričito o zabrani istraživačke i uopšte medicinske prakse koja je suprotna ljudskom dostojanstvu, kakva je i praksa reproduktivnog kloniranja. Slično tome, Svetska zdravstvena organizacija potvrdila je jasan stav da je „kloniranje radi dupliranja ljudskih individua etički neprihvatljivo i suprotno ljudskom dostojanstvu i integritetu“ (WHO, 1998), a Generalna skupština UN je takođe usvojila Deklaraciju o humanom kloniranju ljudi (2005).

Važan dokument u ovoj oblasti na kome se dugo radilo i koji je usvojio Savet Evrope jeste Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini (Council of Europe, 1997). Konvencija teži da napravi pravi balans između ljudskog dostojanstva i naučnih unapređenja i ide korak dalje u nuđenju zaštite putem zabranjivanja nekih specifičnih medicinskih intervencija. Konvencija je usmerena na to da interes svakog ljudskog bića stavlja ispred interesa društva ili nauke. Ovo je obavezan princip izuzev u određenim okolnostima gde je javno zdravlje pod rizikom ili gde je krivična prevencija ozbiljno izložena opasnosti (čl.18). Istraživanje na embrionima predviđa da tamo gde pravo dopušta embrione *in vitro*, mora se osigurati adekvatna zaštita embriona. Kreiranje embriona u istraživačke svrhe je zabranjeno (član 13), međutim, ima se u vidu i to da bi, stavljanjem zabrane na moguće važna naučna razvojna dostignuća, pacijentu mogle biti neopravdano uskraćene i potencijalno valjane tehnologije u zdravstvenoj zaštiti. Ukoliko bi to bilo inspirisano samo moralnim konzervativizmom, onda on stoji na putu dinamičnom pristupu ljudskim pravima i zdravlju. Neki od poznatih pravnih teoretičara ističu da bi zabranjivanje neutralnih tehnologija bila loša koncepcija funkcije i

uloge prava, pa i ove Konvencije. Onda je i njen rezultat simbolično zakonodavstvo. Zabrana kreiranja embriona u istraživačke svrhe predviđena odredbom ove Konvencije po njima izgleda prilično dvolična. Postavlja se pitanje kako se može razvijati tehnologija veštačke prokreacije ako ne u prvom redu putem stvaranja embriona radi istraživačkih ciljeva? Ima takođe mišljenja da je zabrana selekcije pola iz člana 14 neprimerena jer predstavlja moralizovanje stava o subjektu. Neupućivanje na tehnologiju kao takvu već, umesto toga, na moguću zloupotrebu upravo sprečava primenu koja služi ljudskom dostojanstvu i ljudskim pravima. Otuda se insistira na fleksibilnosti rešenja, kako bi se izbegla nediferencirana zabrana medicinskih postupaka, omogućavajući da država potpisnica ratifikuje Konvenciju sa rezervom (član 36). Suzdržanost po pitanju posebnog uređenja određene problematike treba da, uz stavljanje rezerve, sadrži i kratak opis stanja relevantnog nacionalnog prava koje nije u saglasnosti sa onim što predviđa Konvencija (Roscam-Abbing, 1998: 377).

Prvi dodatni akt Konvenciji jeste Protokol o zabrani kloniranja ljudi (Council of Europe, 1998). On je stupio na snagu marta 2001. godine i usmeren je na to da spreči zloupotrebe novih istraživačkih tehnika u primeni na ljude, zabranjujući bilo koju intervenciju koja teži da stvori biće genetski identično drugome biću, bilo da je taj „drugi“ živ ili mrtav (tzv. reproduktivno ili humano kloniranje). Države članice Saveta Evrope, druge države i evropska zajednica potpisnici su ovog dodatnog protokola. U preambuli teksta ističe se da je on pošao od naučnih dostignuća na polju kloniranja sisara, naročito putem deljenja embriona i transfera nukleusa, i progresa da neke tehnike kloniranja same po sebi mogu dovesti do naučnog saznanja i njegove primene u medicini. Ima se u vidu i da kloniranje ljudskih bića može postati tehnički izvodljivo i da se može desiti prirodno deljenje embriona koje bi rezultiralo rođenjem genetski identičnih parova. Zato se odlučno zauzima stav da je instrumentalizacija ljudskih bića kroz namerno kreiranje genetski identičnih bića suprotna ljudskom dostojanstvu i da ona čini zloupotrebu biologije i medicine. Postoji svest takođe o ozbiljnim poteškoćama medicinske, psihološke i socijalne prirode da bi se takva namerna biomedicinska praksa mogla ticati svih uključenih pojedinaca; imajući u vidu svrhu Konvencije o ljudskim pravima i biomedicini, posebno principa o zaštiti dostojanstva i identiteta svih ljudskih bića. Član 1

Protokola predviđa: (1) bilo koja intervencija koja zahteva stvaranje ljudskog bića genetski identičnog drugom ljudskom biću, bilo da je ono živo ili mrtvo, zabranjena je; (2) u smislu ovog člana izraz „biće genetski identično“ drugom ljudskom biću znači ljudsko biće koje deli s drugim isti nuklearni genetski set. Protokol ostavlja zemljama domaćeg prava da definišu termin „ljudsko biće“. Kloniranje ćelija i tkiva u svrhu istraživanja obuhvata tri situacije: kloniranje ćelija kao tehnika, korišćenje ćelija embriona u tehnikama kloniranja, i kloniranje ljudskih bića. Treća situacija, zabrana kloniranja ljudskih bića, jeste sadržana u ovom protokolu i njega su potpisale 24 države među kojima su, na primer, Francuska, Holandija, Finska, Češka, Hrvatska, Makedonija, Mađarska i Turska. Pitanja drugih situacija biće iskazana u posebnom protokolu o embrio zaštiti. Naime, budući dodatni protokoli za ovu Konvenciju nalaze se pred koncernom međuvladine grupe kakav je Upravni komitet za bioetiku Saveta Evrope (CDBI) koji daje nacрте i radi na pitanjima kao što su zaštita humanog embriona i fetusa i biomedicinska istraživanja (Puppinc, 2001: ECD 6 III).

Parlamentarna skupština Saveta Evrope nedavno je odbacila predlog o zabrani kloniranja i time je otvorila put da se tokom sledeće četiri godine uloži 200-300 miliona evra u istraživanje tih ćelijskih vrsta. Pre ove rasprave, bio je oformljen poseban parlamentarni Komitet za ljudsku genetiku radi izrade potrebnog izveštaja i njemu je trebala skoro jedna godina konsultacija sa ekspertima iz oblasti nauke. Nakon oštre političke prepirke oko moralnosti kloniranja evropski parlamentarci su glasali protiv sopstvenog izveštaja, što je za mnoge bila iznenađujuća odluka. Doduše, evropska zabrana kloniranja bi bila više simbolična nego zakonodavna, jer ipak svaka pojedinačna zemlja članica odlučuje o svojoj oblasti politike, ali je mogla biti značajna za buduće finansiranje EU. Veliki broj glasova od 316 protiv zabrane (naspram 37 za) biće olakšanje i za naučnike koji se bave istraživanjem terapijskog kloniranja i razočaraće raznoliku armiju protivnika genetskih istraživanja. Ova odluka je doneta nakon što je jedna firma u SAD objavila da je klonirala ljudski embrion, što je oštro osuđeno od zagovornika kampanje za život. Komentatori ističu da odluka parlamenta predstavlja pobjedu zdravog razuma i pobjedu koja dokazuje da nema moralnog konsenzusa u Evropi i da je ova pitanja najbolje ostaviti zemljama članicama. Evropski parlament će biti obazriv kad stupa u ovu oblast i ne treba da definitivno

isključiti određene mogućnosti istraživanja, jer bi time upao u rizik da iskompromituje šanse Evrope da ostane u prvim redovima kad su u pitanju razvijanje znanja i mogućnosti lečenja.

Nacionalna zakonodavstva

Kao i u pogledu drugih pitanja biomedicine i ovde se najpre postavilo pitanje krivičnih aspekata. Naime, u domenu krivičnopravne problematike još je na XIV Međunarodnom kongresu krivičnog prava (Rezolucija 6.9, Beč, 1988) predloženo da kloniranje ljudskog bića treba sankcionisati kao krivično delo. U literaturi se navodi da je Španija prva uvela zabranu kloniranja ljudskog bića 1988. upravnopravnim odredbama, a da je 1995. godine uvedena i krivična inkriminacija. Nemački Zakon o zaštiti embriona (1990) predviđa takođe kaznu zatvora za onoga ko veštačkim putem stvori ljudski zametak istovetnog genetskog materijala sa drugim embrionom. U Engleskoj važi Zakon o humanoj fertilizaciji i embriologiji (1990) koji sadrži zabranu zamene nukleusa ćelije embriona s nukleusom uzetim iz ćelije drugog lica. Francuski „bioetički“ zakon (1994) je na sličan način predviđao stroge kazne za eugeničku praksu selekcije genetičkog materijala, a polazi od načela da niko nema pravo da zloupotrebi integritet ljudske vrste (Hlača, 1999: 438).

U građanskopravnoj materiji kod mnogih evropskih zemalja uočava se nedovoljna zastupljenost regulative, ali i neujednačenost stavova tamo gde ona postoji. Po sličnosti rešenja izdvajaju se pojedine zemlje i one se mogu razvrstati u nekoliko kategorija.

a. Zemlje koje su usvojile liberalna rešenja

Engleska je prva evropska zemlja koja je dopustila stvaranje „istraživačkih“ embriona, što znači i onih koji podrazumevaju terapijsko kloniranje (Kandić-Popović, 2003: 302). Naime, još 1990. godine donet je Zakon o humanoj fertilizaciji i embriologiji koji je stvorio dobar regulatorni okvir za licenciranje prakse istraživanja ljudskih embriona. Dozvole se izdaju samo za istraživanja embriona vođena pre isteka roka od 14 dana. Kuća Lordova, kao javno i nezavisno telo ovlašćeno da nadgleda istraživanja na embrionu i IVF tehnike, januara 2001. izjasila se u korist dopuštanja humane fertilizacije i embriologije i istraživanja terapijskog kloniranja. Naime, ova odluka inicirala je reakciju

zakonodavca u pravcu razgraničenja reproduktivnog od terapijskog kloniranja. Donošenjem Zakona o ljudskom reproduktivnom kloniranju (2001) sankcioniše se samo reproduktivno kloniranje, odnosno transfer kloniranog ljudskog embriona u uterus žene. Dozvoljeno je stvaranje vantelesnih embriona radi istraživačkih ciljeva, kao i upotreba „prekobrojnih“ embriona. Zakon propisuje da se embrion koji je namenjen za istraživanje ne sme upotrebiti u druge svrhe, pa ni za izazivanje veštačke trudnoće. Poimenično se omogućavaju istraživanja sa embrionima radi razvoja kontraceptivnih i abortivnih sredstava, kao i unapređenja industrije lekova (Radišić, 2004: 103).

Holandija je septembra 2000. donela Povelju za vođenje intervencija na humanom gametu i embrionima. Ona je stavljena pred parlament i očekivala se debata tokom 2001. godine. Povelja sadrži jedan broj zabrana za procedure koje se tiču gameta i embriona, kao što su proizvođenje genetski identičnih individua, proizvođenje ljudsko/životinjske kombinacije i primena tehnika selekcije pola. Druge procedure čine kontingent pod određenim uslovima kao što su npr. saglasnost i terapijska namena. Istraživanja treba da zadovolje određene kriterijume, navedene u povelji, i ne smeju biti preduzeta bez istraživačkog predloga koji je prethodno bio odobren. Povelja uključuje odredbu da, kada to izgleda primereno, apsolutna zabrana kreiranja embriona može biti zamenjena pravilima koja to dopuštaju, pod strogim uslovima. 2002. godine usvojen je Zakon o embrionu koji se odnosi na pravila o postupanju sa gametima i embrionima. Član 11 naglašava da su istraživanja na embrionima koja su sama sebi cilj zabranjena. Ona su, međutim, dopuštena kada razumno vode novinama u lečenju neplodnosti, veštačkoj reprodukciji, naslednim i kongenitalnim oboljenjima ili u transplantacionoj medicini.

Belgija je donela Zakon o istraživanju na embrionima in vitro (2003) kojim zabranjuje reproduktivno kloniranje ali dopušta kloniranje u terapijske i naučne svrhe onda kada se isti rezultat ne može postići na drugi način. Svi istraživački projekti su pod kontrolom lokalnih etičkih komiteta. Konsultativni komitet za bioetiku je i ranije sugerisao da bi Belgija mogla biti inspirisana nedavnim razvojem pravne situacije u Engleskoj.

Danska se takođe odlukom svog Etičkog komiteta izjasnila u pravcu prihvatanja terapijskog kloniranja. Osim toga, još je Zakonom broj 460

(1997) koji uređuje veštačku oplodnju u vezi sa medicinskim tretmanom, dijagnozom i ispitivanjem, predviđeno da istraživanja na embrionu mogu biti vršena samo tamo gde im je svrha da potvrde *in vitro* fertilizacione tehnike ili pre-implantacionu dijagnozu. Takvi istraživački projekti uvek su predmet provere etičkog komiteta.

Finska je Zakonom o medicinskim istraživanjima (1999) ustanovila period od 14 dana kao vreme limitirano za embrio-istraživanja koja su, pored toga, i predmet prethodne saglasnosti progenitora. Zakon zabranjuje stvaranje embriona u svrhu čistog istraživanja. On pojašnjava da istraživanja mogu biti preduzeta od strane agencije sa podobnom licencom izdatom od nacionalnog autoriteta za medicinska i pravna pitanja. Utvrđuje se takođe da istraživanja na fetusu mogu biti preduzeta samo uz pismeni pristanak trudnice. Posebnom odredbom eksplicitno se zabranjuje bilo koje istraživanje koje ima za predmet da modifikuje genetsku liniju, osim ono upereno na to da spreči ili leči ozbiljnu naslednu bolest.

Grčka nije posebno uredila istraživanja na embrionu, ali je Generalni savet za stavove o zdravlju zauzeo jasan stav o tome (1998), kada je bliže odredio uslove po kojima su istraživanja embriona uz dopuštenje ovlašćenog etičkog komiteta zabranjena po protoku 14. dana od začeća. Odluka ovog saveta izričito zabranjuje reproduktivno kloniranje, a to je uneto i u novi Zakon o medicinski asistiranoj reprodukciji (2002) koji dopušta istraživanja na prekobrojnim embrionima u terapijske svrhe.

b. Zemlje koje imaju strožiji zakonski režim

Irska je prva i najrigidnija zemlja u tom pogledu, budući da ona amandmanom na svoj Ustav (1983) priznaje pravo na život nerođenog, sa dužnim pogledom na jednako pravo na život majke. To se tumači kao apsolutna zabrana medicinskih ispitivanja na embrionima.

Austrija istraživanja ljudskih embriona svodi na striktno kontrolisani nivo prema rešenju Zakona o prokreativnoj medicini (1992). Centralni princip tog zakona jeste da je reproduktivna medicina dopustiva samo u okviru trajnog heteroseksualnog odnosa partnera i samo u svrhu prokreacije. Donorstvo embriona je zabranjeno i broj jajašaca koja mogu biti oplodena je restriktivan. U Austriji je kloniranje zabranjeno prema § 9 stav 1 Zakona o medicinskoj reprodukciji. Ovaj zakon dopušta samo reproduktivne metode praktikovane za trudnoću. Na taj način je

zabranjeno svako istraživanje sa *in vitro* embrionima. Ulaženje u ćelije zametka nije dopušteno.

Švajcarska takođe proklamuje ustavnu zabranu kloniranja ljudi putem deljenja embriona i transfera nukleusa ćelije, propisujući da su ulaženja u genetski materijal ćelija ljudskog zametka i embriona nedopustivi. Planira se revizija konstitutivnog akta kojom će sve vrste kloniranja biti zabranjene. O tome govori i Zakon o istraživanju embriona (2002) koji jasno zabranjuje terapijsko kloniranje.

Francuska je posle duge rasprave donela izmene i dopune ranijeg zakona čije su odredbe sužavale korišćenje reproduktivnih tehnologija u slučajevima prokreacije. Istraživanja u tom pravcu rade se samo ako se vide direktne koristi za embrion ili reproduktivnu medicinu. To rešenje svojevremeno je bilo dopunjeno dekretom o unošenju novog odeljka u francuski Zakon o javnom zdravlju (1997). Zahteva se saglasnost oba donora, a sedam dana je vreme ograničenja sa specifičnim zabranama nekih tipova istraživanja koja se preduzimaju. Novi Zakon o bioetici (2004) i dalje je u tom pogledu restriktivan. On uređuje da su istraživanja dopuštena samo na prekobrojnim embrionima bez ikakvog roditeljskog ili usvojiteljskog potencijala.

Inače, istraživanja ljudskih embriona mogu se i dalje preduzimati radi sledećih ciljeva: – čisto fundamentalnih koja su, generalno uzev, loše prihvaćena uprkos velikom broju unapređenja u kliničkoj primeni, čak i gde to nije bio inicijalni cilj; – unapređivanja tehnologije asistirane reprodukcije (ART) i specijalno *in vitro* (IVF) tehnika, sa direktnom koristi za embrion (npr. implantacija ili razvoj) ili bez bilo kakve direktne koristi, ali sa pozitivnim rezultatom za sve ili posebnu grupu parova zainteresovanih za IVF (npr. središnja kultura, gameti u *in vitro* sazrevanju ili kriterijumi provere embriona), redukcija broja višestrukih trudnoća je očigledno povezana sa tim; – razumevanja razvoja embriona u širem smislu sa eventualnim reperkusijama na hitnost novih terapija, što može povući npr. ispitivanje uzroka pobačaja, kongenitalne patologije i posebno izolaciju stem-ćelija embriona. Zakonom se sankcionišu kao krivična dela i reproduktivno i terapijsko kloniranje (Loi, No 2004-800: čl.21,25). Ipak, zakonodavac čini i jednu rezervu kad, mimo ovih slučajeva, daje ovlašćenje Nacionalnom naučnom institutu (INSERM) da u narednom periodu od pet godina završi projekte istraživanja koji su u toku. Za neke naučne krugove najoštrije sankcionisanje svakog oblika

kloniranja je teško shvatljivo iz više razloga: naučna neophodnost da se potvrdi validnost novih IVF tehnika, bolje razumevanje embrio razvoja, i poslednje i najvažnije, ustanovljavanje ES-ćelija. Nesumnjivo je da će istraživanja imati razumljive kliničke i ekonomske posledice i da odbijanjem istraživanja ljudskih embriona Francuska stavlja sebe u poziciju naučne, tehničke i finansijske zavisnosti prema drugim zemljama koje su prihvatile taj princip. Takva situacija može rezultirati još jednim etičkim promišljanjem, budući da to može značiti da ona nije sposobna da ponudi izvesne tretmane pacijentima zato što su istraživanja na ljudskim embrionima zabranjena (Defait, 2005:4).

Nemačka još od ranije ima Zakon o zaštiti embriona (1992) kao savezni propis, koji jasno krivičnopravno sankcioniše sa kaznom od pet godina lišenja slobode svakoga ko pribegava ispitivanju ljudskog embriona tako što ga uništava, i ukoliko se to događa u slučaju pokušaja da se oplodi jajna ćelija za neku drugu namenu, a ne da bi se iznela trudnoća. Pravna regulativa obuhvata samo *in utero* implantaciju i, dok izričito zabranjuje kloniranje ljudi, ne smatra protivzakonitim prenošenje stem-ćelija embriona sa kadaveričnih fetusa. Poslednjih godina tema kloniranja je često predmet diskusije. Biro za tehničko vrednovanje pri Skupštini Nemačke obratio se Istraživačkom centru za biotehnologiju i pravo radi izveštaja o pravnim aspektima kloniranja kod ljudi i životinja. Izveštaj je potom prezentiran skupštini i sadržao je kompletnu analizu potrebnu za donošenje određene regulative (Simon, Jansen, 1999: 98). Naime, kloniranje putem cepanja embriona zabranjeno je prema §6 Zakona, a tumačenjem ovog člana transfer nukleusa ćelije je takođe zabranjen. Sam zakon, međutim, nije primenjiv na obe metode kloniranja. Na evropskom nivou u sadašnjem trenutku ne postoji regulativa. Nemačka nije potpisala Konvenciju o ljudskim pravima i biomedicini niti njen prateći protokol koji izričito sadrži zabranu kloniranja, te se ne može ni pozvati na njih. Zabrana kloniranja ljudi u odnosu na postojeća ustavnopravna rešenja pokazuje da je odredba §6 zakona saglasna sa Ustavom Nemačke i ne predstavlja povredu fundamentalnih prava. Zadiranje u ustavom zagaranovanu slobodu istraživanja kroz zabranu kloniranja dopušteno je zbog čuvanja ljudskog dostojanstva. Ljudsko dostojanstvo, regulisano članom 1 Ustava, najviša je ustavna vrednost i označava identitet i sopstvenu vrednost ljudske jedinice kroz ispoljavanje njene ličnosti. Čovek ne može da postane prosti

objekt ili da bude tretiran merama koje osuđuju njegov subjektivni kvalitet. Sa njegovom ulogom kao donatorom organa ili drugog materijala on ne sme da postane „zaliha rezervnih delova“ za druge ljude. Ljudsko dostojanstvo sukobljava se sa drugim fundamentalnim pravima, onim o slobodi istraživanja i na taj način takvo dostojanstvo je ograničenje koje proizilazi iz samog Ustava. Zadiranje u zaštitnu oblast slobode izbora i obavljanja jedne profesije opravdano je limitom iz ustavne odredbe (član 12, stav 1). Kloniranje ljudi u bilo kom slučaju predstavlja kršenje ljudskog dostojanstva, odnosno postoje razlozi opšteg prava koji opravdavaju zabranu kloniranja. Zabrana primene metoda kloniranja za reprodukciju isto je u vezi sa ustavom i čuvanjem ljudskog dostojanstva. Ljudi imaju pravo na reprodukciju koje je deo ličnih prava zaštićenih ustavom, ali ovaj metod uključuje jedino metode seksualne reprodukcije. Transfer nukleusa ćelije bez oplodjenja nije zaštićen ustavom. Postoji fertilizacija putem cepanja embriona, ali klonirano lice bi postalo u svakom slučaju objekat, što bi predstavljalo kršenje ustava, zbog čega je kloniranje ljudi zabranjeno (Taupitz, 2001: 3435). Delom i kao rezultat ovih debata usvojen je u međuvremenu Zakon o matičnim ćelijama (2002) koji dopušta samo transfer matičnih ćelija proizvedenih kod prekobrojnih embriona iz postupka IVF.

c. Zemlje koje rade na zakonodavnoj regulativi

Portugal još uvek nema potpuno zaokruženu regulativu o medicinski asistiranoj prokreaciji i o statusu *in vitro* embriona. Ipak, 1997. godine Nacionalni komitet za etiku i nauku o životu usvojio je mišljenje o etičkim implikacijama kloniranja, sledeći formalni zahtev 15 predstavnika nacionalnog parlamenta. Mišljenje preporučuje da kloniranje treba da bude zabranjeno.

Italija je 2000. godine obrazovala poseban komitet s namerom da vrši monitoring medicinskih istraživanja sa naučne i etičke strane. On je ubrzo objavio uslove sprovođenja ovih aktivnosti, ali su mišljenja njegovih članova bila podeljena. Neki su apsolutno odbijali sva istraživanja na stem-ćelijama embriona, dok su drugi istakli potencijalne koristi takvih tehnika. Danas, u Italiji, ovakva vrsta proučavanja je zabranjena, a time je ujedno uskraćena nada u ozdravljenje milionima ljudi koji pate od najtežih i raširenih patoloških oboljenja za koja danas ne postoje realno delotvorne terapije. Španija je još ranije donela Zakon o

tehnikama za asistiranu reprodukciju (1988) i njime uređuje da se istraživanja na embrionima vrše u okviru prvih 14 dana sa pristankom progenitora. Ipak, to moraju biti primenjena istraživanja dijagnostičkog karaktera ili ona koja su preduzeta u terapijske svrhe. Neterapijsko, naučno istraživanje dopušteno je na „ne-živom embrionu i tamo gde ono ne može biti izvedeno na životinjama“. Član 20 ovog zakona zabranjuje bez daljeg preciziranja humano kloniranje. Španski komitet eksperata za kloniranje objavio je 1999. godine izveštaj kojim podržava skidanje zabrane kloniranja u cilju stvaranja tkiva za lečenje određenih bolesti, ali se striktno suprotstavio legalizaciji reproduktivnog kloniranja.

Švedska embryo-istraživanja sprovodi u skladu sa dva zakona, i to Zakona o *in vitro* fertilizaciji i Zakona koji se odnosi na mere za istraživanje ili tretman koji uključuje oplodenu ljudsku ćeliju (1991). Prvi reguliše asistiranu reprodukciju i dopušta neka istraživanja na humanom embrionu. Istraživanja mogu biti obavljena u periodu koji traje 14 dana od trenutka fertilizacije i sa pristankom progenitora. Zabranjeno je bilo koje istraživanje koje zahteva da se genetski modifikuje embrion. Kad je jedan istraživački postupak kompletan, embrion mora biti uništen. Implantacija istraživog embriona *in utero* je apsolutno zabranjena. Ipak, banka stem-ćelijskih vrsta trenutno je razvijena u Švedskoj. Zakoni upućuju i na rešenja u pogledu čuvanja embriona gde se period u kome embrion može biti zamrznut produžava sa jedne na pet godina.

Srbija još uvek nije pravno uredila ovu oblast posebnim zakonom, a u pripremi je zakon o veštačkoj oplodnji, koji u jednom delu reguliše postupanje sa polnim ćelijama ili ranim embrionima, dopuštajući istraživačke postupke pod uslovom da se ispoštuje pristanak informisanog i da je reč o embrionima iz posebnog medicinskog postupka potpomognute oplodnje. Do donošenja odgovarajuće regulative primenu nalaze opšta pravna pravila i ustavna načela o poštovanju ljudskog dostojanstva i nepovredivosti telesnog i psihičkog integriteta. Pored toga, prvi put je u Ustav Srbije (2006) uneta odredba koja zabranjuje kloniranje ljudskih bića (član 24, stav 3), a od ranije datira odluka ministra zdravlja (2002) o istoj takvoj zabrani. Određenu manjkavost do donošenja zakona još uvek predstavlja nepostojanje jasnog objašnjenja o kakvoj vrsti kloniranja je reč u smislu zakonskih termina, i kakvi se stavovi bliže zauzimaju u pogledu prakse drugih zemalja, što bi stručnoj i široj javnosti ovu problematiku učinilo bližom.

Pacijentova prava

Kod pravnog razmatranja pitanja kloniranja uočava se sloboda istraživanja na jednoj strani i direktna povezanost sa bazičnim pacijentovim pravima na drugoj strani. Aspekt pacijentovih prava daleko je najznačajniji, jer ne postoje istraživanja radi sebe samih već je njihova svrha bolje lečenje i podizanje standarda nege za teško obolele (Ivović, 2004: 339). Uprkos intenzivnim raspravama o kloniranju, sve one ostaju prilično nejasne i apstraktne, i više daju filozofski osnov za političke odluke država, nego odgovor u smislu rezolutnih zakonskih rešenja tj. konkretnih prava i obaveza.

Jedno od najčešće zajednički korišćenih objašnjenja protiv prava o kloniranju, a pre svega reproduktivnom kloniranju, jeste stav da ono vređa pojam ljudskog dostojanstva. Nije jasno da li se ovaj razlog navodi i u pogledu terapijskog kloniranja. Mimo toga, postoji mali konsenzus u drugim tačkama, a kontraargumenti se često reflektuju u formalnoj politici. Nekolicina domaćih i međunarodnih dokumenata određuje ljudsko dostojanstvo, ali retko gde postoji objašnjenje kako je tačno dostojanstvo povređeno u kontekstu reproduktivnog kloniranja. Konvencija Saveta Evrope i njen dodatni protokol (1997/98) takođe navode da je „instrumentalizacija ljudskih bića kroz oslobađanje stvaranja genetski identičnih bića suprotna ljudskom dostojanstvu i time čini zloupotrebu biologije i medicine“. Problem je i terminološki usaglasiti pojmove kao što su „opšte dostojanstvo“ ili „dostojanstvo ljudske vrste“. Tradicionalno pravna primena ljudskog dostojanstva ne ističe zajedništvo već zaštitu prava pojedinaca u nastojanju da se sačuva individualna autonomija. Otuda, nema saglasnosti u tome da li zajednica u tom smislu poseduje dostojanstvo na isti način kao individue. O ovoj vrsti dostojanstva govore, na primer, pomenute UNESCO-ve deklaracije: „Nijedno istraživanje ni primena koja se tiče ljudskog genoma, posebno na polju biologije, genetike i medicine, ne treba da ima prevagu nad poštovanjem ljudskih prava, fundamentalnih sloboda i ljudskog dostojanstva pojedinaca ili, gde je to primenjivo, grupe ljudi“. Pravna teorija takođe sa svoje strane, ne može ponuditi definiciju ljudskog dostojanstva i daje samo njegovo približno određenje s obzirom na socijalni kontekst (Caulfield, 2003). Brojni argumenti različite snage stavljeni su da opravdaju zabranu kloniranja. Međutim, protivljenje se iskazuje pre svega prema reproduktivnom kloniranju, zbog narušavanja

autonomije i jedinstva, zbog dupliranja i aseksualne prirode procesa (deca začeta seksualno se rađaju, a ne prave). Ako bi neko na skeptičan način gledao na politiku koja se vodi, ne bi bilo teško zaključiti da se obzir za ljudsko dostojanstvo koristi kao opravdanje za pravo o kloniranju. To otuda što je pojam ljudskog dostojanstva u isto vreme obožavan i loše određen. Tako se izbegavaju socijalno kontroverzne situacije kao što su one zasnovane na religiji ili politici o abortusu. Međutim, za mnoge pravne naučnike moralna verovanja nisu dovoljna. Najzad, zbog loše informisanosti javnost često pogrešno reaguje sa namerom da zaustavi razvoj nauke i tehnologije. To škodi javnoj debati. Postoji opasnost da se trivijalizuje i degradira normativni potencijal vrednosti ljudskog dostojanstva. Zato je sve više prisutno stanovište da treba uložiti napor da se iznađu i primene logičniji i koherentniji principi umesto toga što se koristi pojam ljudskog dostojanstva.

Kao primer se može uzeti situacija u kojoj je tkivo na osnovu pristanka informisanog uzeto za terapijske ili dijagnostičke namere, kao što su gameti i embrioni, a zatim je korišćeno za medicinska istraživanja ili tretman drugog lica. Svaka studija na embrionima iziskuje dozvolu relevantnog etičkog komiteta i pismeni pristanak donora. Donor može opozvati svoj pristanak u bilo kojoj fazi. Tamo gde je istraživanje vođeno na embrionu unutar ženskog tela pribavlja se pristanak žene i potvrda od relevantnog etičkog komiteta. Odgovarajuća odredba Zakona o zdravstvenoj zaštiti Srbije (2005) takođe se analogno mogu primeniti na ove situacije (Radišić, 2004: 229). Predviđa se da kada je reč o istraživanjima u medicini pacijent treba da bude posebno upozoren da je slobodan da ogled odbije i da pristanak na ogled u svako vreme opozove. Medicinski ogled može se preduzimati samo nad punoletnim poslovno sposobnim pacijentom i samo uz njegov pristanak. Pacijent pristanak daje u pismenom obliku, nakon što je dovoljno obavešten o smislu, cilju, postupcima, očekivanim rezultatima, mogućim rizicima, kao i o neprijatnim pratećim okolnostima oglada. Nadležni zdravstveni radnik koji vrši medicinski ogled dužan je da vodi računa o tome da zaštita života i zdravlja pacijenta uvek ima prednost u odnosu na interes društva i nauke. Etički odbor zdravstvene ustanove, pre početka medicinskog oglada, donosi odluku o preduzimanju medicinskih oglada nad pacijentima u zdravstvenoj ustanovi, pri čemu je zabranjeno preduzimanje medicinskih oglada u privatnoj praksi (član 38).

I pored svega iznetog, postoji tendencija da se od naučnika terapijsko kloniranje sve više razumeva kao dužna solidarnost prema budućim generacijama. Velika su obećanja koja takve tehnike sadrže za budućnost raznih vrsta medicinskih tretmana ljudi. Rezultati naučnih istraživanja i tehnoloških inovacija treba da se učine dostupnim svima. Saglasno osnovnim pacijentovim pravima u ovom domenu, svaki pojedinac ima pravo na direktan pristup informaciji o naučnom istraživanju, farmaceutskoj nezi i tehnološkim inovacijama. Ova informacija može doći bilo od javnog bilo privatnog izvora, uz to da ide u susret kriterijumima pažljivosti, pouzdanosti, i transparentnosti. Svaki pojedinac kao pacijent ima pravo na pristup inovativnim procedurama, uključujući dijagnostičke procedure, saglasno međunarodnim standardima i nezavisno od ekonomskih i finansijskih uslova. Zdravstvene službe imaju dužnost da promovišu istraživanja na biomedicinskom polju, posvećujući naročitu pažnju retkim bolestima. Rezultati istraživanja treba da budu adekvatno rasprostranjeni, jer to je takođe dostignuće koncepta pacijentovih prava (Mujović-Zornić, 2006: 393). U odnosu na ove opšte stavove, kod terapijskog kloniranja postoji pritisak jednog dela javnosti, naročito pacijenata, i on je posebno aktuelizovan u građanskoj akciji na primeru lateralne amiotrofičke skleroze kod pacijenata u Italiji. Reč je o neuromišićnoj bolesti, danas neizlečivoj, a lica koja od nje oboljevaju ostaju paralizovana i nesposobna da govore. Nažalost, još su nepoznati uzroci koji uslovljavaju patogenezu pa je stoga nemoguće predvideti koje su rizične grupe i oblici njihovog ponašanja. Ovo oboljenje može postati izlečivo zahvaljujući stem-ćelijama, budući da skorija istraživanja ukazuju na to da bi oko 10 miliona ljudi u Italiji moglo biti lečeno na osnovu takvih istraživanja. Radi se o obolelim od raznih patoloških oboljenja među kojima su Alzheimerova i Parkinsonova bolest, lateralna amiotrofička skleroza, kičmena mišićna atrofija, traumatska oštećenja leđne moždine, mišićna distrofija, tumori i leukemije, dijabetes i infarkt. I dok su SAD i Engleska dopustile terapijsko kloniranje, danas se u Italiji još raspravlja da li je etički ili ne korišćenje smrznutih embriona, koji su ionako ili blizu zastarevanju, ili su već neupotrebljivi. Kako se čini, oni mogu biti uništeni, bez izazivanja ikakvog skandala, ali se ne mogu korisno upotrebiti u svrhu ispitivanja i lečenja. Time se obolelim uskraćuje konkretna nada u ozdravljenje i prisiljavaju se na „zdravstveni turizam“ tj. odlazak u druge zemlje gde je to ostvarivo. Zbog toga je od

strane ovih pacijenata sačinjen nacrt zakona koji se nalazi pred parlamentom i koji sadrži norme za medicinsko istraživanje ljudskih embriona i njihovo kreiranje u svrhu terapijskog kloniranja. To je samo jedan primer koji jasno pokazuje svu realističnost i osnovanost težnji pogođenih pacijenata da se samoodrede prema postojećim postupcima u medicini, pa čak i onima koji su u eksperimentalnoj fazi. S druge strane opravdano je i oklevanje društva. Posmatrano sa aspekta pacijentovih prava potrebno je iznaći balans između etičkih i pravnih načela, između dobrobiti za pacijente, ali i neophodnosti dužne pravne kontrole gde „medicina ne sme sve što može“. U tom pravcu čini se prihvatljivo rešenje da se pri sadašnjem stanju nauke i prakse kloniranja pokaže puno razumevanje za njegove dobre strane i terapijske efekte po zdravlje obolelih od određenih bolesti, a da se efekti njegove loše strane i pravljenja analogije sa životinjskim kloniranjem isključe.

Zaključak

Uporedo sa nezadrživim razvojem biomedicinskih nauka i medicinsko pravo doživljava svoj veliki zamah, usled toga što promene prati i sve veći značaj zaštite ljudskih prava u oblasti zdravlja. Posmatrano iz ugla razvoja medicinskog prava ono se upravo izgradilo na problematici novih dostignuća na tom polju, i uopšte unapređenja zdravstvene zaštite, zbog čega se u početku nazivalo izrazima – biopravo ili biomedicinsko pravo. Tematika kloniranja smeštena je u medicinski kontekst, i to bilo da se posmatra delatnost pripadnika medicinskih profesija tj. istraživača, bilo sa pozicije pacijenata, neposredno kao ispitanika ili kao korisnika naučnih rezultata, kada se procedure skopčane sa ispitivanjem embriona direktno njih tiču. Svaka dalja pravna analiza sa drugih aspekata morala bi to da ima u vidu kao prethodno pitanje. Treba, takođe, kao polaznu poziciju razjasniti pojam kloniranja, odnosno šta ga suštinski čini i u kom smislu se o njemu govori, da li kao o terapijskom kloniranju pojedinačnih ljudskih ćelija tj. organa radi transplantacije ili o reproduktivnom kloniranju gde se reprodukuje istovetni ljudski embrion. To stoga što se tehnika kloniranja često stavlja u negativan kontekst i deo je stalnih zabluda, obmana i strahova. U kolokvijalnom govoru označava voljno stvaranje ljudskog genetskog duplikata. Pri tome, većinsko shvatanje načelno ne spori samo uticanje na život koji nastaje, već stepen uticaja koji, kada je reč o reproduktivnom kloniranju prelazi granice dopuštenog.

Treba pomoći pojedincima da dođu do potomstva, ali ovde se ne radi samo o načinu i dolaženju već o uticanju na karakteristike potomka po nečijoj volji, što više nije vezano za terapijske motive već prelazi te okvire.

Aktuelno stanje u pogledu prava o kloniranju u Evropi obeležavaju debate i zakonodavne inicijative država, različite pozicije, ali i srodne diskusije. Uočljivo je da se iz faze *a priori* odbijanja kod nekih zemalja došlo do usvajanja dvostrukog pravnog režima postupanja u zavisnosti od vrste kloniranja. Naime, reproduktivno kloniranje gde se izaziva promena genoma potomka je shodno usvojenim rešenjima medicinskog prava nedopušteno. Ovde se želelo da se potvrdi uloga medicinskog prava kao garanta tzv. dobre medicinske prakse, u smislu da i sloboda u biomedicinskim istraživanjima ne može biti bezgranična i van svake kontrole. Diskutabilno bi bilo da li je uopšte više reč o istraživanju ili se ono tada pretvara u svoju suprotnost, a medicina prestaje da bude duboko humanistička nauka i pretvara se u tehničku nauku. To bi bila zloupotreba nauke. Sa stanovišta prava na rađanje, ono ne znači pravo da se ima dete i ne po svaku cenu, jer niko ne može da garantuje dete, već pravo da se odlučuje o rađanju, a ta odluka se kreće u granicama mogućih, etički i pravno priznatih dostignuća i reproduktivnih tehnika. Osim toga, prema medicinskom pravu organi i telesne supstance odvojene od ljudskog tela smatraju se stvarima, te se isti stav može zauzeti i prema embrionu. Suštinski izazov u ovom domenu jeste da se spreči zloupotreba i osigura pravna zaštita, a da se time ne sputava značajan naučni razvoj na ovom polju.

Ipak, kada su u pitanju granice dopuštenosti kloniranja one se donekle pomeraju jer sve više pristalica dobija terapijski i eugenski motivisano zahvatanje u ljudski genom zbog brojnih prednosti i novih šansi za prevenciju i lečenje (terapijsko kloniranje). U oblikovanju prava i u ovom domenu prepoznaje se takođe veliki oprez kod zakonodavca, koji se često od naučnika ističe kao neosnovan, jer oni smatraju da je za sada praktična vrednost kloniranja još uvek mala. Ipak, u perspektivi, ako stem-ćelijska istraživanja budu dopuštena, dostignuća na tom polju mogu osigurati lečenje brojnih oboljenja čoveka, kao što su Parkinsonova bolest, Alzhajmerova, multipna skleroza, oboljenje srca, dijabetes i leukemija. Jasno je da potreba regulative korišćenja novih saznanja treba da bude u proporciji sa efektima koje to ima na društvo. Potrebna su međunarodna

pravila koja bi zaštitila ljude od potencijalnih zloupotreba u svim zemljama podjednako, sa posebnim naglaskom na ljude sa ekonomski, politički, ili životno oskudnim uslovima. Radi postizanja takve zaštite, regulativa mora obuhvatiti istraživanja i njihovu primenu u svakom regionu, nezavisno od toga da li su privatno ili javno zasnovana. Svrha takve regulative ne treba da bude samo još jedna deklaracija, već pravila koja treba da donese međunarodno reprezentativno telo sa mandatom da postavi pitanje sankcionisanja loše istraživačke prakse.

Literatura

- Additional protocol to the Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine, on the Prohibition of Cloning Human Beings (ETS № 168), 1998.
- Additional protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine, concerning Biomedical Research (CETS № 195) 2005.
- Annas, G. (2002) Cloning and the U.S. Congress, *N Engl J Med*, 346, pp.1599-1602.
- Caulfield, T. (2003) Human cloning laws, human dignity and the poverty of the policy making dialogue, *BioMed Central/Medical Ethics*, 4:3, pp.1-7.
- Council of Europe (1997) Convention for the protection of Human Rights and dignity of the human being with regard to the application of biology and Medicine, *Convention of Human Rights and Biomedicine*, Oviedo. <http://www.tufts.edu/departments/fletcher/multi/texts/biomed.txt>
- Council of Europe (1998) Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine on the Prohibition on Cloning human beings, *Explanatory Report*, 6, Paris.
- Cvejić-Jančić, O. (2002) Kloniranje u savremenom svetu – Pravo čoveka ili to još nije?, *Pravni život*, 9, str. 645-662.
- Declaration on Human Cloning (2005) UN Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Sixth Committee (A/59/516/Add.1)] 59/280.
- Defait, V. (2005) Clonage thérapeutique interdit en France, *l'Humanité*. <http://www.humanite.fr/journal/>

- Embryonenschutzgesetz, EschG (1992) Deutschland.
- Embryos Act (2002) Ministry of Health, Welfare and Sport/ Ministry of Justice, Netherland, http://www.minvws.nl/en-themes/embryo_act/.
- Evers, K. (2002) European perspectives on therapeutic cloning, *New England Journal of Medicine*, Vol. 346, No 20, pp. 1579-1582.
- Galloux, J. C. (1995) Le statut des gamètes humains en droit français contemporain, *McGill Law Journal/ Revue de Droit de McGill*, Vol. 40, pp. 993-1023
- Hlača, N. (1999) Prilog raspravi o zabrani kloniranja ljudskih bića, *Zbornik pravnog fakulteta sveučilišta u Rijeci*, V. 20 br. 1, str. 437-447.
- Human Fertilization and Embryology Act (1990) United Kingdom.
- Human Reproductive Cloning Act (2001) United Kingdom.
- Hunter, K. G (2006) Benefit-Sharing: From principle to pragmatism addressing public concerns about commercialisation in population genetic research, *Book of proceedings II, 16th World Congress on Medical Law*, Toulouse, pp.1753-1760.
- Ivović, N. (2004) Saglasnost za eksperimentalne medicinske tretmane, *Pravni život*, 9, str. 339-351.
- Kandić-Popović, Z. (2003) Pravo i embrionalna stem ćelijska istraživanja, *Pravni život*, 9, str. 287-306.
- Loi № 2004-800 du 6 aout 2004 relative a la bioethique, J.O № 182/2004, page 14040. (izmene zakona: Loi No 94-654, Loi No 94-653, J.O 30 juillet 1994, str. 11056 – 11067).
- Mujović-Zornić, H. (2006) Pogled na Evropsku povelju o pacijentovim pravima, *Pravni život*, 9, str. 379-396.
- Petit, E. (2002) L'encadrement juridique de la recherche sur l'embryon et cellules souches embryon-naïres: l'amorce d'une convergence?, *Book of proceedings I, 14th World Congresson Medical Law*, Maastricht, pp.409-416.
- Puppinck, G. (2001) Human Cloning Regulation in Europe, CFJD, 2001-03-09, with the use of a E.C.D 6 III document.
- Radišić, J. (2004) *Medicinsko pravo*, Beograd: Nomos, str. 288.
- Repport (2003) Public Health Genetics Unit, 11/3/03. United Kingdom.

- Roscam-Abbing, H. D. C. (1998) The Convention on human Rights and Biomedicine An Appraisal of the Council of Europe Convention, *European Journal of Health Law*, 5, pp.377.
- Simon J., B. Jansen (1999) Legal and Ethical Aspects of cloning, *Eubios Journal of Asian and International Bioethics*, 9, pp. 98-99.
- Taupitz, J. (2001) Der Rechtliche Rahmen des Klonens zu therapeutischen zwecken, *Neue Juristische Wochenschrift*, 47, pp. 3433-3504.
- UNESCO (1997) Universal Declaration on the human genome and human rights.
- UNESCO (2004) National Legislation concerning human reproductive and therapeutic cloning, *Report*, Paris, pp. 1- 20
- UNESCO (2005) Universal Declaration on Bioethics and Human Rights.
- Viville S., Y. Menezo (2002) Human embryo research in France, *Human Reproduction*, Vol. 17, No 2, February, pp. 261-263.
- Weissman, I. (2002) Stem cells – scientific, medical, and political issues, *N Engl J Med*, 346, pp.1576-1579.
- WHO (1998) Ethical, Scientific and Social Implications of Cloning in Human Health, Geneva: World Health Organization.

Hajrija Mujović-Zornić

Izazovi biomedicine:

Kloniranje i šta to znači za pacijentova prava

Rezime

U današnje vreme, unapređenja na polju biotehnologije i medicine mogla bi osigurati lečenje brojnih ozbiljnih oboljenja kod čoveka. Ovde je reč prvenstveno o postupcima tzv. terapijskog kloniranja gde se koriste najsavremeniji naučni metodi i banke stem-ćelijskih vrsta značajnih za pojedine bolesti. Posmatrajući pravne aspekte ove problematike uočava se da mnoge zemlje još nemaju zakonska rešenja po pitanju kloniranja i da je to vremenom prerасlo u značajno nacionalno i nadnacionalno pitanje. Jasno je da odgovarajuća regulativa kod korišćenja novih naučnih saznanja u medicini treba da bude u proporciji sa pozitivnim efektima koje bi to imalo za društvo. Ipak, sve više se govori o opasnosti da se klonira i sama ljudska jedinka (tzv. reproduktivno kloniranje), zbog čega se došlo do zaključka o neminovnosti zajedničkih, međunarodnih, pre svega evropskih pravila, koja bi zaštitila ljude od potencijalnih zloupotreba u svim zemljama podjednako, sa posebnim naglaskom na ljude sa ekonomski, politički, ili životno oskudnim uslovima. Radi postizanja takve zaštite, zakonska regulativa trebalo bi da obuhvata

istraživanja na embrionu i njihovu primenu, nezavisno od toga da li su ona privatno ili javno zasnovana. U svrhu takve regulative, koja ne bi bila samo deklarativna, adekvatna pravila treba da usvoji međunarodno reprezentativno telo sa mandatom da postavi pitanje sankcija. Suštinski izazov za sve jeste da se spreči zloupotreba u istraživanjima, osigura zaštita pojedinaca, ali da se time ne sputava sam naučni razvoj na dobrobit bolesnih i celog društva.

Ključne reči: kloniranje, međunarodna i evropska regulativa, pacijentova prava

Hajrija Mujović-Zornić

Challenges of biomedicine:

Cloning and What It Means for Patient's Rights

Summary

The objective of this article is to examine the connections outlined above between possible goals and activities of therapeutic cloning in the human domain. It may soon become an accepted means of producing human embryonic stem-cells for use in medical therapies. Therapeutic cloning allows the generation of stem cells *in vitro*, with their potential ability to repair damaged tissues. Because of potential in curing serious disease this techniques are considered acceptable. Regarding the legal aspects of this issue it is evident that many countries still have no adequate regulation. Possible dangers of malpractice in cloning techniques are the main reason for necessity of common rules. The article suggests that it may be more ethical to proceed with therapeutic cloning than not to proceed with it. Scientific, medical and ethical aspects of these issues are explored in the article and also what would be lost if a research ban were imposed. In the second part of this article the author discusses implications for patient rights. Namely, health services have the duty to promote and sustain research in the biomedical field, paying particular attention to rare diseases. Research results must be adequately disseminated and the informed consent of a patient must be procured on this basis.

Key words: cloning, international and European regulations, patient's rights

Aleksandar Bošković

Nacionalizam kao sudbina: Nekoliko stavova srpskih intelektualaca o raspadu Jugoslavije

„Toliko mi je bilo stalo do Jugoslavije da ni samom sebi nisam priznavao da se nezaustavljivo raspada.“

Svetozar Stojanović

O filozofskom i političkom identitetu.

(Od disidentskog marksiste do revolucionarnog demokrate),

Filozofija i društvo, XXI, 2002.

Narod, nacija i interesi

Raspad SFR Jugoslavije odvijao se tokom 1990-ih kroz traumatične ratove i razaranja. Literatura o ovom raspadu je izuzetno obimna, međutim, za posmatrača sa strane, zanimljivo je da se objašnjenja događaja iz ovog perioda bitno razlikuju. Naravno, normalno je i poželjno da različiti istraživači dolaze do različitih podataka i zaključaka. Uostalom, sâm razvoj nauke bi bio nemoguć bez metodološkog pluralizma. Međutim, do paradoksalne situacije dolazi kada pripadnici jednog istog naroda (u slučaju koji posmatram ovde, srpskog), odnosno njegove intelektualne i naučne elite, s jedne strane žele da postanu punopravni članovi „šire međunarodne zajednice“ (što uključuje i učešće u međunarodnim istraživačkim projektima, različite oblike međunarodne saradnje itd.), dok u isto vreme pokazuju otpor prema „stranim“ tumačenjima njihove nacije kao potpuno neutemeljenim. Izvestan paradoks predstavlja i činjenica da je baš tokom 1990-ih došlo do pravog procvata literature koja se bavi oblicima nacionalizma, i njegovim posledicama, i to od teorije (Adam, 1995; Balibar, 1996; Eriksen, 2002; Jenkins, 2001; Subotić, 2003; Vujačić, 2003b), pa sve do prakse različitih zemalja i etničkih grupa (Cardoso de Oliveira, 1995; Crowley, 1995; Eagleton, 1999; Frykman, 1998; Herzfeld, 1995; Hjerm, 1998; Riasanovsky, 1991; Verdery, 1994; Vujačić, 2003a, da pomenem samo neke primere). Što se tiče ne(raz)rešenih nacionalnih odnosa u nekadašnjoj zajedničkoj državi, i oni su već bili predmet proučavanja (na primer, Stojanović, 1988). S druge strane, veoma dobar pregled stavova o naciji i nacionalizmu pripadnika srpske intelektualne elite poslednjih nekoliko decenija pruža Ilić u petom poglavlju svoje knjige (Ilić, 1998).

U ovom kratkom tekstu pomenuću nekoliko shvatanja srpskih intelektualaca o raspadu Jugoslavije. Ove teorije su sve informisane određenim (i prilično originalnim) „početnim neutralnim definisanjem nacionalizma“ kao shvatanja i prakse koja u takmičenju i sukobu nacionalnih interesa i/ili pretenzija daje prednost jednoj naciji nad drugom“ (Stojanović, 2005: 21. decembar). Ovakvo, „neutralno“, shvatanje nacionalizma ima za cilj da ovaj oblik razmišljanja i delovanja („davanje prednosti jednoj naciji nad drugom“) na specifičan način „domestifikuje“, odnosno da ga učini prihvatljivim. U doba nekadašnje Jugoslavije, ponekad se insistiralo na zanimljivoj distinkciji između „nacionalizma“ („neutralno“) i „šovinizma“ (ne baš „neutralno“), mada bez odgovarajućih referenci ili metodoloških odrednica. Ovo i pored toga što je čitava distinkcija između „dobrog“ („kulturnog“) nacionalizma i njegove opake („etničke“) varijante, promovisana pre šezdesetak godina od strane H. Kohna, danas u teoriji potpuno diskreditovana (Kuzio, 2002).¹ S druge strane, postoje i vrlo obimna empirijska istraživanja koja ukazuju na artifičijelnost i neodrživost ove distinkcije (na primer, Billig 1995; Hjerm, 1998). Međutim, sve ovo nije smetalo nekolicini vodećih srpskih intelektualaca (Lj. Tadić, M. Ekmečić, M. Marković, D. Ćosić) da insistiraju na tome da „nisu svi nacionalizmi isti“, da je srpski nacionalizam „pre svega odbrambenog karaktera“, izazvan zlobom i zavisti „braće koja nas iza naših leđa već decenijama ogovaraju i klevetaju“, pa da predstavlja „spontanu, elementarnu odbranu nacionalnog integriteta i dostojanstva“ (uporediti: Milosavljević, 2002: 59-60).

Što se tiče shvatanja nacionalizma, za potrebe ovog kratkog teksta, on označava koncept po kome su pripadnici određenog naroda i sve njihove tvorevine (kulturne, političke, ekonomske, itd.) po definiciji shvaćene kao superiorne u odnosu na sve tvorevine i sve pripadnike drugih naroda. Ono što je „naše“ je najbolje ne po nekim objektivnim ili na bilo koji

¹ Sa ovim se izgleda ne slažu baš svi: „Zaključio sam da nacionalizam u neutralnom smislu treba definisati kao davanje prednosti nekoj naciji u sukobu nacionalnih pretenzija. Pri tom sam povukao razliku između dve vrste nacionalizma. U prvom slučaju ta prednost se daje jednoj naciji nad drugom iako obe imaju podjednako pravo na tu pretenziju. A u drugom slučaju prednost se daje naciji koja ima manje pravo ili čak uopšte nema pravo na takvu pretenziju – tek ta vrsta nacionalizma, po meni, treba da bude ocenjena negativno“ (Stojanović, 2002: 152). Što se tiče našeg neposrednog susedstva (Hrvatske), slične stavove zastupa Pusićeva (1995). Nešto sasvim drugo je kada Eriksen (1993) piše o različitim ispoljavanjima nacionalizma.

način merljivim kriterijumima, već, jednostavno, samim tim što je „naše“. Suprotnost ovakvom načinu razmišljanja bi se možda mogla označiti kao „antinacionalizam“, mada nisam siguran da bi se sa sigurnošću mogao naći izraz koji bi označavao suprotnost nečega što je po definiciji zasnovano na osećanjima i ličnim percepcijama, kao i na specifičnom doživljaju stvarnosti, koji drugi ne mogu deliti.² Iz ove perspektive, a u skladu sa obimnom antropološkom literaturom (čiji je samo jedan deo pomenut u citiranoj literaturi), pojmove kao što su „narod“, „nacija“, „pleme“ ili „etnička grupa“, koristim kao sinonimne.

Izgleda da je jedan od problema to što su određeni srpski intelektualci u poslednjih par decenija svoju glavnu ulogu videli kao „branitelje“ i „čuvare“ nacionalnog interesa (uporediti: naslov feljtona S. Stojanovića u *Politici*, 2005). Pošto je nacija bila u opasnosti, napadnuta sa svih strana (kako spolja, tako i iznutra), trebalo ju je braniti.

Raspad ili razbijanje

Postoji shvatanje prema kome su za sve što se u poslednjih nekoliko vekova događa na Balkanu odgovorne velike sile. Ovo shvatanje svoje uporište nalazi ne samo u teorijama zavere, već i u elaboriranju teza zastupljenih u respektabilnim knjigama istoričara (Todorova, 1997) ili publicista (Glenny, 1999). Problem sa ovakvim shvatanjem (da su za sve na ovim prostorima odgovorni zli i pakosni drugi) je u tome što, ako se dosledno izvede, predstavlja lokalno stanovništvo („nas“) u ne baš sjajnom svetlu. Jer, ako smo „mi“ baš toliko oduvek bili nesposobni da bilo šta uradimo za sebe i u odbranu svojih interesa, pa smo uvek i u potpunosti zavisili od drugih, to ne govori mnogo u prilog ni „našoj“ inteligenciji, ni hrabrosti, a ni mnogo čemu drugom. Kao pasivni objekti istorijskih dešavanja na koja nemaju uticaja, čitavi narodi su u ovakvim razmišljanjima prepušteni hirovima „velikih sila“ – a ovakvo razmišljanje ušlo je i u udžbenike istorije tokom poslednje decenije, čime se garantuje njegova reprodukcija i za buduće generacije (Stojanović, 2004). Ovakav način razmišljanja može se naći i kod jednog od najuticajnijih srpskih intelektualaca poslednjih nekoliko decenija, D. Ćosića: „Sudbina balkanskih naroda je neizmenljiva: određuju je imperijalne sile. Srbi će se

² Mada će i drugi nacionalisti „razumeti“ osećanja nacionalista. Problem nastaje kada se sukobe različiti nacionalizmi, pa onda „narcizam malih razlika“ (Freud) deluje kao razlog za nastanak i održavanje konflikata.

uzaludno i samoubilački suprotstaviti toj tradiciji“ (17. decembar 1991, nav. prema: Biserko, Stanojlović, 2002: 223). Niko normalan naravno ne može poreći da su velike sile u mnogim delovima sveta (pa i na Balkanu) nastojale da ostvare sopstvene interese, da su se tu često služile kako silom, tako i manipulacijom, kao i da se tu baš i nisu brinule za lokalno stanovništvo. Međutim, ideja da je lokalno stanovništvo uvek i po definiciji isključivo pasivni akter događaja je jednostavno smešna, a danas je diskreditovana i u studijama koje se bave daleko surovijim i očiglednijim vidovima represije i manipulacije (kao što je to bio kolonijalizam).

Kao primer ovakvog shvatanja i njegovih posledica po raspad Jugoslavije, može poslužiti i stav da je nekadašnja zajednička država „razbijena“, i to „uz izdašnu pomoć Nemačke, Austrije i vlade Engleske političkom vođstvu Slovenije i Hrvatske u sklopu velikog projekta *Revizije novije istorije Evrope* (Balj, 2006: 275). Ovo je jedan od veselijih primera kombinacije tuđe krivice za sve i teorija zavere, a zanimljivo je i da autor pominje i nekakvu „vladu Engleske“ – što, koliko je meni poznato, ne postoji bar u poslednjih 300 godina, ali dovoljno govori i o ozbiljnosti časopisa u kome je ovaj neobičan tekst objavljen. Štaviše, autor ovog zanimljivog priloga tvrdi i da se iza svih pokušaja da se pravnim sredstvima utvrdi šta se zaista događalo na ovim prostorima krije još jedna zavera, jer „sva priča oko tzv. Haškog tribunala i individualizovanja navodne krivice pretvorila se u suđenje Miloševiću i srpskom narodu“ (Balj, 2006: 282). O teorijama zavere prisutnim u konceptu *Revizije novije istorije Evrope* je ovde besmisleno trošiti reči.

Ovde se insistira na polarizaciji između „nas“ i takozvane „međunarodne zajednice“ (odnosno „Zapada“). U ovakvom diskursu, takozvani „Zapad“ je zarobljen svojim predrasudama i nije u stanju (niti ikada može biti u stanju) da shvati „Balkan“ – i ovde je dominantna paradigma ideja *orijentalizma* koju je postavio Said u svojoj knjizi iz 1978. Naravno, preuzimajući ovakvu ideju (ili sledeći Todorovu koja je preuzima) ovi autori se izlažu istim metodološkim kritikama koje je trpeo i Said: naime, čak i da je tačno da su „drugi orijentalizovali nas“, sada dolazi do procesa obrnute „orijentalizacije“ i nepotrebne esencijalizacije svega što nije „naše“, „domaće“, „poznato“. Sâma esencijalizacija naravno ne mora sama po sebi predstavljati nešto loše ili negativno, međutim, ovakav način konstrukcije unificiranog balkanskog subjekta

onemogućuje komunikaciju sa „drugima“ i kao takav dodatno izoluje „Balkan“ i njegove izabrane predstavnike (Bošković, 2005).

Istorijske promene koje su se dogodile na ovim prostorima u poslednjih petnaestak godina ne mogu se potpuno objasniti bez razumevanja određenih kulturnih pretpostavki. Ove pretpostavke moraju polaziti od nečega supstancialnijeg nego što su to priče o „nacionalnom karakteru“ ili „seljačkom mentalitetu“. Teorije zavere, kao i teorije po kojima je jedan jedini neosporni politički lider jednostavno narod poveo na pogrešan put (nešto slično situaciji u briljantnoj Domanovićevoj pripovesti „Vođa“), su krajnje neuverljive. Takođe, nalazim da su neuverljive i teorije po kojima su mediji potpuno instrumentalizovali ponašanje naroda na južnoslovenskim prostorima – ovakav način posmatranja implicira da su „mase“ samo beslovesni objekti manipulacije, te da ničim i nikada ne utiču na medije koji ih informišu, kao i da uvek i bespogovorno tim medijima apsolutno veruju. Svaku od ovih teza veoma je lako demantovati empirijskim istraživanjem. Ovakva prilično staromodna shvatanja potiču iz nerazumevanja prirode medija, potcenjivanja procesa koji se karakterišu kao „populistički“ (o čemu je već pisao Ilić 1998), kao i iz nerazumevanja oblika komunikacije koje ljudi uspostavljaju. (Naravno, mediji utiču na formiranje identiteta – ali oni su samo *jedan* od činilaca koji utiču na formiranje nacionalnih/kulturnih identiteta, nikako jedini niti nužno odlučujući.)

Posmatranje različitih kulturnih koncepata (kao što je na primer „tradicija“) i načina njihove aproprijacije pruža dosta materijala za razumevanje načina na koje učesnici u kulturama oblikuju, artikulišu i prilagođavaju svoje potrebe, kao i načina na koje oni vide svoje učešće (i učešće svoje etničke grupe ili državne zajednice kojoj pripadaju) u integracionim procesima. Moja osnovna pretpostavka jeste da je u cilju integracije Srbije u evropskim i svetskim procesima neophodna adekvatna komunikacija – da bi ljudi znali šta treba da prihvate ili čemu da se nadaju, to im se mora na adekvatan način objasniti. S druge strane, nedostatak komunikacije može dovesti do komičnih, ali ponekad i tragičnih dalekosežnih posledica (jer ako smo „mi“ u svemu bolji, lepši i pametniji od „njih“ sa „Zapada“, zašto bismo uopšte kretali u bilo kakve integracione procese sa „njima“?).

Nerazumevanje procesa koji su pratili raspad Jugoslavije je zanimljivo i simptomatično ne samo zbog toga što je o ovome dosta pisano, već i

zato što se radi o tekstovima koji su bili i ostali dostupni javnosti u Srbiji. Na primer, profesor D. Mirčev je još 1993. pisao o „sukobu političkih elita“ u SFR Jugoslaviji i argumentovano pokazao (kroz rezultate više empirijskih istraživanja) kako se ovaj sukob odražavao na postepeno pogoršanje odnosa u nekadašnjoj zajedničkoj državi. S druge strane, iznenađujuća je nesposobnost ovdašnjih intelektualaca da shvate da ovdašnje, srpsko, shvatanje zajedničke države nije nužno moralo da bude identično drugim (ne-srpskim) shvatanjima. Radi se opet o konceptu etnički i nacionalno složenih država, gde etničke grupacije ili nacije sopstvenu (zajedničku, složenu) državu doživljavaju na vrlo različite načine, i ovo je takođe već dosta dobro istraženo u nauci. Na primeru Čehoslovačke, Holy (1996) je pokazao kako je zajednička država označavala bitno različite stvari za Čehe i Slovake – tako da je za Slovake čak i njihova marionetska država tokom Drugog svetskog rata bila, ipak, kakva-takva država. Za Čehe, koji su imali nekakve oblike državnosti još od kasnog srednjeg veka, Čehoslovačka je zbilja predstavljala – „njihovu“ državu.

Međutim, ovakvo shvatanje može se dovesti i u vezu sa specifičnim viđenjem Jugoslavije. Naime, u verziji filma o Frankenštajnu Andyja Warhola,³ doktor koji pokušava da sastavi stvorenje od različitih delova ljudskog tela, ove delove uzima od pripadnika različitih naroda. Od Srbije uzima *polni organ*, što u filmu dovodi do komične jurnjave (sa po Srbije prilično nepovoljnim ishodom), ali što je teoretičaru B. Stojanoviću poslužilo kao metafora o tome kako su Srbi gledali na Jugoslaviju. Naime, prema Stojanoviću, za Srbe je nekadašnja Jugoslavija predstavljala u stvari produžetak njihove muškosti (Stojanović, 2000: 140-141),⁴ te su gubitak iste doživeli kao simboličku kastraciju, kao *gubitak onoga što ih je uopšte činilo muškarcima*. Iz ovakvog, psihoanalitičkog, ugla tako postaje jasnije zbog čega je gubitak zajedničke države u Srbiji doživljen toliko dramatično – čak do te mere da je srpsko rukovodstvo sve do početka 2003. insistiralo na očuvanju reči „Jugoslavija“ u nazivu svoje države. (A u vreme pisanja ovog teksta, juna 2007, aktuelni srpski pasoši su i dalje pasoši „SR Jugoslavije“).

³ *Flesh for Frankenstein*, režija Paul Morrissey, 1973. Ovaj film je inače snimljen u Vojvodini.

⁴ Uporediti: takođe primere koje daje Čolović (1993).

Inače, veza između nacionalizma i seksizma, kao i različitih oblika nasilja prema ženama, može se posmatrati i iz ugla osećanja opšte kolektivne frustracije. Štaviše, netrpeljivost prema ženama je jedna od konstanti savremene srpske političke scene (Bošković, 2006). O konkretnim primerima već postoji obimna literatura, mada bih posebnu pažnju želeo da skrenem na ovde, nažalost, nedovoljno poznat tekst Wendy Bracewell (2000).⁵

Nacija i uživanje

Ideja da su za raspad Jugoslavije krivi brojni („svi“) nacionalizmi, prisutna u srpskoj javnosti,⁶ prouzrokovala je i kovanje zanimljivih novih termina, kao što je, na primer, „građanizam“ (Stojanović, 1998), što je dovelo i do zalaganja ovog istaknutog srpskog filozofa za to da se Srbija Ustavom definiše „kao srpskograđanska država“ (Stojanović, 2005: 23. decembar). Isti autor u istom feljtonu kaže: „Nacije imaju jezik, teritoriju, tradiciju, religiju, običajnost, simbole, osećanje zajedništva... Jedan od njihovih primarnih interesa jeste očuvanje i unapređenje vlastitog identiteta“ (Stojanović, 2005: 24. decembar).

Očuvanje i unapređenje sopstvenog identiteta posebno dolazi do izražaja kada je nacija u opasnosti. Ova opasnost može biti stvarna ili izmišljena, međutim, čak i kada je izmišljena, pripadnici nacije (ili etničke grupe) se osećaju stvarno ugroženima. U slučaju raspada Jugoslavije, po mišljenju nekih predstavnika srpske intelektualne elite, pripadnici drugih naroda su nastojali da ostvare svoja prava na štetu srpskog naroda, pa su Srbi imali sasvim legitimno pravo da se brane (uporediti: primere koje daje Milosavljević, 2002: 60-62).

Po mišljenju teoretičara S. Žižeka, „nacionalnu identifikaciju po definiciji održava odnos sa nacijom kao stvari“.

„Ova Nacija-Stvar je određena nizom kontradiktornih osobina. Nama se ukazuje kao ‘naša Stvar’ (možda bismo mogli reći *cosa nostra*), kao nešto dostupno samo nama, kao nešto što ‘oni’, drugi, ne mogu razumeti, ali nešto čemu oni svejedno stalno prete“ (Žižek, 1990: 52).

⁵ Naravno, povezanost između ekstremnih izražavanja muških seksualnih fantazija i projekcija i nacionalizma predstavlja univerzalnu pojavu, o čemu je već pisala Yuval-Davis (1993). Uporediti: takođe i nedavni tekst Elliston (2004).

⁶ Pa se tako sasvim ozbiljno izjednačavaju „Miloševićev“ i „Tuđmanov projekt“, bez uzimanja u obzir činjenice da Milošević osvaja apsolutnu vlast u Srbiji septembra 1987, *dve i po godine pre nego što je HDZ pobedio na izborima u Hrvatskoj*.

Ono što suštinski određuje ovu stvar jeste njena prisutnost u okvirnom entitetu koji se može nazvati „baš način života“. Međutim, ova stvar (Nacija) s druge strane postoji samo utoliko ukoliko njeni pripadnici veruju u nju.⁷ Sledeći lakanovsku logiku, Žižek ukazuje na to da se nacionalno osećanje percipira pre svega kroz *uživanje* (Žižek, 1990: 52-53). Pošto se sa uživanjem javlja i strah da će drugi (oni koji ne pripadaju „nama“ i ne razumeju „našu stvar“) pokušati da nam preotmu to uživanje. Ovaj strah od gubitka uživanja uticaće i na mobilizaciju svih koji *veruju* u interesu odbrane i očuvanja vlastitog identiteta. A što je veći broj neverujućih (odnosno onih koji žele da nam otmu ono što nam po prirodi pripada),⁸ to je veća potreba za mobilizacijom.

„Srbi su sada i dodatno osetljivi i povređeni zbog višegodišnje kolektivne satanizacije u svetu. Zato nikako ne bi trebalo potcenjivati opasnost da mnogi od njih dođu do ljutitog zaključka o ‘nastojanju da im se pod plaštom demokratije i sprečavanja srpske dominacije oduzme i malo preostale države’“ (Stojanović, 2005: 24. decembar).

Insistiranje na kolektivnom identitetu može se shvatiti i kao bekstvo od potencijalnog osećanja individualnosti. Jer, ukoliko se osećam kao sposoban (potentan) pojedinac i ukoliko sam u stanju da donosim odluke sâm (i da posle za njih snosim eventualne posledice), ne treba mi utapanje u nekakvoj amorfnoj masi. Pre jednog veka, psihoanalitičar S. Freud je pomenuo religiju kao utočište u koje se sklanjaju pojedinci uplašeni od mogućnosti (i izazova) individualnosti. Budući da danas na ovom prostoru nacija i nacionalno predstavljaju ono što je religija predstavljala pre jednog veka, mislim da se njegova analiza može primeniti i na aktuelnu situaciju u Srbiji. Freud je u svojoj knjizi *Totem i tabu* iz 1913. ovo nazvao „kolektivnom opsesivnom neurozom“ (Freud, 2001).⁹ Bekstvo u kolektiv i utapanje u masi jeste jedan od primarnih instikata „horde“, ali, najvažnije od svega jeste određeni osećaj sigurnosti (zajedno sa odricanjem od lične odgovornosti za donošenje odluka) koji ovakvo utapanje donosi.

⁷ „‘Ja verujem u (nacionalnu) Stvar’ je jednako [iskazu] ‘Ja verujem da drugi (pripadnici moje zajednice) veruju u Stvar’ ... Nacionalna Stvar postoji sve dok članovi zajednice veruju u nju, ona je doslovno posledica ovog verovanja po sebi“ (Žižek, 1990: 53).

⁸ Ili, kako bi to rekli neki lokalni političari, „po principima međunarodnog prava“.

⁹ Na njega upućuje i Stojanović u svom feljtonu (2005, 28. decembar).

Završne napomene: iskustvo razlaza

Raspad Jugoslavije su obeležili ratovi, razaranje, kao i zločini nezapamćeni na teritoriji Evrope još od II svetskog rata. U izvesnom smislu, Jugoslavija je oličavala „evropsko nesvesno“, kako je to svojevremeno rekao M. Dolar (Buden, 2001: 7). Ideja jednog multikuturnog društva u kome su koegzistirale različite nacionalne i kulturne zajednice je bila izuzetno primamljiva, ali je, na kraju krajeva, ona ipak ostala na nivou ideje.

U gotovo svim državama koje su nastale nakon raspada Jugoslavije definitivno postoji žal za „dobrim starim vremenima“, ali i shvatanje neophodnosti istorijskih promena koje su se dogodile. Ovo je daleko manje slučaj u Srbiji, gde su se intelektualci s jedne strane našli pogođeni „antisrpskim jugoslovenstvom“ nekadašnje sabraće, a s druge, insistirali na očuvanju kakve-takve državne zajednice sve do prošlogodišnjeg (2006) referenduma u Crnoj Gori.

„Srbi često osciliraju između fatalističkog optimizma i ne manje fatalističkog pesimizma... Dosta je indikativna i sledeća protivrečnost: Srbi su već ispoljavali tendenciju da svoj nacionalni korpus svedu na pravoslavce, a sa druge strane istovremeno, u poređenju sa snagom zajedničkog etničkog porekla i zajedničkog ili sličnog jezika, potcenili crkveno-verski faktor koji druge Južne Slovene odvaja od njih.

Da stvar bude još čudnija, to osećanje veličine neretko je nesvesno praćeno mazohističkim samoprezrenjem i samopotiranjem“ (Stojanović, 2005: 27. decembar)

Naravno, ova pozicija je samo naizgled paradoksalna. S obzirom da nacionalizam operiše pre svega kategorijom *mitskog*, kategorijom koja ukida opšteprihvaćene dihotomije (gore/dole, pre/posle, dobro/loše itd.), ono što je najvažnije jeste grupisanje svih koji „nam ne misle dobro“ (uporediti: Hutchinson, 2004). Kao i u slučaju plemenskih zajednica, „u isto vreme kad je ustanovljena razlika između ‘njih’ i ‘nas’, proklamovana je (i) osnovna sličnost između različitih vrsta ‘njih’“ (Jenkins, 2001: 4824). Ovako nastaje polarizovan svet, svet u kome onaj koji nije „sa nama“ nužno mora biti „protiv nas“. Neophodnost zaštite „naše stvari“, odnosno očuvanje prava da odbranimo naše neopozivo pravo na uživanje, ima primat nad svim drugim stvarima.

Ovo „mazohističko samoprezrenje i samopotiranje“ koje pominje Stojanović je, s jedne strane, karakteristika „antisrpskih nacionalista“

(Stojanović, 2005: 28. decembar), ali i logična posledica kompleksa inferiornosti, inferiornosti da se prihvati sopstvena individualnost, kao i odgovornost za sopstvene akcije. (U tom smislu, daleko je lakše razumeti i neprihvatanje odgovornosti za zločine činjene tokom 1990-ih, sa obrazloženjem da su „i drugi činili zločine“.) Zato je i lako saglasiti se sa tvrdnjom da „svi koji su počinili ratne zločine ...treba da budu kažnjeni“ (Stojanović, 2005: 30. decembar).

Stavovi o raspadu, razlazu ili razbijanju nisu samo pokazatelj određenih ideoloških i političkih stavova onih koji ih izlažu, već umnogome određuju i njihovu vrednosnu orijentaciju. Naime, ljudi koji nemaju patološku potrebu da moraju po svaku cenu da traže zaštitu u „hordi“ će daleko lakše prihvatiti i određene savremene civilizacijske vrednosti. Njima će biti lakše da iz doživljaja sebe kao slobodnih individua razumeju i konsekvence svojih akcija, tako da će imati uravnotežen stav prema sebi i drugima. A mnoštvo slobodnih, racionalnih, samosvesnih pojedinaca će sasvim izvesno samo doprineti blagostanju čitavog društva, i njegovom punijem uključivanju u svetske integracione procese.

Literatura

- Adam, H. (1995) Les politiques de l'identité – Nationalisme, patriotisme et multiculturalisme. *Anthropologie et Sociétés* 19, 3: 87-109.
- Balibar, E. (1996) Is European Citizenship Possible? *Public Culture* 8: 355-376.
- Balj, B. (2006) Razbijanje Jugoslavije i srpsko pitanje danas. *Nova srpska politička misao* XIII, br. 1-4, str. 275-289.
- Billig, M. (1995) *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Biserko, S., i S. Stanojlović (ur.) (2002) *Poslednja šansa Jugoslavije. Haška konferencija 1991*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Bošković, A. (2005) *Etnologija svakodnevnog života*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Bošković, A. (2006) Procesi dugog trajanja, u: Zs. Szerencses (ur.) *Nacionalne manjine u Srbiji*. Beograd: Građanske inicijative, str. 3.
- Bracewell, W. (2000) Rape in Kosovo: Masculinity and Serbian Nationalism. *Nations and Nationalism* 6, 4: 563-590.
- Buden, B. (2001) *Kaptolski kolodvor: politički eseji*. Beograd: CSUb.
- Cardoso de Oliveira, R. (1995) Identidade catalã e ideologia étnica. *Mana* 1, 1: 9-47.
- Crowley, J. (1995) État, identité nationale et ethnicité au Royaume-Uni. *Anthropologie et Sociétés* 19, 3: 53-69.
- Čolović, I. (1993) *Bordel ratnika*. Beograd: Beogradski krug.
- Eagleton, T. (1999) Nationalism and the Case of Ireland. *New Left Review* 234, pp. 44-61.
- Elliston, D. A. (2004) A Passion for the Nation: Masculinity, Modernity, and Nationalist Struggle. *American Ethnologist* 31, 4: 606-630.
- Eriksen, T. H. (1993) Formal and Informal Nationalism. *Ethnic and Racial Studies* 16, 1: 1-25.
- Eriksen, T. H. (2002) *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. 2nd ed. London: Pluto.
- Freud, S. (2001) *Totem and Taboo: Resemblances between the Psychic Lives of Savages and Neurotics*. Autorizovani prevod James Strachey. London: Routledge.

- Frykman, J. (1998) The Informalization of National Identity. In: B. Baskar and B. Brumen (eds.), *Mediterranean Ethnological Summer School, Vol. II*. Ljubljana: Institut za multikulturne raziskave, pp. 183-198.
- Glenny, M. (1999) *The Balkans: Nationalism, War & the Great Powers, 1804-1999*. Harmondsworth: Penguin.
- Herzfeld, M. (1995) Les enjeux du sang: La production officielle des stéréotypes dans les Balkans – Le cas de la Grèce. *Anthropologie et Sociétés* 19, 3: 37-51.
- Hjerm, M. (1998) Reconstructing „Positive“ Nationalism: Evidence from Norway and Sweden, *Sociological Research Online* 3, 2. <http://www.socresonline.org.uk/3/2/7.html>
- Holy, L. (1996) *The Little Czech and the Great Czech Nation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutchinson, J. (2004) Myth Against Myth: The Nation as Ethnic Overlay. *Nations and Nationalism* 10, 1-2: 109-123.
- Ilić, V. (1998) *Oblici kritike socijalizma*. Zrenjanin: Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
- Jenkins, R. (2001) Ethnicity: Anthropological Aspects. In: N.J. Smelser and P.B. Bates (eds.), *International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences*. New York: Elsevier, pp. 4824-4828.
- Kuzio, T. (2002) The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism. *Ethnic and Racial Studies* 25, 1: 20-39.
- Milosavljević, O. (2002) *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Mirčev, D. (1993) Ethnocentrism and Strife among Political Elites: The End of Yugoslavia. *Governance: An International Journal of Policy and Administration* 6, 3: 372-385.
- Pusić, V. (1995) Uses of Nationalism and the Politics of Recognition. *Anthropological Journal of European Cultures* 4, 1: 43-61.
- Riasanovsky, N.V. (1991) Historical Consciousness and National Identity: Some Considerations on the History of Russian Nationalism. Tekst predavanja u okviru The Graduate School of Tulane University, New Orleans, (separat).

- Stojanović, B. (2000) Srbin i Srпкиnja u istoriji filma, u: B. Arsić (ur.), *Žene, slike, izmišljaji*. Beograd: Centar za ženske studije, str. 139-147.
- Stojanović, D. (2004) Construction of Historical Consciousness: The Case of Serbian History Textbooks, in: M. Todorova (ed.) *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst, pp. 327-338.
- Stojanović, R. (1988) *Jugoslavija, nacije i politika*. Beograd: Nova knjiga.
- Stojanović, S. (1998) National and International Conceptions and Institutions, in: B. Jakšić (ed.), *Interculturality versus Racism and Xenophobia*. Beograd: Forum za međunarodne odnose, str. 179-188.
- Stojanović, S. (2002) O filozofskom i političkom identitetu. (Od disidentskog marksiste do revolucionarnog demokrate). *Filozofija i društvo XXI*, str. 137-162.
- Stojanović, S. (2005) Očuvanje vlastitog identiteta. Feljton u listu *Politika*, 21-30. decembar. Beograd.
- Subotić, M. (2003) Crno-beli svet: prilog istoriji dualnih tipova nacionalizma. *Filozofija i društvo XXVI*, 1, str. 7-64.
- Todorova, M. (1997) *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Verdery, K. (1994) Beyond the Nation in Eastern Europe. *Social Text* 38, pp. 1-19.
- Vujačić, V. (2003a) Why Nationalist Discourse Really Matters: Two Studies of Serbian Nationalism. *Journal of Southern Europe and the Balkans* 5, 1, pp. 91-99.
- Vujačić, V. (2003b) From Class to Nation: Left, Right, and the Ideological and Institutional Roots of Post-Communist "National Socialism". *East European Politics and Societies* 17, 3, pp. 359-392.
- Yuval-Davis, N. (1993) Gender and Nation. *Ethnic and Racial Studies* 16, 4: 621-632.
- Žižek, S. (1990) Eastern Europe's Republics of Gilead. *New Left Review* 183, pp. 50-62.

Aleksandar Bošković

Nacionalizam kao sudbina:

Nekoliko stavova srpskih intelektualaca o raspadu Jugoslavije

Rezime

Tekst se bavi pregledom različitih diskursa kojima su na javnoj sceni u Srbiji opravdavane intelektualne pozicije sa kojih je objašnjavana neizbežnost i neophodnost raspada Jugoslavije. Nacionalizam se u ovom slučaju posmatra samo kao simptom jedne „kolektivne opsesivne neuroze“ (Frojd), koji se ne može posmatrati izdvojeno od drugih oblika ponašanja, koji uključuju, između ostalog, infantilnu potrebu za agresivnošću, seksizam i emocionalnu nezrelost. On je samo simptom, nikako uzrok nevolja koje su zadesile stanovnike ovog podneblja.

Gljučne reči: nacionalizam, etnički identitet, intelektualci, politika, nacija, Srbija

Aleksandar Bošković

Nationalism as a Destiny:

Few Standpoints of Serbian Intellectuals and the Breakup of Yugoslavia

Summary

The essay presents an overview of different discourses in Serbia's public scene justifying intellectual positions that tried to justify the inevitability of the breakup of Yugoslavia. In this case, nationalism is seen only as a symptom of a „collective obsessive neurosis“ (Freud), which cannot be viewed in isolation from other behavioral patterns. These include, among others, an infantile need to be aggressive, sexism, and emotional immaturity. Nationalism is just a symptom, not the cause of troubles that befell inhabitants of this part of Europe.

Key words: nationalism, ethnic identity, intellectuals, politics, nation, Serbia

Slobodan Vuković

Kako su nas voleli

Nemačko-austrijska štampa i razbijanje Jugoslavije

Uloga Nemačke i Austrije u razbijanju/raspadu druge Jugoslavije bila je, sudeći na osnovu oskudnih, a raspoloživih izvora (znantan broj činjenica i dalje je prekriven velom tajnosti), više nego značajna. Naše je stanovište da savremenu „jugoslovensku situaciju“ nije moguće ni površno, a kamoli dublje sagledati, pa samim tim ni razumeti, bez uvida u činjenice, odnosno na skup činjenica koje se odnose na ključna istorijska događanja iz 1914. i 1941. godine, koja su iz temelja protresle ovaj prostor, s jedne, i njihovo upoređenje s činjenicama na početku jugoslovenske krize (1989. i 1991. godine) kao i onih koje su usledile nešto kasnije, a posebno onih iz 1999. godine, s druge strane. To je neophodno naglasiti iako je to u društvenoj nauci odavno poznato, da su mnoga ranija događanja, hteo to neko da shvati (prihvati) ili ne, u velikoj meri, uticala na potonja. U pojedinim slučajevima ili istorijskim trenucima taj uticaj je bio odlučujući.

Ako imamo u vidu da se radi o ogromnoj istorijskoj, sociološkoj i politikološkoj građi to ćemo se, ovom prilikom, zadržati samo na analizi pisanja njihove štampe i elektronskih medija. Posebno ako imamo u vidu činjenicu da to pisanje odražava i oslikava njihove, javne ili prikrivene, interese i težnje, koje su stare više od jednog veka. Raspoložive činjenice, koje će drugom prilikom biti detaljnije izložene, govore nam da su, pored nemačke i austrijske diplomatije, i njihovi mas-mediji, kao reprezent javnosti ili vlada, u tome poslu odigrali veoma značajnu ulogu. To govori da je u Austriji i Nemačkoj, shodno vekovnom istorijskom iskustvu, postojala široka saglasnost kako među političkom elitom tako i u, sudeći prema masovnim medijima, javnom mnjenju da se razbije prvo 1941. prva, a zatim 1991/1992. godine i druga Jugoslavija. Zato ćemo u ovom

odeljku poći od lakšeg dela posla – kratke analize pisanja njihove štampe o događanjima na prostoru druge Jugoslavije.

Austrijski i nemački mediji, pre svega, potpomogli su da se obnovi stara austrougarska propagandna priča o Velikoj Srbiji,¹ koja nastaje kao njen odgovor na težnje i činjenje Srba u osamnaestom i devetnaestom veku za oslobođenje i ujedinjenje, jer su oni znatnim delom bili tokom duge istorije naseljeni i na prostoru pod njenom državnom vlašću. Ta stara antisrpska priča, koja je ponavljana u svim kriznim situacijama u poslednjem veku, u novim uslovima vešto je stavljena u opticaj kako bi se obezbedila podrška javnog mnjenja i kako bi se sutra Srbi lakše izveli na optuženičku klupu zbog njihovog protivljenja razbijanju druge Jugoslavije i nepristajanja da ih Nemačka uz pomoć svojih saveznika podeli u tri, odnosno četiri države što je kasnije i uspela da učini. (Nemačko-austrijski planovi su se, kako se kriza razbuktavala, menjali.)

Optužujući Srbe za hegemonizam i komunizam nemačka i austrijska štampa obnavlja staru propagandnu floskulu s ciljem da se zapadno javno mnjenje lakše okrene protiv Srba. Gotovo da nema teksta koji izveštava sa ovih prostora ili komentariše događanja u drugoj Jugoslaviji u kojem se na tendenciozan način ne pominje „velekosrpska ideja“, „Velika Srbija“, „hegemonistički“ ili „komunistički Beograd“, „ugnjetačka (srpska) nacija“, „srpski nacionalisti“, „srpski šovinisti“, „srbočetnici“, „srbokomunisti“, „Srbojugoslavija“, Beograd drži „velikosrpski nož“ pod grlom Slovenaca i Hrvata i slično. Kulminaciju ovih veleoptužbi imamo u vreme priznanja Hrvatske i Slovenije od strane Nemačke kada će hamburški *Der Spiegel* uvesti u opticaj i „velikosrpsku imperiju“ koja bi se mogla prostirati od kapija hrvatske prestonice Zagreba do Skoplja. Kada je Nemačka isposlovala priznanje Hrvatske i Slovenije uticajni *Spiegel* će krenuti korak dalje. On će ustvrditi da je „u zatvore dospelo hiljade kosovskih albanaca, koji nisu ništa tražili do svoju autonomiju“. Nije ni to dovoljno nego je sada „ugrožena druga susedna republika, Makedonija, u kojoj su uprti pogledi velikosrba“ (*Der Spiegel*, 1992).

Pored navedenih optužbi hrvatska propaganda će često koristiti i izraz „veštačka versajska tvorevina“, koji je, pored komunista, rado upotrebljavao i Benito Musolini (Benito Mussolini), a koji je u potpunosti bio

¹ Propagandni termin „Velika Srbija“ imao je za cilj da Srbiju označi na simboličkom i praktičnom planu kao „okupatora“ ostalih jugoslovenskih zemalja, odnosno kao hegemonu. U austrijsko-nemačkoj, hrvatskoj i slovenačkoj štampi „Velika Srbija“ i „hegemonistički Beograd“ upotrebljavaju se kao sinonimi.

prihvaćen u austrijsko-nemačkoj štampi (Petranović, 1988). Nije ni to dovoljno već da bi se odobrilo otepljenje Slovenije ona se proglašava za „samouslugom cele Jugoslavije“ (*Neue Kronen Zeitung*, 1990: 10. decembar). Sve to s ciljem kako bi se podržale slovenačke i hrvatske težnje, odnosno isposlovao njihov projekt za otepljenje od Jugoslavije. S tim da im (medijima, političkoj eliti i vladama) glavni cilj nije bio nezavisnost Slovenije i Hrvatske već razbijanje druge Jugoslavije i kažnjavanje Srbije „za sva učinjena“ nedela i ostvarivanje njihove vekovne težnje za kasnije njeno stavljanje pod ekonomsku i političku kontrolu. Na taj način su austrijski i nemački mediji (kao i u ranijim periodima), na simboličkom i praktičnom planu, aktivno potpomogli svojim vladama i ostavili im lakši deo zadatka. U tu svrhu povučeni su iz nemačkog novinarstva, ili po prećutnom dogovoru njihovi tekstovi sklanjani u stranu, svi oni koji se nisu uklapali u propagiranju nove-stare slike o Srbiji i Srbima.²

Kliše koji se neprestano ponavljao u nemačko-austrijskim medijima bio je: „Raspad ‘veštačke’ titoističke tvorevine, dakle, mora da se završi, prema ovom planu, tako što će se svako vratiti u svoje veliko jato: Slovenci i Hrvati u svoj evropski, demokratski, razvijeni, romansko-germanski svet, a Srbima ne preostaje drugo nego da se u potpunosti prepuste svojoj orijentalnoj, slovensko-vizantijskoj sudbini“ (Caracciolo, 1995). Ta priča je pala na plodno tle, odnosno na ranije uspostavljenu matricu po kojoj se Evropa, a u propagandi i Slovenija i Hrvatska, predstavljene kao „progresivna“, „moderna“ i „racionalna“ u poređenju sa navodno „stagnirajućim“, „zadrtim“, „tradicionalnim“, ili „iracionalnim“ društvima „Orjenta“ (Bakić-Hayden, 2006), gde pripada i Srbija. Za ovu priliku su najčešće dodati pridevi: „balkanski“, „vizantijski“, „pravoslavni“, „istočnjački“, „azijatski“, „kripto-pravoslavni“ i slično sa izrazito negativnom konotacijom.

Na samom početku jugoslovenske krize (po receptima iz vremena Habsburške monarhije i Hitlerovih priprema za napad na Jugoslaviju) nemačko-austrijski mediji su se utrkivali u zauzimanju militantnog antisrpskog stava. U tu svrhu dobro im dođe da prenesu i najmanje izjave iz hrvatske i slovenačke štampe. I obrnuto, hrvatska i slovenačka štampa će prenositi brojne napise i izjave nemačkih i austrijskih zvaničnika koji odobravaju otepljenje, ili, pak, ispredaju priču o velikosrpskom

² Među skrajnutim novinarima bio je i poznati nemački novinar Hari Šlajher (Harri Schleicher) (Živković, 2003: 31, 47).

hegemonizmu. Na taj način će u javnom mnjenju ojačati svoju tezu o neophodnosti secesije. Tako su se hrvatski i slovenački i nemačko-austrijski mediji udružili u ostvarivanju istog cilja, odnosno ko će više prvo optužiti i naružiti Srbe, a zatim sahraniti Jugoslaviju. Pri tome će u isto vreme za to razbijanje Jugoslavije optužiti Beograd, a zatim i ceo srpski narod.

Prvo počinje antisrpska propaganda oko situacije na Kosovu i Metohiji. Po principima totalne propagande, isprobane pred Prvi i Drugi svetski rat, ide se na niske strasti. Zato se digla nevidena buka oko tobožnjeg trovanja albanskih đaka. *Frankfurter Rundschau* će izvestiti da je na stotine ljudi otrovano, verovatno otrovnim gasom (što je bila apsolutna laž), a „među njima i čitavi školski razredi iz Podujeva“ (*Frankfurter Rundschau*, 1990: 7. maj). Nešto kasnije ovo će ponovo doći u žižu javnosti preko *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-a. Sada je na Kosovu polju iznenada „obolelo preko hiljadu albanskih đaka“, pri čemu se kaže da su otrovani od strane tajne srpske policije (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1990: 17. juli). Zatim se ide korak dalje i insistira da je Srbija „necivilizovana država“, da su Srbi „militantni“ i da „vole kalašnjikove“. Kao što su 1916. pisali da nemačka javnost „zna da su Srbi bolesno ambiciozna, megalomanska i ratnička nacija“ (Dammert, 1916). Zbog toga treba dozvoliti otcepljenje Slovenije i Hrvatske. U medijskoj pripremi otcepljenja, da bi se ono sutra lakše prihvatilo, bečki *Volksstimme* će unapred insistirati da su „Jugoslaviji odbrojani dani“, ili, pak, da „Jugoslavija više ne postoji“ (*Volksstimme*, 1990: 15. avgust). Dok će visokotiražni *Frankfurter Allgemeine Zeitung* napisati: „Jugoslavija, to mrtvorodenče“. Zanimljivo je napomenuti da je i Hitler, posle puča od 27. marta, za Kraljevinu Jugoslaviju upotrebljavao isti izraz (Collon, 1995).

Istovremeno, austrijski mediji u intervjuiima i drugim napisima daju prednost hrvatskim i slovenačkim sagovornicima u kojima se na razne načine optužuje Srbija i insistira da se cela Jugoslavije ne može priključiti Evropi i da je Srbija „poslednja boljševička zemlja u Evropi“ (*Die Furche*, 1990: 1. novembar). Zatim ne prezaju od huškanja, kao i u ranijim periodima (naročito pred Prvi i Drugi svetski rat i za vreme njih), Hrvata protiv Srba. Tako će, primera radi, u oktobru 1990. godine *Neue Kronen Zeitung*, u tekstu povodom vraćanja spomenika banu Jelačiću na centralni trg u Zagrebu, bez i malo ustezanja napisati: „Međutim, danas bi Jelačić svoju sablju pre trebalo da uperi prema Beogradu“ (*Neue Kronen Zeitung*,

1990: 18. oktobar). Nešto kasnije će, radi pojačanja antijugoslovenske i antisrpske propagande, proricati njen brz kraj, odnosno „današnja Jugoslavija postojaće još samo jedanaest nedelja i onda će se definitivno raspasti – bilo mirno ili primenom sile“ (*Neue Kronen Zeitung*, 1991: 13. april). Zapravo, za njih bi se pre moglo reći da zajedno sa svojim vladama aktivno učestvuju u proizvodnji „balkanske“ krize. Na sličan način nemačko-austrijska štampa je učestvovala u proizvodnji krize, tokom druge polovine devetnaestog i prve polovine dvadesetog veka, a naročito pred aneksionu krizu, a zatim Prvi svetski rat i pre sarajevskog atentata. To potvrđuju mnogobrojni napisi u njoj. Pod uticajem u to vreme stvorene atmosfere nastalo je i pismo koje je 15. februara 1913. godine u Rim uputio bečki nadbiskup Rafaele Skapineli (Scapinelli), u kojem se, između ostalog, kaže: „Austrija, međutim, izgleda da je odlučna da se oštro pozabavi Srbijom i opšte je uverenje da može doći do rata s tom zemljom na proleće“ (Kornvel, 2000).

To potvrđuje, dokazanu tezu da je sarajevski atentat povod, a ne uzrok napada Austro-Ugarske na Srbiju (Ekmedžić, 1973; Janković, 1973; Mitrović, 1981; Dedijer), a što pokušavaju da ospore mnogi austrijski istoričari i medijski poslenici, pri čemu su zaboravili konstataciju Maksa Vebera (Max Weber) da onaj koji austrougarski „ultimatum Srbiji iz 1914. (a time i sarajevski atentat - prim. S. V.) želi da predstavi kao *razlog* za ovaj rat, taj je jednostavno – slabouman“ (Veber, 2006). Ovde je neophodno samo dodati da je Konard fon Hecendorf (Konrad von Hötzendorf), šef austrougarskog generalštaba, još 1907. godine u jednom pismu govorio da jugoslovenski problem treba rešiti „jednom velikom akcijom, čiji je krajnji cilj aneksija Srbije“ (Ćorović, 1992). To, naravno, nije bilo usamljeno mišljenje već, pre svega, široko prihvaćeno stanovište u Nemačkoj i Austro-Ugarskoj pred Prvi svetski rat o „rešavanju“ srpskog pitanja (Mitrović, 1981: 61-94). U Austro-Ugarskoj su u to vreme (od aneksione krize do Prvog svetskog rata) bili zaokupljeni Srbijom i za „rešavanje“ srpskog problema postojalo je više planova (aneksija sa i bez razoružanja, podela s Bugarskom, umanjenje i davanje delova njene teritorije Rumuniji, Bugarskoj i Albaniji, trijalizam i slično), ali su se svi svodili na ukidanje njenog suvereniteta (Mitrović, 1981: 95-174). Upravo ovu istorijsku činjenicu austrijska i nemačka štampa i elektronski mediji devedesetih godina prošlog (dvadesetog) veka, radi lakšeg opravdanja razbijanja Jugoslavije, pokušavaju da revidiraju. Sudeći po pisanju

njihove štampe to se radi po sledećoj šemi: – Srbi izazivaju Prvi svetski rat (posle poraza Austro-Ugarske u tom ratu) – Slovenija i Hrvatska su pod srpskom dominacijom – Beograd je ne samo hegemonistički, već je i komunistička tvrđava – Priznavanje nezavisnosti Sloveniji i Hrvatskoj ujedno je i njihovo oslobađanje od hegemonističkog i komunističkog Beograda – Austrija, a samim tim i Nemačka, dobijaju (simboličku) satisfakciju i mogućnost lakšeg ekonomskog prodora na jugoistok.

Zbog toga se, po treći put u 20. veku, u nemačkoj i austrijskoj štampi vodi oštra antisrpska propaganda. Ona će kasnije biti nastavljena finijim sredstvima.³ Ne govori se negativno samo o srpskom rukovodstvu, na čemu se kasnije više insistiralo, da bi se kamuflirao ovaj austrijski⁴ i nemački revanšizam, nego i o celom srpskom narodu (Šišković, 1995: 111). Tako se preko satanizacije političkog vođstva satanizuje narod. To se radi suptilno, ali ipak po više puta na Zapadu upotrebljenom klišeju: „Zahtevi tipa ‘bombardujte Miloševića’ brzo postaju ‘bombardujte Srbe’, ili ‘bombardujte Beograd’“ (Kesić, 1995: 89). Od samog početka se mislilo na ono drugo: bombardujte Srbe, ili bombardujte Beograd. U sledećem koraku, da bi opravdao bombardovanje Srbije, Bil Klinton (William J. Clinton) je, u govoru na Dan sećanja 1999, uporedio vladu Srbije s vladom nacističke Nemačke (Džonston, 2005: 24).⁵

U nemačkoj i austrijskoj štampi i elektronskim medijima Srbi se prikazuju kao „remetilački faktor“ u Jugoistočnoj Evropi. Istovremeno Jugoslavija je „veštačka versajska tvorevina“ ili, pak, „nesrećni istorijski eksperiment“ i zato je treba što pre likvidirati i poslati u istoriju. Time se na posredan način htelo reći da versajski mirovni ugovor treba revidirati, odnosno faktički poništiti. Sličnu propagandu između dva rata protiv Jugoslavije i „velike Srbije“ vodili su i komunisti na čelu s

³ Izdavačka kuća Langenscheidt izdala je 1995. (1999. drugo izdanje) hrvatsko-nemačkog, odnosno nemačko-hrvatskog rečnika. U predgovoru prvom izdanju piše: „Razvoj događaja u državama naslednicima Jugoslavije doveo je do razdvajanja hrvatskog i srpskog jezika, ali su i srpske varijante navedene i kao takve naznačene.“ U drugom izdanju se kaže: „Razvoj događaja u državama koje su nastale raspadom bivše Jugoslavije doveo je do razdvajanja hrvatskog i srpskog jezika. Osnovu ovome rječniku čini današnji hrvatski književni jezik.“ *Langenscheidts Taschenwörterbuch – Kroatisch*, 1995 (1999), Langenscheidt, Berlin - München - Wien - Zürich - New York.

⁴ „Austrijanci na reč ‚Srbija‘ automatski imaju asocijaciju ‚mora umreti‘ (muss sterben).“

⁵ „Na Kosovu gledamo paralelu sa Drugim svetskim ratom, jer je vlast Srbije, kao ona u nacističkoj Nemačkoj, došla na vlast tako što je uticala na narod da gleda sa visine na određenu rasu ili etničku grupu i da veruje da takvima nema mesta u njihovoj zemlji pa ni prava da žive.“

Kominternom.⁶ Nemačko-austrijska štampa na početku zagovara podelu Jugoslavije na zapadni (pretežno katolički) i istočni (pretežno pravoslavni) deo. Potom se vrlo brzo prešlo na tezu, na kojoj se sve više insistiralo, da je Jugoslaviju neophodno usitniti na više malih država, a Srbiju što više skratiti (što je i Hitlerova Nemačka uz pomoć Musolinijeve Italije učinila 1941. godine). S tim da će nastojati da te države kasnije stave pod svoju prvo ekonomsku, a zatim i političku kontrolu ili, pak, obrnuto, zavisno od slučaja do slučaja.

* * *

Antisrpska propaganda, od samog početka krize pa sve do njenog kraja zasnivala se na davno formiranim stereotipima, odnosno na produbljivanju tradicionalno formirane slike među Nemcima i Austrijancima o Srbima kao neprijateljima, budući da su im se, kako su sami govorili, isprečili na putu. U tome se ide toliko daleko da kada se Srbin opisuje, na primer, on je najčešće zao, prljav ili, pak, „podbuo čovek kome iz raskopčane košulje vire maljave grudi“ (*Süddeutsche Zeitung*, 1990: 25. septembar). Dok će nakon priznanja Hrvatske i Slovenije od strane Nemačke ugledni *Die Zeit*, opisujući situaciju u Beogradu, napisati: „Niko, doduše, ne mora da se plaši da ga prati tajna policija, ali bojazan od nacionalističkih batinaša ipak mnoge sprečava da otvoreno govore“ (*Die Zeit*, 1992: 17. januar). To je urađeno po staroj matrici po kojoj su počev od Berlinskog kongresa pa sve do kraja Prvog svetskog rata u nemačkoj i austrijskoj štampi prikazivani Srbi. Oni su u satiričnim časopisima *Kladeradatsch*, *Ulk* i *Simplicissimus* od 1903. do 1918. godine predstavljeni kao nečisti, ušljivi i prljavi razbojnici. *Simplicissimus* je Kralja Petra predstavio u: „... opancima, čakširama, pojasom sa jataganom, vezenim jelekom. To je takođe kosmata, crnokosa i brkata prilika. Za pojasom mu je torbica ... na koju je ... izvezena velika vaš. Drugi veliki insekt prisustvuje posvećenju novog kralja ... pored nogu đakona koji drži ogromnu posudu na kojoj je natpis ‘Zaherlinov prašak za bube’ takođe ukrašen slikom nečistog insekta. Tako vrhovni sveštenik umesto da posvećuje novog vladara svetim mirom zaprašuje ga praškom protiv gamadi.“ Podnaslov karikature je „Ceremonija je

⁶ U kominternovsko komunističkoj antisrpskoj i antijugoslovenskoj propagandi dugo su u upotrebi bile sledeće floskule: Jugoslavija je „veštačka Versajska tvorevina“, „velekosrpski hegemonizam“, Srbi su „ugnjetačka nacija“, i sl. (vidi: *Istorijski arhiv KPJ*, t. II, str., 69-71, 312, 319).

obavljena praškom za insekte“ (*Simplicissimus*, 1903, prema Ristović, 2003: 26). Nisu loše predstavljane samo Srbija i Crna Gora, kao Nemačke ratne protivnice, već i Srbi kao narod. Njihovom ruženju nema kraja. Do kulminacije dolazi kada su predstavljeni kao gamad skrivena u perju habzburškog orla (Ristović, 2003: 56). Istovremeno, Kralj Petar je, pored ostalog, predstavljen kao „najprljaviji đubrojed“ (Ristović, 2003: 36). Tada, za razliku od njihovog prikazivanja osam decenija kasnije, kada je, kao što ćemo videti, ruženje naroda rezervisano samo za Srbe, nisu bolje prošli ni drugi balkanski narodi. Jednom se prikazuju kao zečevi, drugi put kao odrpani i prljavi razbojnici, treći put kao patuljci, a četvrti put kao šahovske figure s kojim se igraju tadašnje evropske sile Nemačka, Engleska, Rusija, Austrija i Francuska. S tim da, od karikaturnog prikazivanja i izrugivanja, nije zaobidena ni Srpska pravoslavna crkva (Ristović, 2003: 19-43, itd). Gotovo da nema karikature iz koje ne izbija mržnja i prezir prema Srbima.

U ovim najnovijim opisima Srba nastoji se da se oni što više stigmatizuju na svim poljima. Zato ne može da izostane, a da se zapadnoevropskoj javnosti ne saopšti da „oni nikada nisu zaboravili svoje junačke pesme i pod komunističkim simbolima su sanjali o velikospskom carstvu“ (*Neue Kronen Zeitung*, 1990: 7. oktobar). To je samo nastavak formiranih stavova, pred Prvi svetski rat i kasnije, da je Balkan, a pre svega Srbija, bio „nerazrešivo klupko zavera, hajdučije i korupcije“ (Nojbaher, 2005). I to nije bilo dovoljno, pa su tada Srbi za mnoge Nemce i Austrijance postali „srpske svinje“ (Gomol, 1916) ili kada je za profesora Univerziteta u Frajburgu njihova stvar bila „smrdljiva stvar“ (Mieneske, 1915). Zato se bez i malo zazora kaže da je Beograd „leglo ubica“. Srbija je „beznačajna i nepripitomljena država“ koja je 1915. godine „zapalila požar na celoj zemačkoj kugli“. Istovremeno se u Srbiji „narod dosađuje i živi u iščekivanju krvoprolića i ubistava“ (Selesković, 1996: 16). Nije ni to dovoljno, nego Srbima kao narodu „nedostaje sposobnost, smisao za umetnost, razumevanje za socijalne, ekonomske i civilizacijske zahteve savremenog doba“ (Dammert, 1916). Srbi su, takođe, narod nižih moralnih vrednosti. Zbog svega toga, odnosno formiranih negativnih stavova o Srbima, na jednoj razglednici u Nemačkoj nagoveštava se njihova fizička likvidacija putem masovnih vešanja. Na toj razglednici Kralj Petar je predstavljen u kožuhu, sa štakom, za kojim trči stado ovaca sa srpskim kapama na glavama, u

drugom planu crteža je niz obešenih na vešalama. Crtež je naslovljen „Idila budućnosti“. U komentaru stoji: „Bila jednom jedna zemlja Srbija, jedan narod kradljivaca ovnova. Srbi su odavno povešani, ovnovi su ostali“ (Ristović, 2003: 85). Da bi se katkada potkrepila antisrpska propaganda u karikaturama se kopira od ranije korišćena antisemitska matrica („debelih i ružnih bogatih Jevreja“) (Ristović, 2003: 55). Naravno, ovakvih epiteta, koje je nepotrebno više nabrajati, bile su pune stranice nemačkih novina, periodike i pamfleta. Svi ti napisi puni su mržnje prema Srbima i kako je tada Vendel (R. Wendel) rekao: „Kod nas su Srbi oklevetani više nego ijedan narod u Evropi“ (Wendel, 1918). To klevetanje je nastavljeno s manjim prekidima i 1990-ih godina, kao da od Prvog svetskog rata nije prošlo punih sedamdeset godina i kao da su zaboravili (ili opravdavali) strahote koje su Nemci (i Austrijanci) i tadašnji njihovi zaštitnici Hrvati (na ratištima u Srbiji i u NDH) počinili tokom Prvog i Drugog svetskog rata. Tri četvrtine veka kasnije austrijski karikaturista Ironimus, odnosno Gustav Pajhl (Gustav Peihl) će u septembru 1991. predstaviti Srbiju kao aligatora sa komunističkom kapom koji guta Hrvatsku (*Die Presse*, 1991: 14. septembar; Jovanović, 2002: 338). Nešto kasnije (maj 1992) Pajhl će Srbiju predstaviti kao čudovište, odnosno aždaju, koja krvari ranjena, ali i dalje je opasna i neukrotiva (*Die Presse*, 1992: 30. maj; Jovanović, 2002: 339). Svoju „neutralnost“ će Pajhl demonstrirati dva dana nakon hrvatske akcije Oluja u kojoj je proterano preko 200.000 Srba iz Krajine i u kojoj je hrvatska vojska, uz prethodnu američku pomoć, zapalila celu Krajinu i počinila stravičan zločin ne štedeći decu, žene i starce. Mitraljirane su i iz aviona bombama zasipane kolone srpskih izbeglica. Tada će Srbe i Hrvate predstaviti kao aligatore koji se međusobno bore, ali će tu za svaki slučaj, odnosno da se čitaoci ne prevare u čitanju poruke, biti i „Velika Srbija“ (Gross Serbien) (*Süddeutsche Zeitung*, 1995: 7. avgust; Jovanović, 2002: 340).

Nemačko-austrijski mediji, pred razbijanje/raspad Jugoslavije, često su insistirali da „tradicionalno demokratski orijentisani Slovenci i Hrvati, s obzirom na to da su zapadno–katoličke provinijencije, ... konačno su mogli da se oslobode ‘samovolje srpskih despota’ i srpsko-komunističke ‘ugnjetačke i osvajačke sile’“ (Beham, 1995). Sledeći argument koji se koristi su ljudska prava, odnosno da Srbija ugrožava ljudska prava u Sloveniji i Hrvatskoj, što sugerise da su one pod njenom okupacijom. U

tu svrhu se kore zapadnoevropske zemlje i Sjedinjene Države, jer „žele da po bilo koju cenu održe ‘jedinstvo Jugoslavije’“, a zatim se dodaje: „Samo što se postavlja pitanje da li to treba da se dogodi i po cenu nepoštovanja i kršenja ljudskih prava u Hrvatskoj i Sloveniji“ (*Kleine Zeitung*, 1991: 3. april). Na drugom mestu se ne propušta da se naglasi da se „formiraju srpski bataljoni za borbu protiv demokratije i samoopredeljenja, dok se Zapad drži jedne prevaziđene politike“ (*Kurier*, 1991: 18. maj). U optužbama i orkestriranom napadu na Srbe ide se korak dalje. Srbima se odriču ikakve zasluge za učešće u pobedi fašizma u Drugom svetskom ratu, zatim se tvrdi da su oni vladali i drugom Jugoslavijom i na kraju imputira im se fašizam. Tako bečki *Der Standard* u članku Stipa Tomašića (prekršćen u Alfons Dalma), nekadašnjeg atašea u Pavelićevoj ambasadi NDH u Berlinu, pod naslovom „Jedan narod, jedno carstvo, jedna vojska“ se kaže da se „Jugoslavija sa centralističkom vladavinom Srbije raspala bez borbe još u Drugom svetskom ratu“. Odmah zatim nastavlja i naglašava da je posle njenog obnavljanja komunistička partija „despotski vladala ovom federacijom iz srpskog centra u Beogradu“. A u zaključku teksta Srbima se imputira fašizam kad kaže: „Jedan novi narod, ovog puta sa Balkana, polaže pravo koje je Evropljanima dobro poznato: ‘Jedan narod, jedno carstvo, jedan firer’“ (*Der Standard*, 1991: 4. april).

Na površinu, dakle, izbijaju, kao i u svim smutnim vremenima i prelomnim trenucima u nemačkoj istoriji, *revanšistički* i *imperijalni* ciljevi, koji su često započinjali na Balkanu. Otuda se mogu razumeti, ali ne i opravdati, tako žestoki antisrpski stavovi koji su u ovim državama bili formirani znatno ranije i izbijali na svetlo dana u svim kriznim vremenima. To dobro ilustruje sledeći primer: Fridrih Nauman (Friedrich Naumann), 1860–1919, inače idejni predhodnik nemačkih liberala, stranke kojoj je pripadao i nemački ministar inostranih poslova Hans Ditrih Genšer (Hans Dietrich Genscher),⁷ u svojoj knjizi *Bulgarien and Mitteleuropa* (1916) za Srbiju kaže da se ona „kao smetnja isprečava na putu stvaranja Srednje Evrope, i zato se kao neprijateljsko utvrđenje usred srednjoevropskog odbrambenog sistema ne može trpeti“ (Konstantinović, 1996: 162-163).

⁷ Genšer je sve do 1994. godine, kada je pokrenuta njegova kandidatura za predsednika Nemačke, krio pripadnost nacističkoj partiji (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartie).

Svom žestinom forsiraju se, bez uvijanja, gotovo jedan vek stare austrougarske floskule o srpskom narodu. Srbi postaju „bitange“ koje bi „trebalo prisiliti da pokleknu“ (Bakić, 1998: 9).⁸ Jugoslovenska armija postaje „četnička“, a Srbija je „zloslutni slučaj iredente“ i novi „kolonijalni vladar na Balkanu“ (Bakić, 1998: 3-29. To nije dovoljno, već kada zatreba ona brzo postaje „militarističko-boljševički kompleks“ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991: 4. juli). Pored toga, Jugoslavija je, po nemačkoj štampi, „srbo-Jugoslavija koja „nije civilizovana zemlja“ ili, pak, ona je „komunističko–srpska država“ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991: 3. juli). Kroz masovne medije se, takođe, provlači da su Srbi pravoslavci i vizantinci (čime im se na indirektan način odriče pripadnost hrišćanstvu i sugeriše njihova niža vrednost) dok su Slovenci i Hrvati hrišćani demokratski i proevropski nastrojeni. Naravno, ima primera u kojima se opisuje stanje u Hrvatskoj u kojima se kaže da se Srbi „plaše da ne budu ponovo poklani kao u periodu 1941. i 1945. godine“ (*Salzburger Nachrichten*, 1990: 3. novembar).

U karakterizaciji Srba, odnosno širenju stereotipa o njima, ide se toliko daleko da oni često postaju „srpske svinje“. Analizirajući pisanje nemačke štampe Mihael Tuman (Michael Tuman), novinar *Die Zeit*-a, kaže: „Poređenja s nacistima pri tom je bio samo obrazac čitave jedne koncepcije osobina koje su pripisivane Srbima. Šta sve ne čitamo: Srbi kao ‘pljačkaški narod, koji voli da vlada’, kao ‘potomci Džingis Kana’, ‘učenici Sadama Huseina’ ili ‘etnofundamentalisti’. Kada treba, njihovo se ime pretvara u ‘srboboljševike’ ili ‘radikalosrbe’. Karikaturisti crtaju Srbe kao svinje koje se valjaju, mutirane bikove, krvoločne vukove, zmije s dva jezika, strovoždere, gladne hijene i pitbule. Zapad, dakle, nije imao veze s ljudima, već s monstrumima“ (*Die Zeit*, 1994: 2. septembar; Hartman, 1999: 142; Živković, 2003: 69, 136). Da bi ovakvo određenje Srba bilo uverljivije sve se (zbog lakšeg prihvatanja na Zapadu) povezuje s komunizmom. Divljaštvo, varvarizam, pravoslavlje, vizantinizam, azijatizam, hegemonizam, komunizam, srpstvo i četništvo neretko se, vidi paradoksa, stavljaju u istu ravan. Ova antisrpska propaganda kao da je izvučena iz arhiva Pavelićeve NDH kada je *Novi list* u članku „Dosta je“ pisao: „Srbi ni pre ni sada ne prave razliku između četništva, komunizma ni srpstva“ (*Novi list*, 1941: 16. septembar). Ili, pak, još od Stjepana Radića koji je (1919. godine) u propagandne svrhe i cilju

⁸ Citirana izjava Vilhelma II pred Prvi svetski rat.

homogenizacije Hrvata izjednačavao boljševizam sa srpstvom (Stanković, 1995). Zato imamo često iznošeno mišljenje u nemačkim i austrijskim medijima 90-ih godina, koje je na zapadu imalo dobru prođu, da su se Srbi „dobrovoljno ... opredelili za komunizam“ (Bakić, 1999). Odakle sledi, da je on, od strane Srba, nametnut ostalim narodima na Balkanu, odnosno Hrvatima i Slovencima, što ih u ovom slučaju posebno interesuje. A oslobađanje od Beograda, zavisno od toga koja je propagandna matrica u tom momentu u upotrebi, jednom je oslobađanje od komunizma, a drugi put od vizantizma, azijatizma ili pravoslavlja, a treći put od sveg tog đuture.

Nemačka štampa, u cilju pridobijanja što više pristalica za svoju (antisrpsku) stvar, u zapadnoevropskom javnom mnjenju širi strah od Srbije, kao da je ona značajna ekonomska i vojna sila. U tom cilju Srbija se predstavlja kao „poslednji bastion lenjinizma u Evropi“. I ne samo to, nego bi Srbija mogla da postane „tvrđava komunizma“, iz koje bi moglo da dođe do obnove Sovjetskog Saveza i „ponovo vaspostavljeni poredak lenjinizma–staljinizma da se raširi na istočnu polovinu Evrope“ (Reissmüller, 1991). To treba sprečiti po svaku cenu. U tom cilju dozvoljena su sva sredstva: prvo treba razbiti Jugoslaviju, a zatim kazniti Srbiju i onesposobiti je na duži period, a po mogućnosti i trajno. Da se slučajno ne bi oporavila treba je svesti u granice kakve su bile pred balkanske ratove. To je bila nemačka (i austrijska) opsesija, široko prihvaćena počev od vršilaca vlasti, preko vojnog establišmenta, kulturne i naučne elite do javnog mnjenja, pred i za vreme Prvog i Drugog svetskog rata (Mitrović, 1981; Ristović, 2005). Pri tom se ističe da su Srbi s oružjem u rukama svoju teritoriju za nepun vek, po jednima tri puta (*Wochenpresse*, 1990: 13. decembar), a po drugima „četiri puta uvećali“, čime su, hteli to ili ne, indirektno priznali koji su glavni motivi ovih napada. Zato su Nemačka i Austrija prvo učestvovala u naoružavanju Hrvatske, Slovenije i muslimana u Bosni i Hercegovini i u obučavanju i naoružavanju OVK i aktivno se zalažu za nezavisnost Kosova i Metohije.

Prvo se na sva zvona objavljuje da se „višenacionalna država Jugoslavija odavno raspala“ (*Kurier*, 1991: 5. maj), da bi se što pre isposlovalo priznanje Slovenije i Hrvatske smišlja se propagandna krilatica „priznanje ili rat“, koju najčešće ponavlja ključni glasnogovornik razbijanja Jugoslavije, austrijski ministar inostranih

poslova Alojz Mok (Alois Mock). Da bi Mokove izjave dobile što veću specifičnu težinu sve vreme ga podržava i nemačka diplomatija. Ova krilatica u sebi je krila njihovu glavnu strategiju: prvo priznanje, a potom rat, koji će neminovno izazvati to priznanje, a nakon toga ćemo se umešati mi ili naši saveznici, a sve pod izgovorom „zavođenja reda na Balkanu“.

Po isprobanim principima totalne propagande u Nemačkoj, a naročito prvo u Habsburškoj monarhiji, a zatim u Austriji šire se gotovo ceo vek stereotipi o Srbima. (Nemačku je ta antisrpska histerija zahvatila znatno kasnije.) Osnovne postavke antisrpske propagande smišljene su znatno ranije, zapravo od kada je Austrija bacila oko na Bosnu i Hercegovinu još u 17. veku, i do današnjih dana se tih postavki drže u Austriji i Nemačkoj. To postaje naročito značajno posle sporazuma Katarine II, ruske carice (1762-1796) i Josifa II, austrijskog cara (1780-1790), po kome je Bosna i Hercegovina postala austrijska interesna sfera (Ćorović, 1999: 200). Uzrok tome je bio njen državni program širenja na jugoistok Evrope. Zato je u interesu kanalisanja i koordinisanja te propagandne aktivnosti car Josif II kao predhodnicu osnovao (1785. godine) fond za vaspitavanje bosanskih franjevacu (Ćorović, 1999: 200). Da bi odmah nakon smirivanja revolucije, odnosno 1849. godine Habsburška monarhija Bosni i Hercegovini posvetila punu pažnju i na njenoj teritoriji postavila mrežu diplomatskih predstavništava i to, pored generalnog konzulata prvo, u Travniku a zatim u Sarajevu, konzulate u Mostaru i Banjaluci, a konzularne agencije u manjim mestima sa znatnim brojem pokretnih agenata (Ekmedžić, 1997: 12). Za izdržavanje agenata u Bosni i Hercegovini Dunavska monarhija izdvaja 1854. sumu od 100.000 forinti (što je za to vreme bila značajna svota), a od 1866. godine 20.000 forinti godišnje (Ekmedžić, 1964: 14).

Antisrpska propaganda, u obliku u kojoj je prepoznajemo devedesetih godina dvadesetog veka, u kojoj se insistira da sve nevolje na Balkanu potiču od nastojanja Srba da stvore „veliku Srbiju“ u suštini je formulisana pred bosansko-hercegovački ustanak (1875) i nakon dodele Bosne i Hercegovine, od strane velikih evropskih sila, Austro-Ugarskoj (1878) na upravu. Ta propaganda je bila toliko žestoka da je, radi svojih državnih interesa, prihvatila i ruski car Aleksandar II (Sumner, 1937 : 208,

prema Ekmedžić, 1997).⁹ Benjamin Kalaj (Benjamin von Kállay, 1839-1903) upravitelj Bosne i Hercegovine i poverenik grofa Andrašija (Gyula, Gróf Andrássy, 1823-1890) insistirao je da treba produbljivati verske protivurečnosti između Srba i Hrvata i aktivno je radio na povlašćivanju hrvatske manjine. Da bi posle gušenja zajedničkog ustanka pravoslavaca i muslimana iz 1881. godine u istočnoj Hercegovini austro-ugarska vlast zdušno radila na njihovom sukobljavanju i ponovnom svađanju ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u drugim okupiranim oblastima Balkana (Ćorović, 1999: 214-215).¹⁰ Za to postoje mnoge činjenice. Jedna od njih je i ta da grof Kuen Hedervari (Károly Gróf Khuen Hedervary, 1849-1918), hrvatski ban (1883-1903), takođe poverenik grofa Andrašija, a kasnije predsednik mađarske vlade, povlašćuje Srbe u Hrvatskoj, što se nije dopadalo mnogim Hrvatima. Posle izvesnog smirivanja antisrpska propaganda ponovo je aktivirana u austrijskoj štampi pred početak aneksione krize (1908) i nastavljena sve do završetka Prvog svetskog rata, da bi bila obnovljena u nemačko-austrijskoj štampi četrdesetih godina prošlog veka, a naročito pred Drugi svetski rat.

Pred aprilski rat Gebels (Josef Goebbels) daje uputstva nemačkoj štampi kako treba pisati o Jugoslaviji: u svim izveštajima s terena treba insistirati na tome kako „Srbi sistematski progone manjine“, zatim „kako srpski vojnici pale nemačke kuće“, kako se „stvaraju koncentracioni logori za nemačke manjine“ i kako „srpska vlada naoružava srpske bandite“. Istovremeno će nemačka štampa u Jugoslaviji potpirivati „antisrpsko osećanje Hrvata, haotičnu privrednu situaciju, teške socijalne uslove, itd.“¹¹ Ovo uputstvo je brzo materijalizovano. Samo nekoliko dana kasnije, posle ovih Gebelsovih upustava, *Völkischer Beobachter* objavljuje udarni tekst s naslovom: „Raste antisrpsko raspoloženje Hrvata“, u kome se, između ostalog, kaže da hrvatska opozicija na čelu s Pavelićem radi „na oslobođenju i odvajanju od Srbije“ (*Völkischer Beobachter*, 1941: 2. april, prema: Hori, Broscat, 1994). Slična uputstva

⁹ Ruski car je pisao austrijskom da razume “Ta repugnance pour la formation d’un Grand Etat Serbe. Je repousse comme Toi cette combination.”

¹⁰ Agrarno pitanje je ostavljeno nerešeno (o kojem su Srbi i muslimani imali suprotstavljene interese), uz pomoć austro-ugarske vlasti izdavan je list *Bošnjak*; muslimani koji su se opredelili kao Srbi bili su proganjani, itd.

¹¹ *Nirnberška dokumenta*, JMT, VII, str. 64, UCA, VI, str. 189, dok. 34-39, R. S., (prema: Terzić, 1984: 43-44).

dobija i vojska. U poznatoj Direktivi o pripremama za napad na Jugoslaviju od 28. marta 1941. godine, koju je izdao načelnik nemačke Vrhovne komande feldmaršal fon Kajtel (Keitel Wilhelm) doslovice stoji: „S obzirom na to da su Srbi bezobzirno ugnjetavali nesrpske narodnosti Jugoslavije, naročito Hrvate i Makedonce, treba prikazati da nemačka vojska ne dolazi u hrvatske, bosanske i makedonske kuće kao neprijatelj. Naprotiv, ona želi da ih sačuva da ih srpski šovinisti ne bace na ratište, gde će bez koristi ginuti za račun engleskih interesa“ (Terzić, 1984: 34). Nemci pri tom nisu zaboravili da izdaju naređenje da se pojača rad petokolonaških organizacija *Jupiter*, *Kulturbund* i dr. (Terzić, 1984: 44).

Da je reč, kako bi Brodel (Fernand Braudel) rekao, o strukturama koje dugo traju potvrđuje činjenica da su Gebelsova i Kajtelova uputstva u potpunosti naslonjena na ranije austrijske i nemačke, široko prihvaćene stavove. Ta uputstva su pedeset godina kasnije postala ključ antisrpske propagande u Nemačkoj i Austriji, koja će kao po diktatu slediti i ostali zapadni masovni mediji. Doslovce će ponoviti sve ranije izrečene optužbe protiv Srba. Neupućenom čitaocu teško je prepoznati da li su ti tekstovi pisani 1914. ili 1941, odnosno 1991. ili kasnije za vreme bombardovanja Srbije 1999. godine. Samo što će ih sada, u novim tehničkim uslovima, potkrepiti montiranim slikama „zločina“ sa terena. Slično će, na primer, postupiti i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* koji će Jugoslovensku narodnu armiju proglasiti za „srpsku borbenu silu“, a njen doprinos „antihitlerovskoj koaliciji“ potcenjivati, jer ona „ni u ranijim vremenima nije stekla nikakve zasluge za Jugoslaviju“! To govori o njihovom nastojanju da sve što ima ikakve veze sa Srbima i Srbijom treba ocrneti i povezati s fašizmom i boljševizmom! Pominjanje antihitlerovske koalicije, a pri tom se do detalja služiti njegovim metodima i u velikoj meri (kad je reč o jugoistoku Evrope) slediti njegove ciljeve, s jedne, i tobožnja briga za Jugoslaviju, s druge strane, cinizam je prve vrste. Zatim iznosi ono ključno, namenjeno ne samo za unutrašnju nego i za inostranu upotrebu: „Po završetku rata usledila je ogromna genocidna akcija ubistava, pre svega protiv hrvatskog i slovenačkog naroda, kao i protiv nemačke i albanske manjine“ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1. mart 1991, prema Hartman, 1999: 148). Iznova pokrenuto pitanje Albanaca samo je priprema za pripremu i proizvodnju sledeće krize koja je ubrzo usledila. Na „genocidnoj“ akciji Srba u kasnijem periodu će se sve više i sve češće insistirati.

Gotovo na istom gebelsovskom zadatku našao se pedeset godina kasnije i bečki *Kurier*, koji ponašanje „srpske vlade, srpske armije, četničke soldatetske, ali i mnogih opozicionara i intelektualaca“ bez i malo zadržke optužuje za varvarizam, orijentalizam i nacionalizam (Bakić, 1999: 34). Bečki *Die Presse* iz pera Irene Miler tvrdi kako su Hrvati „nakon rata ponovo ispaštali pod srpskom vlašću“ (*Die Presse*, 1991: 5. mart), zaboravljajući, odnosno prećutkujući da su nakon rata Jugoslavijom vladali Hrvati i Slovenci (Broz, Kardelj i Bakarić). Istovremeno nemački *Spiegel* je početkom jula 1991. godine objavio udarni tekst pod naslovom „Tamnica naroda Jugoslavije: teror Srba“ (što je preuzeto iz arsenala kominternovskih optužbi).

U nemačkoj i austrijskoj štampi nije mnogo bolje prošla ni srpska opozicija, njeni vođi se najčešće, zavisno potrebe, označavaju kao „nacionalisti“, „krajnji nacionalisti“ ili, pak, „ultranacionalisti“ (*Die Presse*, 1990: 17. septembar; *Die Presse*, 1990: 21. septembar; *Die Zeit*, 1991: 12. jul). Po bečkom *Kurieru* o velikoj Srbiji, pored Slobodana Miloševića i Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, sanja i Vuk Drašković „koji je više nacionalistički orijentisan“ (*Kurier*, 1990: 2. novembar). U vreme prvih višestranačkih izbora u Srbiji pišaće: „Ukoliko pobedi opozicija ... u Srbiji ubrzo neće više biti boljševizma, ali će i dalje biti isto onoliko nacionalizma željnog da vlada kao i pod Miloševićem“ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1990: 12. decembar). Zalaganje i za *najmanji* srpski nacionalni interes biće proglašen za nacionalizam (čitaj šovinizam) i hegemonizam. Sve to vreme nemačku i austrijsku štampu, nimalo ili gotovo nimalo, ne interesuje položaj Srba u Hrvatskoj. A ako i piše o njihovom položaju tada „nova, demokratski izabrana vlada Hrvatske nije do sada počinila nijedan nasilan čin protiv srpskog stanovništva“! (*Die Welt*, 1991: 2. august). Ako imamo u vidu činjenice da je ovo pisanje najčešće prenosila hrvatska i slovenačka štampa i elektronski mediji, ono je imalo višestruki propagandni cilj: prvo, (po Hitlerovoj i Gebelsovoj zamisli) do pucanja pojačati unutrašnje netrpeljivosti, drugo, još više okrenuti Slovence i Hrvate protiv Jugoslavije, treće, stvoriti konfuznu situaciju kako u zemlji tako i van nje kako bi se lakše ostvarili sopstveni ciljevi, i četvrto, na početku stvarati, a kasnije pojačati antisrpsko raspoloženje kod evropskog javnog mnjenja kako bi se nepopularne akcije protiv Srba lakše sprovele.

Navedeni primeri više nego jasno govore da je ključni motiv, a samim tim i pokretač ove antisrpske propagande, nemački i austrijski revanšizam, koji je povremeno preobučen u borbu protiv komunizma i za ljudska prava, tako da je antisrpska propaganda povremeno prekrivena slojem antikomunizma. Tom prilikom, austrijska štampa ne propušta da kaže da je reč o neprijatelju. A da je reč o neprijatelju dokazuje činjenica da se nemačka i austrijska liberalna štampa nije libila da koristi njoj mrske, kominterovske stereotipe o Jugoslaviji. U toj situaciji zna se kako se postupa s neprijateljem: treba ga svim raspoloživim sredstvima, počev od diplomatskih, preko propagandnih i ekonomskih, pa sve do vojnih, poraziti i primorati na kapitulaciju. U isto vreme za to, po starom receptu, u zemlji pripremiti logističku podršku. Najkraće rečeno, protiv njega (neprijatelja) dozvoljena su sva sredstva.

Slamanju Srbije trebalo je da posluže političke i ekonomske sankcije, a da se njen glas ne bi čuo kulturne, naučne i sportske. S tim u vezi, nešto kasnije, posle priznavanja nezavisnosti Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, i nakon uvođenja sankcija SR Jugoslaviji, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* izveštava: „Dve države Jugoistočne Evrope – Rumunija i Grčka – kopnenim putem šalju gorivo u Srbiju. One to čine delimično iz političkih razloga, a delom što obe pripadaju pravoslavlju...“ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1992: 15. jul, prema Razumovski, 1995). Kao što vidimo ne biraju se sredstva da se Srbi i Srbija ocrne (potezanjem još jednog argumenta: pravoslavlja) i da se spreči i najmanje kršenje sankcija, kako bi se danas slomila, a sutra stavila pod kontrolu njena privreda. Kasnije će mnogi nemački i austrijski novinari obigravati jugoslovensku granicu prema Rumuniji, Bugarskoj i Makedoniji i izveštavati o svakoj propuštenoj cisterni nafte, i tako će zloupotrebiti svoj novinarski poziv, postupajući češće kao agenti svojih obavestajnih službi nego kao objektivni izveštaji s terena. Nisu ih interesovale posledice sankcija po stanovništvo. (Granica s Mađarskom je s njihovog stanovišta bila bezbedna.) Da paradoks bude veći, isti će nešto kasnije (posle demokratskih promena u Srbiji), u raznim edukativnim programima (koje plaćaju njihove vlade ili razne vladine agencije koji se u Srbiji samoreklamira kao „nevladin“ sektor), držati slovo novinarima s prostora druge Jugoslavije o profesionalnom i objektivnom informisanju.

Nemačka i austrijska štampa za čas su se, kad je reč o Srbima, vratile u svoje „zlatno“ vreme pred Prvi i Drugi svetski rat kada je kulminirala

mržnja prema Srbima. Zanimljivo je napomenuti da se često barata poluistinama. U tu svrhu nije zaboravljeno da se kaže da su Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina sve do 1918. godine bile u sastavu Habsburške monarhije. Pri tom se ni reči ne kaže: prvo, o okupaciji Bosne i Hercegovine 1878, a zatim o njenoj nasilnoj aneksiji iz 1908. godine. Istovremeno se insistira na tome da se Jugoslavija „raspada upravo tamo gde je nekada prolazila stara granica Monarhije“ (Magenschab, 1990). Maltene, kao da je reč o njihovoj teritoriji na koju imaju istorijsko pravo! Slovenija i Hrvatska su pod srpskom dominacijom pa se indirektno sugerije zaključak da su Srbi krivi za njen krah i da ih od te dominacije treba osloboditi.¹² U sledećoj fazi oni moraju biti kažnjeni, ne samo zato što se suprotstavljaju razbijanju druge Jugoslavije po unutrašnjim administrativnim granicama, već i za ranije učinjeno „zlo“ učešće u razbijanju Austro-Ugarske monarhije (Krizman, 1958)¹³ i za suprotstavljanje nemačko-austrijskim pohodima prema Bliskom Istoku. Da bi prvo Austrija, a zatim Nemačka ostvarile taj cilj bilo je neophodno osvajanje Balkana, odnosno srpskog etničkog prostora.

Srbi se, još pre otpočinjanja sukoba na prostorima druge Jugoslavije, u austrijskoj i nemačkoj štampi, slično kominterni što su zdušno prihvatili slovenački i hrvatski komunisti, proglašavaju za fašiste (Kidrić, 1985: 89).¹⁴ U tome će imati bezrezervnu podršku u Sloveniji ili će, pak, mnoge optužbe krenuti iz Slovenije i Hrvatske (Hajden-Bakić, 2006: 43).¹⁵ Ta optužba je smišljena kako bi se: prvo, lakše pokrenula medijska kampanja protiv Srba (po sistemu – ko danas može biti uz fašiste) i da bi se lakše našlo opravdanje za buduće poteze (razbijanje Jugoslavije) i

¹² Sledeći citat dobro oslikava ovu nemačku antisrpsku histeriju: „(Srbin) ispoljava svoju preku, neprijatnu narav (citiran Bizmark, pr. J. B.) Srbija predstavlja naročito zločudan slučaj iredente koji remeti mir“ (Bakić, 1998: 3-29).

¹³ Saveznici, sve do sredine 1918. god. nisu imali nameru da razbiju Monarhiju. Preokret se poklapa s poredama srpske vojske na solunskom frontu i njenim pobedničkim maršom do Graca.

¹⁴ Mantru „velikosrpski fašizam“ inauguriraju komunisti, a o njoj će, između ostalih, još pre Drugog svetskog rata govoriti slovenački komunist Boris Kidrić (jedan od najmoćnijih ljudi posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji).

¹⁵ Dimitrije Rupel će još 1989. u jednom predavanju održanom na Univerzitetu u Pitsburgu reći da Srbin Slobodan Milošević potiče iz pravoslavno-hrišćanskog miljea za koga su neki novinari rekli da je pravi fašista, a Slovenac Milan Kučan potiče iz protestantskog miljea (što je čista laž – Slovenija je katolička zemlja).

drugo, i da bi se time relativizovala odgovornost za sopstveni fašizam (*Die Tageszeitung*, 1992: 13. august).¹⁶

U tome će ih u potpunosti podržati, u januaru 1993, Bernard Kušner (Bernard Kouchner), u to vreme francuski ministar zdravlja, i njegova organizacija „Lekari bez granica“.¹⁷ Paralelno s tim, kako bi se lakše obezbedila osudu Srba, neposredno nakon otpočinjanja sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj, evropska, a posebno nemačko-austrijska štampa preuzima vatikansku propagandnu krilaticu da je „Srbija nesporni agresor“ i nameće je ostalim članicama Evropske zajednice. Slično je učinjeno i pred Prvi svetski rat – Nemačka i Austro-Ugarska traže obrazloženje za otpočinjanje rata i nametanje krivice za njegovo otpočinjanje na suprotnu stranu. Kasnije će Gerhard Šreder (Gerhard Schröder), da bi sprečio raspravu i preispitivanje nemačkog učešća u bombardovanju Srbije, izjaviti: „Svako ko se suprotstavi nametnutoj paradigmi u Nemačkoj da su Srbi zločinci, a Albanci žrtve je peta kolona“. Da je o tome postignuta široka saglasnost u Nemačkoj govori izjava Jozefa Fišera, tadašnjeg nemačkog ministra inostranih poslova, da su svi oni koji se suprotstavljaju ovoj paradigmi „pristalice fašizma“ (Kuenzel, 2000).

Kada su počeli sukobi u Sloveniji između tadašnje JNA, koja je od savezne vlade Anta Markovića dobila zadatak da uspostavi funkcionisanje carine na granici s Austrijom i Italijom, i slovenačkih paravojskih jedinica pod okriljem Teritorijalne odbrane, kamere austrijske državne televizije ORF su direktno prenosile taj sukob. Ali su tom prilikom od očiju javnosti, naknadnom montažom, sklonili sve što nije odgovaralo njima ili njihovim štićenicima. Kao primer možemo navesti da je ORF sklonila streljanje vojnika JNA i pored toga što su istakli belu zastavu, što je bio prvi zločin početkom 1990-ih na teritoriji druge Jugoslavije. Ovom „operacijom“ komandovao je Gerd Behar, tadašnji direktor ORF i bivši pripadnik Hitlerjugenda. Naravno, u tome je imao punu pomoć od Stipa Tomašića, Alojza Moka, ministra inostranih

¹⁶ Kada su upoređivali logore u Bosni i Hercegovini s nacističkim logorima upozorio ih je Simon Vizental: „Na taj način relativise se uništavanje Jevreja od strane Nemaca“.

¹⁷ Ceo Pariz prekriven je velikim panoima sa dve slike. Jedna je prikazivala sliku mršavog čoveka s druge strane bodljikave žice, a u uglu stražaru u nacističkom logoru sa natpisom: „Zar vas zarobljenički logor, u kome se vrši etničko čišćenje ne podseća na nešto?“. Na drugom plakatu bile su slike Hitlera i Slobodana Miloševića (Toski Varacani Viskonti, 2006: 191).

poslova, i Erharda Buseka, vicekancelara, koji se naveliko hvalio da je vođa slovenačkih secesionista Alojz Peterle njegovo „čedo“ (*Dnevnik, RTS, 2006: 7. april; Dnevnik, RTS, 2006: 8. april; Sekulić, 2006.*)

Kasnije, sa proširenjem rata na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u najtiražnijim novinama i na najgledanijim TV stanicama ispredaju se priče o srpskim zločinima u Bosni i Hercegovini koji se obavezno naduvavaju kako bi se Srbi optužili za genocid. Pri tom se prećutkuje da nema rata bez zločina – koje *najčešće* čine *sve strane* umešane ili uvučene u sukobe. Naročito kada je reč o unutrašnjim građanskim ili verskim ratovima (Polibije, 1988).¹⁸ Istovremeno muslimanski i hrvatski zločini se prećutkuju ili minimizuju. Neće ni to prećutkivanje biti dovoljno nego će muslimanske i hrvatske zločine pripisivati Srbima. Kao ilustraciju navešćemo masakr hrvatskih vojno-policijskih snaga, na početku krize, nad srpskim stanovništvom u Gospiću 1991. godine. „Filmski izveštaj koji prikazuje osakaćena tela dvojice mladića bio je emitovan na hrvatskoj i nemačkoj TV, pri čemu je saopšteno da je reč o Hrvatima koje su zaklali Srbi. Kasnije su rođaci prepoznali žrtve kao Srbe“ (Poggioli, 1994). Takvih i sličnih primera ima na pretek. Nešto kasnije, u propagandnom ratu protiv Srba, otići će korak dalje pa će, na primer, mudžahedina s Istoka, angažovanog na stranu muslimana u bosansko-hercegovačkom ratu, s odsečenom glavom srpskog seljaka u ruci kao ratnim trofejom, u medijima prikazivati kao Srbina (turski mediji tačno su izvestiti ko je bio žrtva, a ko egzekutor). Takve slike kod gledalaca stvaraju jake emocije posle kojih odobravaju i one akcije koje inače ne bi odobrili.

Sve u svemu, nemačka i austrijska propaganda zasnivala se na ranije formiranim stereotipima, pretežno pred i za vreme Prvog i Drugog svetskog rata, o Srbima u nemačkoj javnosti. Ona je sprovedena kroz masovne medije, koji u skladu s tako formiranim stereotipima za sve nevolje i probleme nastale na prostoru druge Jugoslavije optužuju Srbe i Srbiju. U svrhu pripreme za osudu Srba požureno je da se u poznatom enciklopedijskom rečniku *Der Bruckhanp* novoosnovani *ad hoc* Haški tribunal za bivšu Jugoslaviju stavi pod odrednicu Srbija. Pod odrednice

¹⁸ Polibije, kada opisuje unutrašnji (građanski) rat u Kartagini, kazuje da je on bio krvaviji od svih do tada poznatih spoljašnjih ratova.

Hrvatska ili Bosna i Hercegovina se ne pominje.¹⁹ Time će se još tada indirektno priznati da je on i osnovan za osudu Srba. Deset godina kasnije to će mnogima tek tada biti jasno.

Ključni razlog ove antisrpske propagande bio je u tome da se Slovenci i Hrvati ohrabre na put secesije i da im se dâ na znanje da će biti podržani od strane Nemačke i Austrije. Istovremeno, time je vršen pritisak na saveznike, kako vlade tako i medije, a preko njih i na njihovo javno mnjenje, da što lakše prihvate otcepljenje Slovenije i Hrvatske. Optuživanje Srba za boljševizam, hegemonizam, a povremeno i za fašizam imalo je za cilj skretanje pažnje sa stvarnih uzroka jugoslovenske krize i istovremeno za političko i pravno opravdanje najavljene secesije severozapadnih republika. U tom poslu najvažnije je bilo amnestirati najpre Sloveniju i Hrvatsku, a zatim i sebe za razbijanje/raspad druge Jugoslavije. Istovremeno u toj činjenici se krije začetak njihove kasnije optužbe Srba i Srbije kao jedinih krivaca za njeno razbijanje/raspad.

Nemački intelektualci, kao i njihovi mas-mediji, među prvima su iskazali svoje antisrpsko raspoloženje, što pokazuje da je u Nemačkoj postignut širok konsenzus da se druga Jugoslavija razbije. Prethodni stav očito ilustruje jedan primer: nemački filozof J. Simone je još aprila 1990. godine na jednoj filozofskoj konferenciji u Dubrovniku nagovestio da će Nemačka Jugoslaviji uvesti sankcije ako se JNA bude suprotstavila secesiji zapadnih republika (Žunjić, 1995). Sve to neodoljivo podseća na antisrpsko stanovište njihovih nešto starijih kolega pred Prvi i Drugi svetski rat. To stanovište je tada sažeto izneo Herman grof od Kajzerlinga (Herman Graf von Kayserling) kada je pisao da su Srbi „primitivna rasa ratnika i razbojnika“ (Kayserling, 1928, prema Todorova, 1999). Da je neprijateljstvo (revanšizam) prema Srbima uzelo duboke korene među Nemcima potvrđuje izjava nemačke „moralne ikone“, „propovednika humanizma i demokratije“ i nobelovca Gintera Grasa (Günther Grass): „Za mene su agresori u prvom redu Srbi“ (*Junge Welt*, 1995: 21. jul). Čoveka koji je 61 godinu skrivao svoje pripadništvo elitnim Hitlerovim SS trupama. Ginter Gras će kasnije (1999) podržati NATO bombardovaje SR Jugoslavije. Da nije reč o izuzetku potvrđuje podrška i „teorijsko“ opravdanje NATO agresije drugog poznatog Nemca, filozofa i sociologa

¹⁹ Međunarodni tribunal za bivšu Jugoslaviju osnovan je 3. maja 1993. a rečnik izlazi u toku iste godine *Der Bruckhanp in fun Banden alte ten bendeitek Auflage*, 1993, st. 671.

Jirgena Habermasa (Jürgen Habermass), dobrovoljnog pripadnika Hitlerjugenda (*NIN*, 2006: 30. novembar), koji je to krio šest decenija.^{20,21}

Antisrpsko stanovište vidi se i u nemačkom romanu pred Prvi svetski rat, da bi kasnije, kako su se sukobi smirivali ono bivalo sve manje, a kako se budio nacional-socijalizam tako je negativna predstava o Srbima rasla (Mojašević, 1974: 181-190, 203-242). U toj propagandi ne ispušta se iz vida Hrvatska, za koju se nemački roman, kad je reč o jugoslovenskim zemljama, posebno interesuje. Zato se ne propušta da se napiše da je Beograd „spreman da pojača hrvatsko iseljavanje i da ga potpomogne državnim sredstvima“ (Mojašević, 1974: 231). Na drugom mestu provlači se priča da Srbi ugnjetavaju Hrvate i da su Srbi narod koji je tek dodirnula civilizacija Mojašević, 1974: 240-241. Naravno, istini za volju, u mnogim nemačkim romanima iz tog doba ima i pohvala za Srbe. I ovde se potvrđuje od ranije poznata činjenica, o kojoj će kasnije biti još reči, da najveći deo evropskih i američkih medija i intelektualaca u potpunosti na spoljnjem planu sledi politiku svojih vlada, odnosno kako su njihove vlade menjale stanovište tako su se i njihovi stavovi menjali. To se moglo videti i za vreme NATO agresije na SR Jugoslaviju. Antisrpsko raspoloženje jednog dela evropskih i američkih intelektualaca kasnije se moglo jasno videti u njihovim reagovanjima za vreme NATO agresije na SR Jugoslaviju, odnosno Srbiju u kojima je osuda bombardovanja civilnih objekata sa neminovnim civilnim žrtvama prava retkost.²²

* * *

Zvanični neprijatelj za nemačku i austrijsku štampu, od samog početka jugoslovenske krize, kao i pre sedamdeset ili pedeset godina, bili su Srbi. Zato je ovde pre reč o istorijski prouzrokovanoj mržnji nego o predrasudama ili stereotipima. Na to ukazuju mnoge činjenice. Za mnoge

²⁰ Habermas je prvo krio, a zatim pokušao da zataška svoje pripadništvo i ulogu u Hitlerjugendu (rukovodio kursom hitne pomoći).

²¹ O Habermasovom opravdanju NATO agresije vidi: Vratuša-Žunjić, V. (2000) Transformacija kritičke teorije u apologiju u delu Jirgena Habermasa, *Sociološki pregled*, god. 34, broj 1-2, str. 23-47; Habermas, J. (1999) Humanizam i bestijalnost (*Die Zeit*, no. 18, 1999), *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje 2, str. 64-71.

²² O antisrpskom raspoloženju američkih i evropskih sociologa i njihovom nerazumevanju situacija u kojima je upleten interes njihovih država, vidi njihove odgovore na protestna pisma Sociološkog društva Srbije: Reagovanje sociologa iz sveta (1999), *Sociološki pregled*, god. 33, br. 1-2, str. 161-174; Vuković, D. (1999) Fiat institutia et pereat mundus, *Sociološki pregled*, god. 33, br. 3-4, str. 303-323.

Nemce i Austrijance pred i za vreme Prvog svetskog rata, Beograd je bio „leglo mržnje i ubistava“, zato je Austrija „dugo morala čekati na osvetu“ (Moraht, 1916). Sve se to ponovilo tokom 1941-1945. godine i aktuelizovalo staru nemačku težnju za osvetom i kažnjavanjem Srbije. Nemačka mržnja prema Srbima obnovljena je početkom 1990-ih. To je primetila i berlinski dopisnik londonskog *Times*-a An Mekelvoj (Anne McElvoy) kada konstatuje da „je zabrinjavajuće da u Nemačkoj vlada primitivna mržnja prema Srbima“ (*Die Zeit*, 1992: 7. februar). Nešto kasnije, po razbijanju Jugoslavije to će priznati i hamburški *Die Zeit*, koji će bez imalo okolišanja konstatovati: „Otkako je okončan Drugi svetski rat, još nikada Nemci nisu bili tako jedinstveni u svom neprijateljstvu prema Srbiji“ (*Die Zeit*, 1993: 19. mart). Odmah nakon završenog posla, odnosno nakon odluke o priznavanju nezavisnosti Slovenije i Hrvatske hamburški *Spiegel* će (*Der Spiegel*, 1992: 7. januar) postaviti pitanje: „Jesmo li morali odmah da upadnemo u prvu zamku koju smo sami postavili?“.

Literatura

- Bakić, J. (1998) Da li je zapadna javnost u Srbiji prepoznala neprijatelja, *Sociološki pregled*, god. 32, br. 1, str. 9.
- Bakić, J. (1999) Stereotipi o Srbima u javnosti pojedinih zapadnih nacija, *Nova srpska politička misao*, god. 6, br. 1-2, str. 34-35.
- Bakić-Hayden, M. (2006) *Varijacije na temu „Balkan“*. Beograd: IFDT – Filip Višnjić, str. 32.
- Beham, M. (1995) Mediji kao izazivači požara, u: Ivanović, Ž. (ur.) *Srbija mora umreti: istina i laž o građanskom ratu u Jugoslaviji*, Beograd: Filip Višnjić, str. 103.
- Caracciolo, L. (1995) Šta Nemačka traži u Jugoslaviji, u: Ž. Ivanović (ur.) *Medijski rat protiv Srba*. Beograd: Tanjug.
- Collon, M. (1995) Medijske laži o Srbima: Šta treba da se sakrije? u: Ž. Ivanović (ur.) *Medijski rat protiv Srba*. Beograd: Tanjug, str. 23.
- Ćorović, V. (1992) *Odnosi između Srbije i Austrougarske u XX veku*, Beograd: Biblioteka grada Beograda.
- Ćorović, V. (1999) *Bosna i Hercegovina*. Banja Luka: Glas srpski, str. 200.
- Dammert, (1916) *Der serbische Feldzug*. Lajpcig, str. 7, nav. prema: Selesković, T. M., (1996) *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914-1918*. Beograd: Rad, str. 15.
- Dedijer, V. (----) *Sarajevo 1914*. Beograd: Rad.
- Der Spiegel* (1992) 7. januar.
- Der Spiegel* (1992) no. 52, nav. prema: Tanjug Press, 10. januar.
- Der Standard* (1991) 4. april.
- Die Furche* (1990) 1. novembar.
- Die Presse* (1990) 17. septembar.
- Die Presse* (1990) 21. septembar.
- Die Presse* (1991) 5. mart.
- Die Presse* (1991) 14. septembar.
- Die Presse* (1992) 30. maj.
- Die Tageszeitung* (1992) 13. august.
- Die Welt* (1991) 2. august.

- Die Zeit* (1991) 12. jul.
- Die Ziet* (1992) 17. januar.
- Die Zeit* (1992) 7. februar.
- Die Zeit* (1993) 19. mart.
- Die Zeit* (1994) 2. septembar.
- Dnevnik, RTS (2006) 7. april.
- Dnevnik, RTS (2006) 8. april.
- Džonston, D. (2005) *Suludi krstaši*. Beograd: IGAM, str. 24.
- Ekmedžić, M. (1964) Spoljni faktor u pripremanju balkanske revolucije 1848-1875. *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3, str. 14.
- Ekmedžić, M. (1973) *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: SKZ.
- Ekmedžić, M. (1997) *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*. Beograd: BIGZ, str. 12.
- Frankfurter Rundschau* (1990) 7. maj.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1990) 12. decembar.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1990) 17. juli.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1991) 1. mart, nav. prema: Hartman, R. (1999) *Časni mešetari*. Novi Sad: Prometej, str. 148.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1991) 3. juli.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1991) 4. juli, nav. prema: Hartman, R. (1999) *Časni mešetari*. Novi Sad: Prometej, str. 82
- Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1992) 15. jul, nav. prema: Razumovski, D. (1995) Bog to želi, u: Ivanović, Ž. (ur.) *Srbija mora umreti: istina i laž o građanskom ratu u Jugoslaviji*, Beograd: Filip Višnjić, str. 82.
- Gomol, (1916) *Im Kampf gegen Russland and Serbien*, Leipzig, str. 363, nav. prema: Selesković, T. M. (1996) *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914-1918*. Beograd: Rad, str. 15.
- Habermas, J. (1999) Humanizam i bestijalnost, nav prema *Die Zeit*, no. 18.
- Hans Magenschab (1990) Konflikt Srba i Hrvata – hiljadu godina mržnje, *Kurier*, 6. oktobar.
- Hartman, R. (1999) *Časni mešetari*. Novi Sad: Prometej, str. 82. (Hartmann R. (1988) *Die ehrlichen Macler*. Berlin: Dietz Verlag.)
- Hori, L., Broscat, M., (1994) *Ustaška država Hrvatska 1941–1945*. Beograd: DBR International Publishing, str. 14.

- Ivanović, Ž. (1995) (ur.) *Medijski rat protiv Srba*. Beograd: Tanjug.
- Janković, D. (1973) *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1914 godine*. Beograd: ISI.
- Jovanović, G. (2002) Jugoslovenski rat na karikaturama, u: *Susedi u ratu*, Beograd: Samoizdat B92, str. 338.
- Junge Welt* (1995) 21. jul.
- Kaysersling, C. H. (1928) *Europe*. New York: Horcourt, Brace Company, (translated by Moniter Samvel), nav. prema: Todorova, M. (1999) *Imaginarni Balkan*, Beograd: Čigoja štampa, str. 217.
- Kesić, O. (1995) Vest kao biznis, u: Ivanović, Ž. (ur.) *Srbija mora umreti: istina i laž o građanskom ratu u Jugoslaviji*, Beograd: Filip Višnjić, str. 89.
- Kidrić, B. (1985) Govor na šestom kongresu KOI, u: *Sabrana dela*, t. I. Beograd: Komunist, str. 89.
- Kleine Zeitung* (1991) 3. april.
- Konstantinović, Z. (1996) Imperija – limes – varvari. *Ekonomika*, god. 32, br. 3, str. 162-163.
- Kornvel, Dž., (2000) *Hitlerov papa*. Beograd: Službeni list SRJ, str. 58.
- Krizman, B. (1958) Stvaranje jugoslovenske države. *Pregled*, god. 10. knj. 2, str. 333-353.
- Kuenzel, M. (2000) *Der Weg in den Kriger: Deutschland, NATO und das Kosovo*, Berlin, nav. prema: Mitić, M. (2005) *Nemački pogled na jugoslovensku krizu*, izdanje autora, Beograd, str. 111.
- Kurier* (1990) 2. novembar.
- Kurier* (1991) 5. maj.
- Kurier* (1991) 18. maj.
- Mieneske, (1915) *Die deutsche Erhenburg von 1914*. Stuttgart and Berlin, str. 97, nav. prema: Selesković, T. M. (1996) *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914-1918*. Beograd: Rad, str. 15 -16.
- Mitić, M. (2005) *Nemački pogled na jugoslovensku krizu*, izdanje autora, Beograd.
- Mitrović, A. (1981) *Prodor na Balkan*. Beograd: Nolit.
- Mojašević, M. (1974) *Nemačko-jugoslovenske kulturne veze*. Beograd: ICS, str. 181- 190 i 203- 242.

- Moraht (1916) *Tage des Krieges*. Berlin, t. I, str. 187, nav. prema: Selesković, T. M. (1996) *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914-1918*. Beograd: Rad, str. 74.
- Neue Kronen Zeitung* (1990) 7. oktobar.
- Neue Kronen Zeitung* (1990) 18. oktobar.
- Neue Kronen Zeitung* (1990) 10. decembar.
- Neue Kronen Zeitung* (1991) 13. april.
- NIN* (2006) 30. novembar, Jadi mladog Habermasa, nav prema: *Cicero*.
- Nirnberška dokumenta*, JMT, VII, str. 64, UCA, VI, str. 189, dok. 34-39, R. S., nav. prema: Terzić, V. (1984) *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, tom II, Beograd/Ljubljana: Partizanska knjiga, str. 43-44.
- Nojbaheer, H. (2005) *Specijalni zadatak Balkan*. Beograd: Službeni list SCG, str. 153.
- Novi list* (1941) 16. septembar.
- Petranović, B. (1988) *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. I knjiga. Beograd: Nolit, str. 186.
- Poggioli, S. (1994) Zamka dezinformisanja. *Extra*, 23. maj, u: Ž. Ivanović (1995) (ur.) *Medijski rat protiv Srba*. Beograd: Tanjug, str. 108.
- Polibije (1988) *Istorije*. Novi Sad: Matica srpska, II. 71, 72.
- Razumovski, D. (1995) Bog to želi, u: Ž. Ivanović (ur.) *Srbija mora umreti: istina i laž o građanskom ratu u Jugoslaviji*, Beograd: Filip Višnjić.
- Reissmüller, J. R. (1991) Worum es in Jugoslawien geht. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4. februar.
- Ristović, M. (2003) *Crni Petar i balkanski razbojnici*. Beograd: Čigoja.
- Ristović, M. (2005) *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*. Beograd: Službeni Glasnik.
- Salzburger Nachrichten* (1990) 3. novembar.
- Sekulić, D. (2006) Diktiran prenos rata, *Novosti*, 8. april.
- Selesković, T. M. (1996) *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914-1918*. Beograd: Rad.
- Simplicissimus* (1903) no. 15, nav. prema: Ristović, M. (2003) *Crni Petar i balkanski razbojnici*. Beograd: Čigoja, str. 26.
- Stanković, Đ. Đ. (1995) *Nikola Pašić i Hrvati*. Beograd: BIGZ, str. 45.

- Stratz, (1915) Serbien. *Woche*, 23. oktobar, nav. prema: Selesković, T. M. (1996) *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914-1918*. Beograd: Rad, str. 16.
- Süddeutsche Zeitung* (1995) 7. august.
- Süddeutsche Zeitung* (1990) 25. septembar.
- Sumner, B. H. (1937) *Russia and the Balkans 1870-1880*. Oxford, p. 208, nav. prema: Ekmedžić, M. (1997) *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*. Beograd: BIGZ str. 262.
- Šišković, T. (1995) Srbija mora umreti, u: Ivanović, Ž. (ur.) *Srbija mora umreti: istina i laž o građanskom ratu u Jugoslaviji*, Beograd: Filip Višnjić str. 111.
- Terzić, V. (1984) *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, tom II, Beograd/Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Todorova, M. (1999) *Imaginarni Balkan*, Beograd: Čigoja štampa
- Toski Varacani Viskonti, Dž. (2006) *Koridor*. Beograd: Zavod za udžbenike, str. 191.
- Veber, M. (2006) *Politički spisi*. Beograd: Filip Višnjić/Službeni glasnik, str. 420.
- Völkischer Beobachter* (1941) 2. april, nav. prema: Hori, L. Broscat, M., (1994) *Ustaška država Hrvatska 1941-1945*. Beograd: DBR International Publishing, str. 14.
- Volksstimme* (1990) 15. avgust.
- Vratuša-Žunjić, V. (2000) Transformacija kritičke teorije u apologiju u delu Jirgena Habermasa, *Sociološki pregled*, god. 34, br. 1-2, str. 23-47.
- Wendel, R. (1918) *Südosteuropäische Frage*. Berlin, str.180, nav. prema: Selesković, T. M. (1996) *Srbija u nemačkom javnom mnjenju 1914-1918*. Beograd: Rad
- Wochenpresse* (1990) 13. decembar.
- Živković, N. (2003) *Kako nas drugi vide?* Novi Sad: Prometej.
- Žunjić, S. (1995) Sudbina, duh i sredina – tri toposa germanske evropske ideologije, u: *Kako misliti budućnost Evrope*. Beograd: FDS, str. 60-61.

Slobodan Vuković

Kako su nas voleli

(Nemačko-austrijska štampa i razbijanje Jugoslavije)

Rezime

U članku se raspravlja o uticaju nemačke i austrijske štampe na obnavljanje starih i stvaranju novih stereotipa o Srbima i Srbiji u predvečerje i u toku samog razbijanja/raspada druge Jugoslavije. Većina tih napisa se zalaže za njenu dekonstrukciju i bila je prethodnica njihovih diplomatija. To pisanje odražava nemačko-austrijske težnje i interese s ciljem kako bi se zapadno javno mnjenje lakše okrenulo protiv Srba. Zato su protiv Srbije dozvoljena sva sredstva. Ako pobjedi opozicija u Srbiji neće više biti komunizma, ali će ona i dalje ostati nacionalistička. I na kraju u tom poslu postignut je konsenzus među nemačkom i austrijskom političkom i kulturnom elitom.

Gljučne reči: Nemačka, Austrija, štampa, stereotipi, razbijanje Jugoslavije, Srbija

Slobodan Vuković

How They Loved Us

(German-Austrian Press and the Breaking up of Yugoslavia)

Summary

The author discusses the influence of German and Austrian press on reproduction of old and creation of new stereotypes on Serbs in Serbia on the eve and during the breaking up/dissolution of the second Yugoslavia. Most of the texts supported the deconstruction of Yugoslavia and were the predecessors of their diplomacy. These attitudes correspond the German-Austrian pursuit and interest to turn the Western public opinion against Serbs. In most of the texts it has been insisted that it is all about creation of „Great Serbia“, which is led by „hegemonic“ and „communist“ Belgrade, or „the suppressive (Serbian) nation“. Yugoslavia is an „artificial Titoist construction“, and the „hegemonic Belgrade“ is suppressing young democracies in Slovenia and Croatia. Serbs are characterized as „the snatcher nation who loves to rule“, and they are „the pupils of Saddam Hussein“, and sometimes also „Serbian pigs“. If the process is not stopped a new Soviet Union could reappear and a „system of Marxism-Leninism spread again in the Eastern half of Europe“. This is why all means are allowed against Serbia. Even if the opposition in Serbia wins, there will be no more communism but Serbia will continue to remain nationalistic. At the end there has been a consensus accomplished among German and Austrian political and cultural elite.

Key words: Germany, Austria, press, stereotypes, breaking up, Yugoslavia, Serbia

Irena Ristić

„Pakao – to su drugi“¹: Još jedanput o Jugoslaviji

„U biti jedne nacije jeste da pogresno poima sopstvenu istoriju“

Ernst Renan, *Qu'est-ce qu'une nation et autres essais politiques*,
Paris, Presses Pocket, 1993.

Prilikom jednog susreta u Napulju za vreme Drugog svetskog rata, Čerčil je navodno pitao Tita kako on misli da će uspeti da drži na okupu sve te narode koji čine Jugoslaviju, jer su tu velike razlike u istoriji, poreklu, kulturi, jeziku. „Ako nas neko napadne, mi ćemo biti svi kao jedan!“, navodno je odgovorio maršal. „A šta će biti ako vas niko ne napadne?“, pitao je navodno Čerčil.
M. Popović, Gde nestaše sva ta lica, *Danas*, 31.5.2006.

Referendumom u Crnoj Gori u maju 2006. godine zaokružio se jedan mučan proces, koji je današnji predsednik Hrvatske Stjepan Mesić još 1991. smatrao okončanim. On je tada, nakon proglašenja odvajanja Hrvatske i Slovenije, u funkciji poslednjeg predsednika predsedništva SFR Jugoslavije, sa govornice i ne bez ponosa poručio da je on svoj zadatak obavio: Jugoslavija više nije postojala. Bilo šaljiva ili cinična, njegova izjava tada nije u potpunosti odgovarala istini, jer je Jugoslavija nastavila svoj život, iako oslabljena i u pogledu broja republika znatno smanjena. Tek 15 godina kasnije, kada su građani Crne Gore glasali protiv održavanja Državne zajednice Srbije i Crne Gore, i samim tim za nezavisnu Crnu Goru, Mesićeva izjava je dobila svoju punu potvrdu.

Konačni kraj Jugoslavije svakako ne sprečava istraživače jugoistočne Evrope da i dalje vode devedesetih godina prošlog veka započete diskusije o budućnosti i potencijalima, prednostima i manama balkanskih država (Balkan diskurs, 2006; Bakić-Hayden, 2006: 15-99, Brix, 2007). Balkan kao region se u tim radovima i studijama napada i brani, uzdiže i prekoreva, strasno voli i mržnjom obasipa, za njega se traži razumevanje i strpljivo razumevanje proglašava gubljenjem vremena. Tako su i istraživanja o balkanskim državama ponaosob prožeta ovim antagonizmima. Većina novonastalih država su, prema autorima, i dalje u potrazi za sobom i svojim identitetom, tražeći istovremeno idealnu distancu i/ili blizinu u odnosu na Evropsku Uniju. Bezosećajna Evropa ih

¹ Sartr, Ž.-P. (1984) Iza zatvorenih vrata u: Sartr, Ž.-P. *Sabrana dela: Drame*. Beograd: Nolit.

pri tome, kao za inat njihovom insistiranju i suštinskoj potrebi da im upravo ona prizna njihovu posebnost, i dalje objedinjuje pod njima omraženim nazivom „Balkan“, „Zapadni Balkan“ ili „Jugoistočna Evropa“. Nejasno je da li Evropa to čini jer poistovećivanje tih država u suštini i jeste njena percepcija ili zato što je to tako najjednostavnije, pošto joj čitav region Balkana i nije toliko bitan da bi se ona posvetila svakoj državi ponaosob. Ne bi možda nelogičan bio ni zaključak da se Evropa tako maćehinski ponaša i iz podsvesne osvete – za sve one trenutke, koje su joj balkanski (ili bar jugoslovenski) narodi priredili na kraju 20. veka. Onda, kada je Evropa od njih očekivala nešto sasvim drugo.

Bilans istraživača, dakle, koji bi se pre svega za države bivše Jugoslavije za poslednjih 17 godina mogao svesti je dosta trezven i lišen entuzijazma. Čini se da je kriza (identiteta, ali i pre svega ekonomska), koja je bila nerazdvojni deo svake Jugoslavije, prisutna i u novim državama. To naravno za sobom neminovno povlači pitanje da li je stvaranje pojedinačnih nacionalnih država zaista predstavljalo jedan nezaustavljiv i neophodan korak u razvoju i sazrevanju balkanskih država, ili su nacionalističke elite taj proces samo koristile kao lukavo objašnjenje za sopstveno osvajanje i ostajanje na vlasti. Ovo nezahvalno pitanje, međutim, neće biti predmet ovog eseja. Umesto toga cilj je da se skiciraju određene tendencije u pogledu percepcije sopstvenog identiteta, a koje su vezane za raspad Jugoslavije.

Jugoslavija kao pakao

Današnje elite nacija bivše Jugoslavije, svaka iz drugih razloga, tu državu smatraju jednim skretanjem sa pravog puta koje je njihovim nacijama nametnuto. Slovenačke i hrvatske elite tako misle da njihove nacije, ako ne zbog drugih, onda bar zbog kulturnih i razvojnih razlika, nikada nisu mogle da se nađu pod zajedničkim (federativnim) krovom sa ostalim Južim Slovenima. Njihove elite (ili bar veliki deo njihovih elita) su, prema sopstvenom shvatanju, uprkos tom uverenju 1918. naivno sklopile savez sa Srbijom, verujući ipak u zajedničku državu i spremne da se žrtvuju za tu ideju.² Slično misle i današnje crnogorske elite. Prema njima je 1918. godine srpska politička elita tadašnjoj crnogorskoj eliti

² O stavovima političkih lidera, partija i političkih organizacija svih nacija bivše Jugoslavije neposredno pre stvaranja Kraljevine SHS vidi: Banac (1988).

dala lažna obećanja i vršila pritisak, da bi Crna Gora potpuno nesebično i na sopstvenu štetu prišla Kraljevini SHS. Makedonske elite, pak, danas veruju da je Jugoslavija za njih bila samo nužno zlo, kako bi makedonska nacija ostvarila dugo neosnovano osporeno pravo na samoopredeljenje. S druge strane, današnje bosanske elite Jugoslaviju smatraju greškom jer je u njoj dominacija ostalih nacija bila i suviše velika u odnosu na njih, zbog čega su oni bili osuđeni na inferioran položaj. Konačno, i današnje srpske elite vide u Jugoslaviji sve više i više skretanje sa pravog nacionalnog puta. Tako je prema njihovom mišljenju Srbija trebalo više da gleda svoje interese, a ne da nesebično misli na integraciju drugih južnoslovenskih naroda koji su poraženi 1918. godine. Zbog svoje dobre namere da svoju sopstvenu i sigurnu nacionalnu državu žrtvuje za nadnacionalnu Jugoslaviju, Srbiji je, kako smatraju današnje srpske elite, uzvraćeno nezahvalnošću i neprijateljstvom.

Saglasnost među današnjim elitama svih nacija bivše Jugoslavije, dakle, postoji pre svega u tome da su njihovi prethodnici 1918. bili prisiljeni na grešku. Da su, naime, tada izabrali jedan drugi, bolji put, a ideju o Jugoslaviji prepustili romantičarima i pesnicima, danas bi – prema njihovim pretpostavkama – svima bilo bolje, a Balkan bi predstavljao mesto poželjno za život. Ova se pretpostavka, međutim, teško može objektivno proveriti, jer se samo hipotetički može govoriti o tome šta bi bilo sa svim današnjim balkanskim državama da nije bilo Jugoslavije. Zbog nemogućnosti provere opredeljenje za zajedničku državu iz 1918. godine se samo subjektivno – na osnovu mnogobrojnih argumenata i ubeđenja – može smatrati pogrešnim. Tvrdnja, međutim, da je odluka tadašnjih elita, sem što je iz današnjeg ugla posmatranja bila pogrešna, bila i nametnuta, odnosno donesena protivno volji tadašnjih elita, se nasuprot tome može proveriti i bar se iz jednog razloga čini nelogičnom. Naime, stvaranje zajedničke države 1918. godine, koliko god je ono i tada bilo kontroverzno i uslovljavano eksternim faktorima i realpolitikom, okončano je saglasnošću odlučujućih aktera iz svih država-republika. Činjenica da su ti akteri u svojim sredinama imali tanku većinu ili da ni sami nisu bili ubeđeni da je rešenje iz 1918. godine bilo najbolje rešenje za njihove nacije i države, ne može osporiti da su ti akteri imali slobodu da izaberu i drugi put. Ne može se, dakle, osporiti da su tadašnji akteri mogli odbiti predlog o zajedničkoj državi. Oni to iz raznih razloga – koji nisu predmet ovog teksta – nisu učinili i činjenica da uprkos tome

među današnjim elitama opstaje tvrdnja da je njihovim nacijama zajednička država nametnuta protivno njihovoj volji, može se povezati sa željom današnjih elita da događaje iz prošlosti prikažu na drugačiji način. Prema tom tumačenju elite su 1918. godine, kada su se zalagale za zajedničku državu, bile ili svesno prevarene (Hrvatska, Slovenija i Crna Gora od Srbije), ili „predobre“ (Srbija prema Hrvatskoj, Crnoj Gori i Sloveniji). Takvo tumačenje istorije pokazuje pre svega da nacionalni narcizam današnjih elita ide dotle da one zalaganje za zajedničku državu retroaktivno ne objašnjavaju nezrelošću, nesposobnošću, slabošću ili megalomanijom sopstvenih nacionalnih elita, već nekadašnje elite svojih nacija isključivo vide kao bespomoćnu žrtvu drugih nacionalnih elita, kojoj je zajednička država nametnuta. Krivica i odgovornost se shodno tome uvek pripisuje drugom i ne traži kod sebe. U skladu sa tim se i istorijski razvoj sopstvene nacije retroaktivno čisti od stranputica i nekada prisutnih, a danas nekonformnih težnji i želja za zajedničkom državom, socijalizmom, komunizmom i sl.³

Mit o prekinutom identitetu

Nacije koje su činile Jugoslaviju danas tu državu ne smatraju samo nametnutom protivno njihovoj volji već je smatraju odgovornom i za potiskivanje nacionalnih identiteta, koji su se sve do 1918. godine razvijali. Tako Radunović tvrdi da je „aneksijom (Crne Gore 1918, - I.R.) u novonastalu južnoslovensku imperiju velikim delom nestao i viševekovni crnogorski identitet. Nakon završetka Drugog svetskog rata Tito je Crnoj Gori, ceneći borbu crnogorskih partizana tokom oslobodilačkog rata, dao status republike u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, dok su mu se komunisti zahvalili time što su 1946. svoj glavni grad preimenovali u Titograd“ (Radunović, 2006: 82).

³ Tako se, primera radi, na jednoj geografskoj karti Hrvatske, koju je izdao 2006. godine Hrvatski turistički zavod, nalaze beleške o najznačajnijim ličnostima Hrvatske, među kojima se navodi i Josip Broz Tito. Iza njegovog imena je navedeno: „Političar i državnik, vođa antifašističkog pokreta u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata.“ Bilo bi to verovatno kao kada bi na sličnoj geografskoj karti Francuske bilo navedeno, da je Šarl de Gol bio (neki) političar i državnik, koji je u Drugom svetskom ratu vodio pokret otpora protiv nemačkih okupacionih snaga. Pri tome se ne bi navelo, da je on posle rata bio predsednik vlade i deset godina predsednik Francuske, kao i da njemu pripada velika zasluga za stvaranje Pete republike, čime je u stvari sebi obezbedio mesto u istoriji. Slični primeri brisanja stare i pisanja nove istorije mogu se videti i na kontinuiranim promenama imena ulica u Srbiji, ali i drugim državama bivše Jugoslavije.

S jedne strane, ovaj citat je paradigmatičan za gore opisanu samopercepciju bespomoćne žrtve („aneksija“, „južnoslovenska imperija“, „komunisti u Crnoj Gori“) i samim tim za odbacivanje i/ili negiranje sopstvene odgovornosti za (pogrešne) odluke ili slabosti u vezi sa pridruživanjem Kraljevini SHS odnosno podržavanjem ideje jugoslovenstva. S druge strane, ovaj citat predstavlja primer korišćenja uprošćenog pojma identiteta, prema kome je identitet jedna jasna, odozgo definisana i statična kategorija. Shodno tom shvatanju su na teritoriji nekadašnje Jugoslavije pre 1918. postojale države sa viševjekovnim sopstvenim jakim identitetom, koga je u njegovom razvoju kočio i/ili ugušio nametnuti jugoslovenski (velikosrpski) identitet.

Ovaj tekst nema nameru da se bavi osporavanjem ili analizom teza o nametanju drugačijeg (jugoslovenskog/velikosrpskog) identiteta. Mnogo važnije je, čini se, ukazati na to da su identiteti složene konstrukcije, koje se razvijaju tokom dugog vremenskog perioda, a da pri tome nikada ne dosegnu svoje konačno „odredište“ ili jednu krajnju tačku. Dug i postepen proces formiranja i učvršćivanja identiteta istovremeno ukazuje i na to da se i promene identiteta mogu dešavati samo usled isto tako dugotrajnih i postepenih procesa. Pri tome se može poći od logične pretpostavke da promeni podleže pre svega onaj deo identiteta u razvoju koji se ne pokazuje kao dovoljno učvršćen ili utemeljen kako bi se odupro eksternom uticaju. Okolnost, dakle, da su nacionalni identiteti iz perioda pre 1918. u Kraljevini SHS i kasnije Jugoslaviji zamenjeni novim, mlađim jugoslovenskim identitetom, upućuje stoga koliko na zaključak da su oni ugušeni ili u sopstvenom razvoju kočeni, toliko ipak i na zaključak da su dati nacionalni identiteti bili mnogo slabiji, nego što bi to današnje elite retroraktivno htele da prikažu ili same sebi priznaju. Naravno, mora se s druge strane imati na umu da je novonastajući (jugoslovenski) identitet, čiji je cilj između ostalog bio da pojedinačne nacionalne identitete potisne u drugi plan, u odnosu na njih imao veliku prednost, pošto su ga, naročito posle 1945. „odozgo“ propagirali najviši državni organi. Ali, čak i ako bi se isključile slabosti nacionalnih identiteta, i objašnjenje za njihov nestanak tokom trajanja Jugoslavije isključivo tražilo u dominantnom i svojevrsnom monopolskom položaju jugoslovenskog identiteta, postavlja se pitanje o ulozi hrvatskih, slovenačkih, srpskih, crnogorskih i bosanskih elita, koje su vladale između 1945. i 1990. i koje su samim tim imale ključnu ulogu u širenju

jugoslovenskog i potiskivanju nacionalnih identiteta. Jer, ko su bili ti političari/elite koji/koje su se zalagali za nadnacionalni jugoslovenski, a protiv sopstvenog nacionalnog identiteta? Bili su to, sasvim izvesno, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Makedonci. Ako se oni danas, kao u gore navedenom primeru, opisuju kao „komunisti iz Crne Gore“, umesto kao „crnogorski komunisti“ ili prosto kao Crnogorci, onda to predstavlja dodatnu negaciju istorijske stvarnosti. Istovremeno to, kao u gore navedenom primeru, predstavlja svojatanje pojma Crnogorca, imputirajući da oni Crnogorci, koji su se zalagali za jugoslovenski identitet, u suštini nisu bili „pravi“ Crnogorci.

Kada se, dakle, danas želi uspostaviti kontinuitet sa identitom, za koji se smatra da je pre 1990-ih godina (nasilno) ugušen, onda to ukazuje na previđanje činjenice da su ti nacionalni identiteti između 1918. i 1990. uprkos svemu nastavili da žive i da se razvijaju. I, iako se taj razvoj možda ne poklapa sa predstavama i željama današnjih elita, čini se i suviše jednostavnim da se (danas tako tumačene) stranputice sopstvenih nacija i nekadašnjih nacionalnih elita tokom poslednjih 90 godina objašnjavaju aneksijom i srpskim aspiracijama (Hrvatska/Crna Gora) ili altruizmom i naivnošću (Srbija). Jer, iza „altruizma“ i „naivnosti“ Srbije, da se 1918. zalaže za druge južnoslovenske narode i zajedničku državu, nije se toliko krila ljubav prema bližnjem i zapostavljanje sopstvenih interesa, koliko sve samo ne naivni višedecenijski interes da se svi Srbi ujedine u jednoj državi. S druge strane su srpske teritorijalne aspiracije, kojih je nesumnjivo bilo, tokom proteklih 90 godina često bile i ključni deo crnogorskog identiteta.⁴ Isto tako su paralelno sa srpskim teritorijalnim aspiracijama u Bosni i Hercegovini postojale i aspiracije Hrvatske na istu teritoriju. To naravno ne treba da predstavlja relativizaciju ili opravdanje, nego nasuprot, treba da ukaže na to da se negativne strane i stranputice sopstvene nacije, identiteta i istorije ne mogu jednostavno i isključivo objasniti negativnim uticajem drugih, već se odgovornost za sopstveno delovanje mora tražiti kod sebe i svojih motiva.

⁴ Tako je i danas rasprostranjeno shvatanje da je Crna Gora prva žrtva velikosrpske agresije 1990. godine isto toliko tačno kao i tvrdnja da je Austrija bila prva žrtva nacističke Nemačke. Jer danas vladajuća crnogorska partija i deo današnje crnogorske političke elite su slobodnom voljom i svesno podržavale politiku Slobodana Miloševića. Činjenica da su se one kasnije emancipovale i distancirale od tog režima je svakako danas srećna okolnost za njih, ali ih ipak ne abolira u pogledu ranije zastupanih stavova.

Dosta je rasprostranjeno, a donekle i legitimno, da ljudi sopstvene identitete konstruišu na osnovu selektivnih, najčešće pozitivnih osobina, dok istovremeno negativne potiskuju. Zadatak nauke bi, međutim, trebalo da bude da ukazuje na pogrešan put kojim se ide ako se razvoj individualnog i/ili nacionalnog identiteta, sve dok je negativan, objašnjava lošim uticajem, mentalnom prisilom drugih ili isključivo eksternim faktorima, bežeći time od sopstvene odgovornosti, dok se dobre strane sopstvenog identiteta predstavljaju kao autohtone posebnosti koje su nastale isključivo sopstvenom zaslugom. Izgradnja nacije i države zahteva izgradnju pre svega jednog društva koje ne počiva na (zlom) neprijatelju kao antagonističkoj predstavi o (dobrom) sebi. Isto tako, to društvo ne bi trebalo da se gradi na pogrešnim slikama o samom sebi, na pogrešnim mitovima i tabuima, koji sprečavaju jedno realno samosagledavanje (Frisch, 1990: 574). Shodno tome je autorefleksija mnogo više nego samo jedna akademska profesionalna obaveza ili neophodnost, jer se konstruisanjem jednog identiteta, koji ne uzima u obzir razvojne greške i sopstvene motive, stvaraju najbolje pretpostavke da se na idućoj istorijskoj raskrsnici opet izabere pogrešan put.

Literatura

- Balkan Diskurs (2006) *Balkan und Europa: Kommentare und Analysen von innen und Außen - Balkan Diskurs*, 5/1.
- Bakić-Hayden, M. (2006) *Varijacije na temu „Balkan“*. Beograd: Filip Višnjić.
- Banac, I. (1988) *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Globus.
- Brix, E./Suppan, A./Vyslonzil, E. (2007) *Südosteuropa. Traditionen als Macht*. Wien/München: Oldenbourg Verlag.
- Frisch, M. (1990) *Schweiz als Heimat*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Popović, M. (2006) Gde nestaše sva ta lica. *Danas*, 31.maj, str. 8.
- Radunović, F. (2006) Montenegro und die Ironie des Mythos. *Balkan Diskurs*, 5/1, str. 82-85.
- Renan, E. (1993) *Qu'est-ce qu'une nation et autres essais politiques*, Paris: Presses Pocket.
- Sartr, Ž.-P. (1984) Iza zatvorenih vrata u: Sartr, Ž.-P. *Sabrana dela: Drame*. Beograd: Nolit.

Irena Ristić

„Pakao – to su drugi“: Još jednom o Jugoslaviji

Rezime

Tokom procesa raspada Jugoslavije, koji se u potpunosti završio tek 2006. godine, nacionalne elite bivših republika su, svaka za sebe i svaka sa svojim obrazloženjem, Jugoslaviju proglasile tamnicom pre svega svoje nacije. Pri tome se može uočiti da sve nacionalne elite izbegavaju da sagledaju motive i moguće greške sopstvenih nacija, dok istovremeno prenaglašeno ističu uticaj i pritisak drugih, kao i položaj sopstvene nacije kao žrtve. U skladu sa tim današnje nacionalne elite polaze od toga da je nacionalni identitet njihovih nacija od 1918. sistematski i svesno gušen jugoslovenskim, ne uzimajući pri tome u obzir da su upravo elite i njihovih nacija bile nosioci tog jugoslovenskog identiteta.

Ključne reči: Jugoslavija, nacionalne elite, nacionalni identitet, samo-percepcija

Irena Ristić

"Hell – Are the Others": Once Again on Yugoslavia

Summary

During the break-up process of Yugoslavia, which eventually did not end before 2006, the national elites of the former Yugoslav republics have – each for itself and with own arguments – declared their nations as prisoners of Yugoslavia. Thereby it can be observed that current national elites tend to avoid perceiving their own nation's motives and mistakes, while at the same time they tend to overemphasize the influence of motives and mistakes of the others, and their own nation's role as a victim. Accordingly, contemporary national elites of the former Yugoslav republics believe that since 1918 their national identity was systematically suppressed by the Yugoslav identity. At the same time they do not take into account the fact that the elites of their own nations – among others – were the bearers of Yugoslav identity.

Key words: Yugoslavia, national elites, national identity, self-perception

Dušan Janjić

Kosovo: politika i život u paralelnim svetovima

Predmet ovog priloga je analiza osnovnih društvenih, ekonomsko-socijalnih i političkih procesa na Kosovu, kao i analiza osnovnih uzroka i društveno-političkih efekata ponašanja glavnih aktera u srpsko-albanskom sukobu.

Početna hipoteza ove analize glasi: u primeru Kosova i srpsko-albanskog sukoba reč je o sukobu koji se odvija u nedemokratskom društvenom okviru. U ovakvom okviru stepen nasilja uopšte, a posebno nasilja povezanog sa secesionističkim i separatističkim pokretima, ima tendenciju da bude veoma visok. To je zato što nema institucionalizovane zaštite građanskih sloboda, a ni poštovanja ljudskih prava i sloboda koji bi dozvolili etničkim zajednicama da svoje zahteve pretvore u demokratsku izbornu snagu (Burg, Shoup 2003: 5). Sa svoje strane, kako vlada Republike Srbije tako i UNMIK, odnosno PISG, nema mogućnosti da upravlja na demokratski način i da, istovremeno, drži pod kontrolom svoju etničku opoziciju. Iznad svega, u nedemokratskom okviru, ne postoji široka narodna podrška za miroljubivo rešavanje sukoba kroz demokratske institucije.

Srpsko-albanski sukob ima osobine koje ukazuju da se radi o etničkom sukobu. Sam sukob uključuje i sukob oko kontrole teritorije Kosova i oko statusa Albanaca i Srba na Kosovu. Kroz sadašnju istoriju, srpsko-albanski odnosi na Kosovu su bili uspostavljeni po modelu dominacije. Obe zajednice teže da institucionalizuju svoju dominaciju (Janjić, 2005: 4).

Posebno važnu ulogu u ovom sukobu igraju etnonacionalističke elite i njihove „negativne politike“, kao što su unutrašnji kolonijalizam, etnocid i genocid.

Međunarodna intervencija u srpsko-albanski sukob obrazlagana je brigom za ljudska i manjinska prava, do jeseni 1999. godine Albanaca, a od tada do danas, za prava srpske, romske, aškalijске, bošnjačke i drugih nacionalnih zajednica. U stvarnosti intervencija je vođena pravom međunarodne zajednice da deluje radi očuvanja međunarodnog mira i regionalne stabilnosti. Iza ovog opšteg motiva stoje interesi članica međunarodne zajednice. Otuda sve vreme intervencije, postoji „sukob mišljenja“ Rusije i Kine, s jedne, i SAD, EU i NATO, s druge strane. Reč je o različitim interesima i pristupima Srbiji, kosovskoj krizi, balkanskim i evropskim integracijama.

Lokalne strane u sukobu različito su videle i prihvatile odgovor međunarodne zajednice na raspad bivše Jugoslavije i na kosovsku krizu. Srpska strana je zauzela stav suprotan interesima SAD i NATO, a albanska strana se opredelila za savez s SAD i NATO. Otuda i jedno od najvećih iskušenja međunarodne zajednice kako da od „saveznika“ jedne od strana u sukobu postane „treća strana“. Samo uspostavljanje kao „treće strane“ omogućilo bi međunarodnoj zajednici samostalnost u upravljanju krizom.

Kako je pitanje statusa u središtu krize na Kosovu, tako njegovo rešavanje predstavlja jedan od bitnih elemenata stabilizacije mira na Kosovu, u Srbiji i na Zapadnom Balkanu. Proces izgradnje države je deo procesa izgradnje mira, ali to ne mora da bude u svakom slučaju. U slučaju Kosova izgradnja države nije bila proklamovani cilj NATO intervencije protiv Srbije odnosno SRJ, ali je praksom međunarodnog prisustva Kosovo *de facto* odvojeno od Srbije, a od mandata SPGS Mihajl Štajnera (Michael Steiner) Kosovo je pod mantrom „standardi pre statusa“, usmereno ka izgradnji samostalne i nezavisne države (Steiner, 2003). Ali, proklamovani cilj međunarodne zajednice da Kosovo bude stabilno, demokratsko i višenacionalno društvo nije ni blizu ispunjenja.

Srbi i Albanci: dva paralelna sveta

U novijoj istoriji, Kosovo je sinonim političkih, društvenih i bezbednosnih rizika, a život na njemu, posebno za srpsku zajednicu je život s visokim stepenom rizika.

Međunarodno prisustvo na Kosovu je donelo makro bezbednost, odnosno isključena je mogućnost rata, odnosno vojnog napada iz Srbije, ali nije uspostavljena mikro bezbednost, odnosno ljudska bezbednost na

samom Kosovu. Za osam godina delovanja UNMNIK-a postignut je napredak u institucionalnoj izgradnji. Ali, nema efikasnih institucija čije je delovanje zasnovano na punom poštovanju demokratskih i multietničkih načela. Nema institucija koje su u stanju da podstiču pomirenje srpske i albanske zajednice. Zbog svega toga nema ni povratka na Kosovo srpskih i drugih izbeglica, koje su pobile pred „uzvratnim etničkim nasiljem“ albanskih ekstremista, a kome se međunarodna zajednica nije suprotstavila (Mameli, 2007: 27, 29). Dug je niz problema s kojima se suočava ekonomija Kosova.

Na Kosovu se živi u paralelnim svetovima, u neizvesnosti i strahu za budućnost. Kosovo je etnički podeljeno i sukobljeno društvo. Budućnost Kosova je i dalje neizvesna, a unutar ove budućnosti položaj srpske zajednice je posebno nepovoljan.

Na Kosovu je međunarodna zajednica, posebno UN, OSCE, EU i NATO, dozvolila albansku dominaciju. Od 2002. godine, Kosovo je ušlo u fazu „potpune albanizacije“ (Mini, 2003: 233), dok su se Srbi sklonili u izolovane enklave pod zaštitom KFOR-a, a Kosovska Mitrovica je postala „kosovski Jerusalem“ (Mameli, 2007: 31). Uz sve to, stepen međuetničkog nasilja je visok, a strah od novog nasilja je deo svakodnevnice srpske manjine (Matveeva, Paes, 2003: 22,26; Stieger, 2004). Sve vreme međunarodnog prisustva toleriše se nacionalistička represija niskog intenziteta, a nema organizovanijih pokušaja da se pomire sukobljene nacionalne zajednice. To ohrabruje albanske ekstremiste na nasilje. Ovi, pak, „uzmajući stvar u svoje ruke“ nastoje da „skrate muke čekanja“. Politička nervoza i ekstremistička dinamika unutar albanske zajednice izmiče kontroli od novembra 2002. godine, da bi tokom 2003. godine srpska manjina i UNMIK postali mete albanskog nezadovoljstva, a etničko nasilje kulminira od 17. do 19. marta 2004. godine. Martovsko nasilje albanskih ekstremista dovodi u pitanje kredibilnost UNMIK-a i potvrđuje da je stabilnost Kosova krhka i da nema pomirenja Srba i Albanaca (Kosovo's Fifth Anniversary, 2004: 1).

Međuetnička distanca i nepoverenje među etničkim zajednicama, naročito između Srba i Albanaca su izuzetno visoki: Albanci Srbe i Srbiju smatraju „glavnom preprekom“ za nezavisnost Kosova (Kurti, 2007, 169-176; Tači, 2007: 67-70); Srbi vide Albance kao „uzurpatore Kosova“ koje je srpska istorijska otadžbina, „kolevka“ srpskog religijskog, nacionalnog i državnog identiteta i „15% teritorije Srbije“. Ovaj stav je

jedan od argumenata državnog vodstva, naročito premijera Vojislava Koštunice i pregovaračkog tima Srbije kada se suprotstavljaju nezavisnosti Kosova.

Prema istraživanju DCAF i KIPRED (Avdiaj, 2007), institucije Kosova nisu pripremljene za samostalno i efikasno funkcionisanje. Slaba vlast i politizacija javne administracije snižavaju sposobnost da se efikasno odgovori na potrebe stanovništva. Građani Kosova se ne identifikuju sa postojećim zakonskim okvirom, a primetno je i razočarenje i nepoverenje građana u PISG i UNMIK. To je od ovih institucija napravilo problem i pretnju sigurnosti, koja se pojačava zbog toga što kad institucije deluju, onda one to čine u korist albanske većine. To negativno utiče na odnose među nacionalnim zajednicama.

Društveno-ekonomske strukture i makroekonomski trendovi ne daju razloge za optimizam u pogledu budućnosti Kosova (Kosovo, 2004: 11), a u opštoj neizvesnosti posebno mesto ima socijalno-ekonomska neizvesnost. Naime, ekonomija je, u toku vladavine UNMIK-a dospela na samo dno. Održavanje starih društveno-ekonomskih struktura i prisutni nezadovoljavajući makro-ekonomski trendovi ne pružaju dovoljno osnova za optimizam. Malo šta je uspešno urađeno uprkos značajnoj spoljnoj finansijskoj pomoći. To se vidi i po putevima i energetsom sistemu Kosova, koji su u lošem stanju.

Srpsko-albanski sukob oko statusa izražava nastojanja sukobljenih strana da kontrolišu teritoriju i resurse. Iako su podaci o ekonomiji lokalne rudarske industrije 1999. godine zvanično isključeni iz izveštaja UN i drugih međunarodnih organizacija, ali i PISG, procenjuje se da se na teritoriji Kosova nalazi znatan deo svetskih zaliha uglja odnosno lignita, olova, cinka, nikla, hroma, magnezijuma, bora i drugog rudnog bogatstva. Svetska banka procenjuje da je vrednost mineralnih rezervi oko 13,5 milijardi evra, a Beograd ih procenjuje na nekoliko puta više od toga (Barjaktarević, 2007: 122). Ovi resursi nisu ni dovoljno precizno određeni, a ni privedeni punoj ekonomskoj eksploataciji, ali je izvesno da bi samo proizvodnja lignita i iz njega električne energije mogla potrajati od 70 do 200 godina. To predstavlja ozbiljan izazov za Srbiju, koja na centralnom delu nema zalihe lignita za proizvodnju dužu od 10 godina te joj pretilo da bez kosovskog lignita od izvoznika električne energije postane uvoznik i potpuni ovisnik od stranih energenata, naročito nafte i prirodnog gasa. Kosovske vođe u ovim rezervama ruda vide garanciju

nezavisnosti i razvoja (Čeku, 2007: 112). Čak i Albanija planira da u narednih deset godina trećinu svojih potreba za električnom energijom zadovolji iz zajedničkih ulaganja s Kosovom. Otuda nije ni čudo da je ideja da se ovlada teritorijom odnosno tlo i u njemu smeštenim izvorima minerala, vodama itd. postala izuzetno snažan motiv. Ova ideja i motiv u etnonacionalističkoj interpretaciji obe strane povezuju se s pitanjem krvi, odnosno nacionalnog opstanka i razvoja. To čini da ideja kontrole teritorije deluje kao snažan motiv za okupljanje i delovanje koje se često preliva u kršenje ljudskih prava, nasilje, ubistva i maltretiranja „drugih“.

Makro-ekonomski, socijalni i politički oslonci nestabilnosti Kosova

Od 90-ih godina XX veka, Kosovo je izloženo deindustrijalizaciji. Industrijska proizvodnja je 1988. godine imala udeo u GDP od 45%, a njeno učešće u GDP 2006. godine svedeno je na 17%. Istovremeno, sektor usluga sa 10% skočio je na čitavih 60% učešća u GDP. Od toga većina usluga otpada na male uslužne kapacitete, kioske i slično.

Na Kosovu nema značajnijeg direktnog stranog, a ni direktnog javnog investiranja. Kosovo ima slab finansijski sektor i skupe kredite (na primer, kamata na period od jedne do tri godine iznosi čak 13,8%) i nisku stopu štednje i drugo. Kosovo je ekonomski zavisno od međunarodne pomoći koja će biti obustavljena do 2009. godine (Economic and Social Development, 2006). Većina sredstava dolazi od strane pomoći i novca koji UNMIK i KFOR troše na Kosovu. Reč je o glomaznoj misiji koja zapošljava gotovo 11.000 ljudi i ima troškove od 1,3 milijardi dolara godišnje (Aitala, 2007: 83). Značajan je priliv i od doznaka kosovskih Albanaca iz inostranstva. Procenjuje se da se ovaj priliv kreće od 370 miliona evra godišnje, po MMF-u, do 187 miliona po ESI (Del Re, 2007: 100, 101). Međutim, ovaj priliv se smanjuje. Tako je pomoć EU smanjena sa 336 miliona, koliko je iznosila 2001, na 55-60 miliona evra godišnje za period od 2004. do 2006. godine (Kosovo, 2004). Fiskalna stabilnost zasnovana je na prevelikom oslanjanju budžeta Kosova na carinske takse (70%).

Unutrašnji bruto proizvod po glavi stanovnika sve do 2003. godine iznosio je 450 evra, da bi 2004. bio povećan na 1.161 evro, a 2005. pao na 1.105 evra. Godišnji trgovinski deficit Kosova je oko 80 miliona, a

ukupni deficit se procenjuje na 1,2 milijardi evra. To je skoro 50% GDP iz 2006. godine. Stopa privrednog rasta je 2000. godine dostigla 10%, da bi 2003. pala na četiri odsto, a 2004. godine na 3,7 % (A Joint European Vision, 2005: 13). Stopa rasta pada čak na - 0,2, u 2005. godini (Monthly Statistics Bulletin, 2007: 7, 13).

Proizvodnja na Kosovu je veoma niska, pa se ekonomski život bazira na trgovini i uvozu robe. Prema podacima kosovske carinske službe, najviše robe se uvozi iz Makedonije – 27 odsto, zatim iz Turske – 13 odsto i Srbije – 10 odsto. Prema podacima Carinske službe UNMIK-a, izvoz iz Srbije na Kosovo 2004. godine bio je 134 miliona evra, a izvoz s Kosova u Srbiju samo 4,7 miliona (A Joint European Vision, 2005:14).

Neuspeh međunarodne zajednice u upravljanju Kosovom, pogotovo EU koja je zadužena za ekonomski razvoj, najvidljiviji je u oblasti privatizacije. UNMIK-u je trebalo nekoliko godina da razvije složen mehanizam za privatizaciju i obnovu preko 500 društvenih preduzeća. UNMIK, 9. maja 2002. godine, donosi uredbu o zemljištu koje su koristila javna preduzeća i prema kojoj se pravo korišćenja zemljišta pretvara u pravo izdavanja na period od 99 godina. Ovo pravo se može otuđiti ili koristiti kao zalag za kredite. KTA je osnovana juna 2002. godine sa zadatkom da upravlja procesom privatizacije društvenih preduzeća i, od tada, putem tendera realizovana je prodaja hotela, ciglana, fabrika za proizvodnju lekova, duvanskih i tekstilnih fabrika, pogona za proizvodnju rashladnih uređaja, ribnjaka i fabrika za preradu drveta. No, UNMIK proces privatizacije nije vodio u skladu sa standardima koji se primenjuju u zemljama u tranziciji, što je povećavalo pravnu i poslovnu nesigurnost i rizike za ulaganja u kosovsku privredu. Sa svoje strane, Srbija i srpska zajednica su osporavale ovakvu privatizaciju. Ali, UNMIK je ignorisao ovo protivljenje. To unosi dodatne tenzije u odnose Albanaca i Srbije, narušavaju se ekonomski interesi Srbije i stvara pogodno tlo za korupciju u koju su uključeni i pojedini međunarodni predstavnici.

Po procenama Ekonomskog tima KC, UNMIK je omogućio, pa čak i sproveo uzurpaciju ogromne imovine u državnom vlasništvu Srbije (24.500 ha poljoprivrednog, šumskog i građevinskog zemljišta, 1,4 miliona kvadratnih metara prostora u službenim zgradama, 145.000 kvadratnih metara poslovnog i 750.000 stambenog prostora i 750.000 drugog prostora, sve u vrednosti oko 220 miliona evra). „Prisvojena“ su i

mnoga ulaganja iz bivšeg Fonda federacije za razvoj nerazvijenih, ulaganja iz budžeta Srbije za nerazvijena područja, a i imovina 1.358 preduzeća iz centralne Srbije i Vojvodine koja se procenjuje na 1,5 milijardi dolara (Barjaktarević, 2007: 115-119).

Pored legalnog uvoza, preko Kosova prolaze značajni švercerski kanali za drogu, naročito heroin, ljude, novac, automobile itd. Od ovog „posla“ se, pred očima „nemoćnog“ UNMIK-a, akumulira ogroman novac (Aitala, 2007: 83-90). Iz ovog novca izvire moć tankog sloja veoma bogatih ljudi koji su u prvom krugu okruženi hiljadma ljudi (poslovnih partnera, kosovskih-albanskih, srpskih i stranih političara, međunarodnih birokrata i diplomata, obezbeđenja i sl.) od kojih neki spadaju u grupe „kontraverznih“ poslovnih ljudi, korumpiranih političara i birokrata, „ratnih veterana“ odnosno bivših boraca OVK ili službenika obaveštajnih službi itd. Moć ovakvih mreža proteže se na najvažnije segmente života na Kosovu, a i preko granica Kosova. Organizovani kriminal je možda jedina multietnička organizacija koja funkcioniše na Kosovu, a korupcija nije ograničena na visoke političke i poslovne krugove ili mreže organizovanog kriminala, već je prisutna u svim institucijama, od škola i sudova, do bolnica i drugih javnih službi. Ilustrativan podatak za ovo je da je na Kosovu izgrađeno preko 600 benzinskih pumpi. U EU je, na primer, praksa da razdaljina između dve benzinske pumpe bude najmanje 30 kilometara, dok je na Kosovu razdaljina između dve pumpe najviše dva kilometra. Razlog tome nije što Kosovo ima preveliki broj automobila ili sopstvene naftne izvore, već što se registracija za maloprodaju naftnih derivata koristi za reeskport, pre svega, u zemlje regiona, ali i za švercovanje nafte i naftnih proizvoda radi prodaje „na crno“ na Kosovu i u susjednim zemljama.

Sve u svemu, PISG i UNMIK su se pokazali nesposobnim da naprave zaokret u ključnim ekonomskim oblastima koje prete da parališu razvoj Kosova. Ekonomska situacija na Kosovu oslabljuje sposobnost da se odgovori na bezbednosne rizike. Takođe, Kosovo je siromašno i nestabilno. Skoro 60% radno sposobnog stanovništva je nezaposleno, a skoro 100% seoskog stanovništva i manjinskih zajednica (Archer, 2003: 31-40). To je više od dve trećine radno sposobnog stanovništva i najveći procenat nezaposlnosti u Evropi. Pri tome je stanovništvo veoma mlado, odnosno prosečna starost stanovnika Kosova iznosi 24 godine. To što tržište rada Kosova nije sposobno da apsorbuje veliki demografski priliv,

koji se u poslednjih pet godina kreće od - 1,6 do + 3%, predstavlja pretnju ljudskoj bezbednosti na Kosovu. Zapravo, reč je o jazu između osnovnih demografskih tendencija i velike potrebe za obrazovanjem i zapošljavanjem, s jedne strane, i slabe ekonomije koja ne može da obezbedi resurse za zadovoljavanje ovih potreba, s druge strane, što predstavlja ozbiljnu pretnju po ljudsku bezbednost na Kosovu.

Kad je u pitanju zapošljavanje, pripadnici srpske zajednice su u posebno teškom položaju, jer je ova zajednica dodatno opterećena socijalno-ekonomskom diskriminacijom na etničkoj osnovi. Naime, od 1999. godine kada su Srbi proterani iz privrednih organizacija, javnih i drugih ustanova na Kosovu, etnička struktura zaposlenih na prostoru Kosova pretrpela je drastične promene na štetu srpske populacije. Broj zaposlenih radnika albanske nacionalnosti je povećan daleko više nego što je smanjen broj zaposlenih srpske nacionalnosti. To se vidi jasno na primeru elektroprivrede iz koje je udaljeno preko 23 hiljade radnika srpske nacionalnosti, a zaposleno oko 37 hiljada radnika albanske nacionalnosti. Time je ukupan broj od nekada 40 hiljada zaposlenih povećan na više od 47 hiljada zaposlenih (Strategija dugoročnog ekonomskog razvoja srpske zajednice na Kosovu i Metohiji, 2007).

Većina radno aktivnih pripadnika srpske zajednice prima izvesnu naknadu preko budžeta Srbije ili preko preduzeća iz Srbije. Jedan od najvažnijih načina preživljavanja ovih ljudi bilo je zapošljavanje u okviru preduzeća i institucija koje PISG i UNMIK određuju kao „paralelne“. U stvarnosti, to su često jedine institucije koje zadovoljavaju potrebe pripadnika srpske i drugih nacionalnih zajednica koje žive na severu Kosova i u enklavama. Tako u zdravstvu, usluge ovih institucija koriste i Albanci (Trajković, 2007: 177-179). No, u stvarnosti, „zapošljavanje“ u „paralelnim institucijama“ i preko javnih preduzeća i ustanova Srbije je u velikom broju slučajeva pomagalo zaposlenim i njihovim porodicama da prežive, ali ne i da prevladaju neizvesnost i nesigurnost oko zadovoljavanja osnovnih potreba pripadnika srpske zajednice na Kosovu. U svakom slučaju, to nije osnova za kvalitetniji život.

Kosovo je siromašno i nestabilno, preko 50 odsto stanovništva živi u bedi, a od toga 12 odsto na granici egzistencijalnog minimuma. Za preko 52 hiljade porodica potrebna je svakodnevna pomoć da bi mogle da prežive, a među onima koji preživljavaju od socijalne pomoći je i šest i po hiljada ratnih invalida i onih koji su u ratu izgubili svoje hranioce.

Socijalna pomoć iznosi svega 62 evra mesečno. Ugroženi su i penzioneri, a ni zaposleni nisu u mnogo boljoj situaciji, s obzirom da su prosečne mesečne plate oko 200 evra (Cani, 2004; Farnam, 2003). Stanovništvo koje je razočarano i, uz to, nedovoljno obrazovano, po pravilu je izvor socijalnih i političkih potresa, ali i podloga za širenje kriminalnih aktivnosti.

Politički procesi na Kosovu su institucionalizovani kroz PISG (Predsednik Kosova, Skupština Kosova, vlada i 30 opštinskih veća). U izgradnji institucija međunarodna zajednica je krenula najpre s organizovanjem izbora za lokalne skupštine (28. oktobar 2000), zatim opštih izbora (19. novembar 2001). Prve izbore Srbi s Kosova su potpuno, a druge delimično bojkotovali. *Ustavni okvir za privremenu samoupravu Kosova*, potpisan od SPGS Hansa Hekerupa, 14. maja 2001. godine, pripremio je tlo za dovršavanje procesa izgradnje institucija (Kosovo's Fifth Anniversary, 2004: 3).

Na institucionalnom nivou, odnosi srpske i albanske zajednice tokom čitavog perioda međunarodnog prisustva ostali su zamrznuti na nivou na kojem su bili i za Miloševićeve vladavine. Tokom Miloševićeve vlasti Albanci su „bojkotovali“ institucije Srbije i izražavali lojalnost „paralelnoj državi“, a samo u retkim periodima vođeni su razgovori i pregovori, najčešće o rešavanju konkretnih pitanja, i to uvek uz posredovanje stranih diplomatskih ili humanitarnih misija. Jedan od takvih primera je inicijativa Vatikanu bliske nevladine organizacije Sent Edidjo (Comunità di Sant' Egidio), koja je tokom 1996. godine posredovala u pregovorima o normalizaciji rada škola na albanskom jeziku. Ali, i ti pregovori, iako su doveli do potpisivanja sporazuma Milošević-Rugova, kao i mnogi drugi, ostali su samo mrtvo slovo na papiru. To svakako nije vodilo približavanju zajednica već, obrnuto, njihovom sve većem udaljavanju. To se potvrdilo u periodu posle rata 1999. godine, kao problem odnosa Srba i „kosovskih institucija“.

Odbacivanje PISG od strane srpske zajednice je dugoročni problem koji ograničava sposobnost vlasti, kako PISG tako i vlasti Srbije, da kontrolišu Kosovo. Istovremeno to Srbima otežava pristup institucijama i resursima za zadovoljavanje svojih potreba. Naime, neposredno po uspostavljanju UNMIK-a, 1999. godine, na Kosovu vlada institucionalni haos. Albanske vođe formiraju dve vlade: jednu predvodi Ibrahim Rugova, a drugi predstavnici OVK okupljenih oko Hašima Taćia.

Slobodan Milošević povlači većinu državnog aparata, a tek ostaci ostataka deluju u enklavama i na severu Kosova. U Prištini ostaje samo uži sastav nekadašnje vlade Kosova predvođen Zoranom Anđelkovićem. Beograd zahteva od Srba da ne priznaju kosovske institucije, a oni sami, zbog albanskog nasilja i institucionalnog haosa, i nemaju drugu šansu već da slede Beograd. Od tada pa sve do danas, u osnovi, srpska zajednica ne priznaje legitimnost kosovskih institucija (Parallel Structures in Kosovo, 2007: 6). No, to ne znači da su Srbi odbijali bilo kakav vid saradnje. Ova saradnja je najpre uspostavljena preko UNMIK-a i KFOR-a. Tako se krajem 1999. godine uspostavljala *ad hoc* konsultativno telo za saradnju s UNMIK-om i u njemu Srbe predstavljaju vladika Artemije i Momčilo Trajković, koji se uključuju u rad PISG, u svojstvu posmatrača, na rok od tri meseca.

Kasnije, 2. aprila 2000. godine, formira se Privremeni administrativni savet u kome srpsku zajednicu predstavljaju Otac Sava Janjić, Rada Trajković, Randel Nojkić i drugi. Odluka o uključivanju doneta je uz podršku SNV, a uz protivljenje Beograda. Ovi srpski predstavnici su delovali u PISG sve do formiranja koalicije „Povratak“ i izlaska na skupštinske izbore.

Srbi nisu učestvovali na lokalnim izborima na Kosovu 28. oktobra 2000. godine, između ostalog zato što je u doba registracije za izbore, u septembru 2000. godine, Milošević bio na vlasti, a Beograd vršio snažan pritisak na Srbe da ne učestvuju na izborima. U novembru 2001. godine Srbi su učestvovali na kosovskim skupštinskim izborima, a koalicija „Povratak“ je, sa 89.388 ili 11,34% glasova, osvojila 22 od 120 mesta u Skupštini Kosova. Bio je to veliki korak u pravcu uključenja Srba na političku pozornicu Kosova. Međutim, početne dobre rezultate vrlo brzo su zamenili nepoverenje i nesaradnja. Tome su doprineli i neubedljiva politika UNMIK-a (posebno neizvršavanje sporazuma Hekerup-Beograd, odbijanje da se, i pored obećanja, pristupi procesu decentralizacije i izuzetno slabi rezultati u podizanju stepena bezbednosti i obezbeđenja povratka Srba na Kosovo) i to što je albanska većina zloupotrebljavala skupštinu da raznim deklaracijama i rezolucijama potvrdi svoje opredeljenje za nezavisnost Kosova. To dovodi do toga da su Srbi delimično učestvovali u lokalnim izborima koji su održani 26. oktobra 2002. godine, kada su osvojili svega 82 mesta u lokalnim skupštinama,

od čega 68 u srpskim enklavama. U severnoj Mitrovici glasalo je samo 113 birača.

Na osnovu predloga KG, SPGS Holkeri je, 14. marta 2004. godine, saopštio da će se izbori za Skupštinu Kosova održati 23. oktobra 2004. godine. Činjenica da je odluka saopštena samo tri dana pre eskalacije albanskog nasilja rečito govori kako i koliko su Kontakt grupa i SPGS bili obavešteni o stanju u njihovom protektoratu. Posle martovskog nasilja i kolapsa UNMIK-a, poraslo je nepoverenje u međunarodne institucije. To što su UNMIK i SPGS stavili skupštinske izbore u funkciju „normalizovanja“ prilika na Kosovu zadovoljilo je težnje albanskih vođa da se ubrza prenos ovlašćenja na PISG, a i da se prekine njima nemila rasprava o martovskom nasilju. No, to je bila potvrda nespremnosti UNMIK-a i KG da razumeju strah Srba zbog odsustva bezbednosti i da prihvate činjenicu da za Srbe nije bilo odgovarajućih uslova koji bi garantovali slobodne i fer izbore. To je pak dodatno pojačalo strah Srba da će dalja institucionalna izgradnja Kosova samo pojačati njihovu marginalizaciju i diskriminaciju. Zbog toga su Srbi s Kosova avgusta 2004. najavili da neće učestvovati na izborima, ako ne dobiju garancije za institucionalnu zaštitu prava srpske zajednice i podizanje stepena njene bezbednosti (Athanassopoulou, 2004; Rethinking the Balkans, 2004: 7).

Iako ogromna većina pripadnika srpske zajednice nije učestvovala, parlamentarni izbori na Kosovu su održani i učestvovala su dve srpske liste. Ove liste su osvojile svega 2.000 glasova. Njihovo učešće je za UNMIK i PISG predstavljalo usputnu, ali važnu činjenicu da bi se popunila garantovana mesta u skupštini i vladi Kosova i tako opravdao epitet „multietničnosti“ ovih institucija. U stvarnosti, pitanja političke participacije srpske zajednice u privremenim institucijama i decentralizacije vlasti na Kosovu su i dalje otvorena.

KZK je nastao u procesu navodne demilitarizacije OVK. Srpska zajednica nije prihvatila KZK. Za Srbe KZK je vojska u koju su se „uhlebili“ „OVK teroristi“. Nepoverenje u stvarnu transformaciju „terorista“ osnov je nepoverenja Srba i u KPS. Po slovu zakona KZK ima funkcije civilne zaštite, ali, Albanci ga vide kao „vojsku na čekanju“. Ovaj jaz između mandata i osposobljenosti KZK i misije koju mu Albanci pridaju predstavlja visok bezbednosni rizik. Zato bi reforma KZK trebalo da dovede do razdvajanja elementa civilne zaštite od

jedinica koje mogu biti od koristi u borbi protiv organizovanog kriminala i terorizma. Ovakve jedinice ne moraju nužno imati status vojske, već mogu biti i pod upravom ministarstva policije.

KFOR je akter sigurnosti i ima veliku podršku svih zajednica na Kosovu. Kao jedini garant spoljne bezbednosti na Kosovu, KFOR je važan činilac obezbeđivanja stabilnosti Kosova i regiona. NATO će morati da igra tu ulogu i ubuduće, odnosno sve dok se mir potpuno ne stabilizuje, a to znači do uključivanja Srbije i Kosova u NATO i EU. Inače, danas, nasilje predstavlja jedno od osnovnih obeležja života na Kosovu i odnosa Albanaca prema Srbima, a i prema drugim etničkim manjinama. To se dovoljno ilustrativno vidi iz Hronologije ubistava na Kosovu od 2003. do proleća 2004. godine (Prilog 4). Albansko ekstremističko nasilje u prisustvu međunarodnih vlasti dostiže svoj vrhunac od 17. do 19. marta 2004. godine. Tada se pokazalo da su UNMIK i KFOR ranjivi, čak i slabi, a PISG, albanski političari, mediji i organizacije građanskog društva su prećutno ili otvoreno dali izgređnicima dozvolu za pustošenje (Collapse in Kosovo, 2004: i). Posle dva dana ekstremističkog nasilja, bilo je 19 mrtvih, 954 povređena (od toga čak preko 20 teško), 4.100 raseljenih, oko 732 kuće i 27 poslovnih objekata Srba, Aškalija i Roma, a više od 10 javnih zgrada i 30 srpskih crkava i dva manastira oštećeno i uništeno (Collapse in Kosovo, 2004: 1; Human Rights Challenges, 2004).

Mart 2004. godine je pokazao da je ključno pitanje za jačanje bezbednosti na Kosovu u kom pravcu i na koji način se opredeljuje albansko stanovništvo. Inače, snaga albanskih ekstremista na Kosovu je ogromna. S bezbednosnog stanovišta za Kosovo poseban problem predstavljaju albanski ekstremisti koji su sebi za cilj postavili „etničko čišćenje“ Kosova od Srba, potom zagovornici ujedinjenja „svih albanskih zemalja“ nasilnim sredstvima kad god je to potrebno i korisno. Islamski fundamentalisti i ekstremisti posebno deluju na nivou pojedinih lokalnih zajednica (na primer, južna Mitrovica, Đakovica, Peć i Prizren).

Situacija u oblasti ljudskih prava je izuzetno nevesela. Svest o ljudskim pravima je nedovoljna; krivična dela, uključujući i dela ratnih zločina prema pripadnicima manjina, ili se ne sankcionišu ili se sankcionišu prema nalogima komandanta KFOR-a; cveta trgovina ljudima, ženama i decom; ograničeni su sloboda kretanja i pristup javnim ustanovama za pripadnike manjina; rasprostranjeno je nepridržavanje

odredbi o ravnopravnoj upotrebi jezika i pisma, albanskog i srpskog; diskriminacija manjina, kao i muška dominacija postoje u različitim aspektima društvenog života; veoma je slab povratak izbeglica, te nemogućnost povratka imovine; izuzetno je nizak stupanj samostalnosti sudova i profesionalnosti sudija i velik broj nerešenih predmeta (Human Rights Challenges, 2004: 6-19, Pupovac, 2007).

Etnička i ukupna distanca između Srba i Albanaca podstaknuta je nesigurnošću Srba kako u prošlosti tako i danas, ali je podela istovremeno i jedan od uzroka pogoršanja sigurnosti, pa izgleda kao da se u tom pogledu stvari odvijaju u „začaranom krugu“. Ograničene su mogućnosti za razvoj identiteta ovih zajednica. Pokušaj da se izgradi nov identitet „Kosovara“ ne pomaže u rešavanju pitanja krize identiteta, već je samo produbljuje. Iza tog napora skriva se politički interes Albanaca da ubrzaju nezavisnost Kosova, a bez ikakve utemeljene strategije gradnje multinacionalnog identiteta kakav je, po definiciji, „kosovarski“. S druge strane, taj napor više je u funkciji pravljenja unutar albanskih razlika između Albanaca s Kosova i onih iz Albanije (Ethnic Communities, 2004; Mueller, 2004).

Međuetnička podela je zahvatila i civilno društvo, koje se razvija u dva paralelna toka. Za razliku od nevladinih organizacija među pripadnicima albanske zajednice koje su od 1989. godine funkcionisale kao „paralelna država“ uz snažnu podršku stranih sponzora, nevladine organizacije pripadnika srpske zajednice nisu ni snažne niti imaju međunarodnu podršku. No, i pored svih manjkavosti u razvoju organizacija civilnog društva na Kosovu, one čine više napora od vladinih, institucionalnih struktura da se uspostavi saradnja između Albanaca i Srba, kao i drugih zajednica. Više od 90 odsto od ukupnog broja projekata koji se tiču uspostavljanja i održavanja odnosa sektora civilnog društva inicirano je i realizovano u saradnji albanskih NVO sa Kosova i NVO iz Srbije, pretežno iz Beograda (Maliqi, 2007).

Srpska zajednica na Kosovu

Na području sa većinskim srpskim stanovništvom 1999. godine u preko 250 naseljenih mesta, živelo je gotovo 130.000 stanovnika. Najveća koncentracija srpskog življa je na severu Kosova gde je živelo više od 59.000 stanovnika ili preko 45% ukupnog srpskog stanovništva (vidi Prilog 3: Srpsko stanovništvo na Kosovu, 1999. i 2005. godine).

Međutim, većina preostalih Srba živi južno od reke Ibra u grupisanim seoskim naseljima, često udaljenim jednih od drugih (Mameli, 2007: 40). Stanovništvo srpske nacionalnosti živi u enklavama na severu Kosova, u centralnom i jugoistočnom delu Kosova (vidi Prilog 2: Teritorijalni razmeštaj preostalog stanovništva srpske nacionalnosti na Kosovu). Činjenica da mnogi Srbi žive u enklavama gde ih od nasilja Albanaca štite međunarodne mirovne snage, dovoljno govori o statusu srpske zajednice na Kosovu.

SWOT analiza opština u kojima su koncentrisani pripadnici srpske zajednice, koja je urađena za potrebe dokumenta KC „Strategija dugoročnog ekonomskog razvoja srpske zajednice na Kosovu i Metohiji“, ukazuje na sledeće:

Prednosti	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • prirodni resursi • proizvodni i kadrovski kapaciteti RMHK Trepča • tranzitni koridor • bogatstvo lekovitim termomineralnim vodama • dobra geografska pozicija i klima • izgrađena putna i železnička infrastruktura • Univerzitet u Severnoj Mitrovici • dobro opremljen Klinički centar u Severnoj Mitrovici 	<ul style="list-style-type: none"> • teška bezbednosna situacija na području sa većinskim srpskim stanovništvom, posebno u enklavama • migracije stanovništva • nizak stepen zaposlenosti ukupnog i radno sposobnog stanovništva • metod privatizacije • slaba ekonomska snaga stanovnika • niska produktivnost • usitnjena poljoprivredna domaćinstva • neizgrađeni, neopremljeni, zastareli infrastrukturni objekti, slaba putna povezanost urbanih i ruralnih područja, otežano odvijanje železničkog, drumskog i poštanskog saobraćaja, nerazjašnjeni svojinski odnosi javnih preduzeća, problemi sa vodosnabdevanjem, sa otpadnim vodama, čvrstim otpadom itd. • nizak stepen obrazovanja stanovništva • nedovoljna opremljenost zdravstvenih i obrazovnih institucija, posebno u srpskim enklavama

Šanse	Opasnosti
<ul style="list-style-type: none"> • integracija sa vodećim preduzećima Srbije • donošenje i implementacija strategije dugoročnog ekonomskog razvoja srpske zajednice na Kosovu • povećanje nadležnosti lokalnih samouprava • rudno bogatstvo • zemljište pogodno za razvoj poljoprivrede • ambijentalne karakteristike za razvoj turizma, banjski kapaciteti • stvaranje infrastrukture za obuku preduzetnika i poljoprivrednika • povećanje efikasnosti rada lokalne samouprave • rehabilitacija i modernizacija putne i železničke mreže • izgradnja elektroenergetskih kapaciteta i elektrodistributivne mreže srednjeg i niskog napona • izgradnja i opremanje komunalne mreže (vodovod, kanalizacija, deponije) 	<ul style="list-style-type: none"> • politička nestabilnost • dezintegracioni procesi • demografska kretanja • ekološka ugroženost – nastavak degradacije zemlje, vode, vazduha • sprovođenje metoda privatizacije bez učešća republičkih institucija • spore strukturne promene u privredi • nedovoljna investiciona aktivnost • nerešavanje problema lokalne infrastrukture • nedostatak stručnih kadrova u svim oblastima • neizvesnost u vezi sa rešavanjem pitanja statusa Kosova

Ne postoje stabilni izvori finansiranja programa u privredi u srpskim sredinama, a i prisustvo donatora je nedovoljno, a bankarski krediti nedostižni za najveći broj zainteresovanih privrednika (*Strategija dugoročnog ekonomskog razvoja srpske zajednice na Kosovu i Metohiji, 2007*). Osnovna finansijska sredstva potrebna za ekonomski razvoj srpskoj zajednici su iz Srbije. Značajni izvori finansiranja razvoja ovih područja su NIP (vidi Prilog 1: NIP kao izvor finansiranja potreba srpske zajednice u 2006. i 2007. godini), Koordinacioni centar, investicije javnih preduzeća, međunarodne organizacije i finansijske institucije. Javna preduzeća, koja direktno ili preko filijala posluju na teritoriji Kosova, imaju velike potencijale, ali su njihova ulaganja danas usmerena na održavanje operativnih kapaciteta, a ne na razvoj, s obzirom na već ugroženu imovinu preduzeća i prava na teritoriji celog Kosova.

KC je za područja na Kosovu u kojima živi srpska zajednica, 2003. godine, izdvojio 26.012.611 evra, 2004. godine 21.257.197, 2005. godine 32.412.406, a 2006. godine 30.732.067 evra. Uz to, sredstva su odvajana i preko odgovarajućih ministarstava. Na primer, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede za mere unapređenja sela u Republici Srbiji i investicionu podršku 2004. godine obezbedilo je oko 5,6 miliona evra, 2005. oko 9,4 miliona evra, a 2006. oko 50 miliona evra iz agrarnog budžeta. Pretpostavlja se da se ubuduće ovaj iznos neće smanjivati i da će srpskoj zajednici biti upućena značajna sredstva (*Strategija dugoročnog ekonomskog razvoja srpske zajednice na Kosovu i Metohiji, 2007*).

Pitanje bezbednosti dominira životima i politikom Srba na Kosovu. UNMIK i PISG nisu uspele da stvore bezbedno okruženje za Srbe koji žive na Kosovu. O tome svedoči i veliki broj nerasvetljenih i nekažnjenih zločina, uključujući ubistva Srba. Međunarodna uprava se pokazala nesposobnom da obuzda nasilje prema srpskom stanovništvu i izuzetno je popustljiva prema albanskim „gerilcima“ (Judah, 2002: 286, 296, O'Neill, 2002: 55). To sa svoje strane podstiče neizvesnosti i strahove, koji motivišu Srbe da više veruju institucijama Srbije nego PISG i UNMIK-u i da se okreću svojim „paralelnim“ institucijama, da se nadaju da bi masovni povratak Srba popravio stanje (IFIMES, 2004).

UNMIK nije pokazao ozbiljniju nameru i aktivnost da saraduje sa srpskom zajednicom mimo Beograda niti ima strategiju integracije Srba u kosovsko društvo. Srbima je otežan pristup javnim službama, zdravstvu i obrazovanju. To je dodatno udaljilo Srbe od UNMIK-a i pojačalo njihovu vezanost za Beograd i sopstvene, „paralelne“ institucije (Mameli, 2007: 30, 32).

Politički život i delovanje Srba na Kosovu otežani su i različitim položajem pojedinih delova srpske zajednice, iz kojeg proizlaze i različite politike. Zapravo, važna je razlika u položaju između Srba koji žive na severu Kosova i Srba koji žive u ostalim delovima Kosova. Dok Srbi južnog i centralnog Kosova imaju „mentalitet opsade“ i visok interes za politički život Beograda i Kosova, a zavisni su od podrške KFOR-a i UNMIK-a, dotle Srbi sa severa Kosova žive u skoro potpunoj samoorganizovanosti i zavisni su od Beograda.

Brojni su sporovi među srpskim političarima, a mnogi srpski političari na Kosovu su odvojeni od običnih ljudi i „potkupljeni“ od Beograda

(tako što imaju stanove, poslove i novac izvan Kosova), bilo od međunarodne zajednice (tako što imaju finansijsku ili diplomatsku podršku), pa nisu motivisani za demokratsku legitimaciju i konkurenciju. No, i pored političkih podela i sukoba među kosovskim Srbima, oni i dalje postižu relativno visok stepen jedinstva u pogledu pitanja njihove bezbednosti, što se potvrdilo i tokom eskalacije nasilja albanskih ekstremista prema srpskoj zajednici u martu 2004. godine (*Ethnic Violence in Kosovo, 2004; March, 2004*).

Tokom 2006. godine tri srpske opštine na severu Kosova su prekinule ionako minimalnu saradnju koju su imale sa PISG, ali i s UNMIK-om, ističući kao razlog zabrinutost zbog bezbednosti. U saopštenju se pozivaju „stanovnici Beograda, Prištine i Kosova da preduzmu korake kako bi severno Kosovo ostalo stabilan region u kojem se poštuju sva prava svih“ (Robinson, 2006).

Izazovi određivanja statusa

Budućnost Kosova se još uvek ne nazire, a sudbina Srba i drugog „nealbanskog življa“ je nezavidna. Multietničko Kosovo predstavlja daleku perspektivu, a nejasno je kako će se do njega doći (Dobbins, 2004).

Po pitanju statusa postoji duboka i žestoka podeljenost: Srbi i Srbija tvrde da je pokrajina deo njihove teritorije i traže puno poštovanje rezolucije SB OUN 1.244, a prema ovoj rezoluciji SB UN ima reč u određenju novog statusa; Albanske vođe ne odustaju od zahteva za nezavisnost i na toj osnovi se takmiče za naklonost birača zauzimajući tvrdokorne pozicije. Za Beograd bečki razgovori trebalo je da dovedu do definisanja budućeg statusa Kosova unutar Srbije, a za Albance ovi razgovori trebalo je da odrede način približavanja konačnom statusu – nezavisnosti Kosova (Kverča, 2007:55, 56).

Posle osam godina lutanja UN i EU su bliži stavu da bi Kosovo trebalo da postane nezavisna država nego da sačuva neki vid povezanosti sa Srbijom. Ali, o tome nema jedinstva. Osnovni razlozi za ove razlike unutar EU su: unutrašnji politički strahovi od „kosovskog virusa“; sumnja da su kosovske institucije osposobljene da funkcionišu u korist stabilnosti Kosova i regiona. Međutim, međunarodna zajednica, naročito EU ne može da izađe iz stanja koje je najvećim delom sama stvorila. Kosovo je zaista jedinstven primer u dosadašnjoj istoriji međunarodnih

intervencija ili „mirovnih misija“ po tome što stanje na njemu i njegov status predstavljaju rezultat procesa koji se odvija pod međunarodnim vođstvom, a koje je odobrio i potvrdio SB UN (Čeku, 2007:113).

Budući status Kosova je trebalo da bude sveukupni rezultat razrešavanja niza problema vezanih za izgradnju i funkcionisanje institucija na Kosovu, s jedne strane, i problema u odnosima između Beograda i Prištine, s druge strane. Stoga je ambasador Kai Eide bio u pravu kada je, u *Izveštaju o stanju na Kosovu* (Eide, 2005), koji je podneo GS UN, kao jedini put za napredak označio proces uspostavljanja budućeg statusa i nastavak primene standarda.

SB OUN je odlukom od 24. oktobra 2005. godine da se pokrene „proces određivanja budućeg statusa Kosova“ označio početak nove faze na Balkanu. Ovaj proces uključuje dve komponente: razgovore o budućem statusu i diplomatske, političke, propagandne i druge aktivnosti aktera procesa.

Razgovori o budućem statusu vođeni su u Beču, pod dirigentskom palicom Marti Ahtisaria, a uz pratnju UNOSEK-a, uključujući zamenika Alber Rohana i pomoćnika Frenk Viznera.

Pred ove razgovore zainteresovane strane su najavljujvale da su spremne da uspešno dočekaju rezultat razgovora. Međutim, one su uspeh definisale po „meri sopstvenih najboljih očekivanja“. Srbija je postavila kao cilj autonomiju pod privremenim međunarodnim nadzorom, kosovski Albanci nezavisnost Kosova, a KG da nema vraćanja na stanje pre 1999. godine, da nema podele, da nema pripajanja drugim državama itd. Na osnovu ovoga sve strane su već na početku odredile „crvenu liniju“ ili „maksimum popuštanja ispod koga ne idu“ (Mihajlović, 2007: 91). To ih je učinilo nefleksibilnim. U stvari, bili su to razgovori za koje se već na početku videlo da će biti „još jedna propuštena prilika“ (Janjić, 2007: 43).

U okviru razgovora, Ahtisari i Rohan su, u novembru 2005. godine, posetili Prištinu, Beograd, Tiranu, Podgoricu i Skoplje. U toku 2006. godine, održano je petnaest rundi direktnih razgovora između pregovaračkih timova Beograda i Prištine. Razgovori su bili na teme decentralizacije, zaštite kulturnog i verskog nasleđa na Kosovu, ekonomska pitanja, i zaštite prava zajednica. Od 26. januara 2006. godine, predstavnici ekspertske misije UNOSEK-a posećivali su Beograd i Prištinu kako bi odvojeno razgovarali sa stranama o raznim pitanjima. Takođe, od novembra 2005, Ahtisari i njegov zamenik imali su brojne

sastanke sa ostalim ključnim akterima u procesu: izveštavanje Savetu bezbednosti (4. mart, 13. jul i 22. septembar 2006. godine); sastanci sa KG, diplomatama EU i drugim međunarodnim akterima, uključujući NATO i OEBS. Pored toga, Ahtisari je predsedavao direktnim razgovorima sa rukovodstvom Srbije i Kosova u Beču, 24. jula 2006. godine. Nakon sastanka sa GS UN, 25. januara 2007. godine, u Parizu, na kojem ga je izvestio o najnovijem razvoju događaja u procesu rešavanja statusa Kosova i predočio mu predlog, Ahtisari se, 26. januara 2007. godine, u Beču, sastao sa članovima KG, kojima je izneo sadržaj svog predloga.

Neposredno po okončanju sastanka glavnih pregovarača o budućem statusu Kosova, u Beču, 10. marta 2007. godine, i odluke Ahtisarija da svoj predlog, koji je sam ocenio kao „do sada najbolji predlog“, prosledi UN intenzivirane su aktivnosti na pronalaženju rešenja za status Kosova, ali i za probleme nastale zbog samih razgovora u Beču.

Tokom svih ovih razgovora potvrdilo se da je ambasador Kai Eide bio u pravu kad je u *Izveštaju o stanju na Kosovu*, podnetom GS UN, kao jedini put napretka označio proces uspostavljanja budućeg statusa uz nastavak primene standarda. Međutim, Ahtisarijev *Sveobuhvatni predlog* nije dosledno sledio ove korisne preporuke. Na primer, Ahtisari nije razvio efikasan sistem merenja napretka u ostvarivanju predviđenih rešenja, niti je predvideo sankcije za onu stranu koja ne izvršava svoje obaveze. Iznad svega predviđena rešenja su izuzetno komplikovana, a iskustvo uči da život odbacuje previše komplikovana rešenja i to tako što podstiču strane na sukob ne bi li zauzele što bolje pozicije za nastavak sukoba. Na primer, omogućuje se formiranje šest opština sa srpskom većinom, a opštinama se daje pravo „horizontalnog povezivanja“ radi obrazovanja na srpskom jeziku, održavanja i razvoja nacionalne kulture, obezbeđivanja socijalne i zdravstvene zaštite. Predviđaju se „neposredne veze“ s Beogradom koji ima pravo da finansijski i na druge načine podržava „horizontalne veze“ srpske zajednice. To je postao „argument“ mnogim površnim ili pristrasnim posmatračima i učesnicima procesa određivanja budućeg statusa da tvrde da su Albanci napravili veliki kompromis, da su Srbi dobili „više nego ijedna manjina u Evropi“ i da je sistem predviđene zaštite dokaz da je stanje na Kosovu dobro, a da sami Srbi „sopstvenom odlukom“ ostaju da žive izolovani u „njihovim enklavama“. Ovakve ocene su naravno bez utemeljenja u stvarnosti, jer je

ovo daleko od bilo kog minimuma poštovanja ljudskih i manjinskih prava koji bi trebalo poštovati u skladu sa zahtevima evropskih i drugih međunarodnih standarda. Posebno bi trebalo da zabrinjava to što je Kosovo „pod međunarodnom upravom“ koja ne uspeva da se pridržava međunarodnih standarda.

Na početku razgovora o budućem statusu Ahtisari je najavljujući da će posao završiti predlogom koji će obe strane moći da predstave kao svoju pobjedu. Međutim, njegov *Sveobuhvatni predlog* je takav da su ga obe strane videli kao svoj gubitak, koji su Albanci lakše prihvatili nego Beograd i Srbi, a to pre svega zato što veruju u garancije Vašingtona da će Kosovo biti nezavisno. Sve u svemu, umesto da olakša posao oko postizanja dogovora Ahtisari je i sam postao problem jer se, u pratnji svog zamenika Rohana, aktivno uključio u borbu protiv „srpsko-ruske opstrukcije“. To je u skladu s njegovom odlukom da, i pored nezadovoljstva koje nije skrivao u javnim nastupima po okončanju razgovora u Beču, februara 2007. godine, „ode s velikim praskom“. Zato je svoj predlog, koji zagovara od 2001. godine, o „uslovnoj nezavisnosti“, promenio u predlog „nezavisnost koja će biti međunarodno nadgledana u inicijalnom periodu“ (tačka 1. *Izveštaj generalnom sekretaru o toku razgovora o statusu Kosova*).

Ahtisarijeva misija nije olakšala proces određivanja budućeg statusa Kosova, već je ovaj proces dodatno iskomplikovala. Sam Ahtisari se pobrinuo za to jer je, na početku razgovora, u naletu optimizma izbegavao svaku pomoć i nastojao da „primeni“ već pronađeno i zadato mu rešenje – „uslovna nezavisnost“. On je kreirao situaciju „uzmi ili ostavi“. Međutim, uspeh je izostao iz jednostavnog razloga: Beograd i Priština nisu pokazali nameru da napuste proces. Prelom je nastao aprila 2006. godine, kada je Ahtisari bio prinuđen da se obrati Kontakt grupi za pomoć u vezi sa decentralizacijom Kosova. Posle sastanka KG u Atini, Ahtisari je sve češće sarađivao s KG, UN i Vašingtonom, a učestale su i brojne konsultacije s različitim telima EU. No, na kraju svih ovih aktivnosti videlo se da Ahtisari nije buduću status Kosova definisao kao buduće odnose Kosova i Srbije. Zato se ovi razgovori mogu oceniti kao „propuštena šansa“ za stabilizaciju mira na Kosovu i Zapadnom Balkanu.

Razgovore o budućem statusu pratila je podeljenost albanske i srpske javnosti, kako u pogledu značaja rešavanja statusa – to je najvažnije pitanje za 40% ispitanika albanske nacionalnosti, dok je za Srbe s

Kosova, sa 31%, na prvom mestu pitanje bezbednosti (Index, 2005: 1), tako i u pogledu očekivanja. Za 88% Albanaca, Kosovo bi trebalo da bude nezavisno u današnjim granicama, a još 8% smatra da bi trebalo da bude nezavisno, ali i da se ujedini s Albanijom. U isto vreme, 92% Srba ističe da je nezavisnost Kosova „neprihvatljiva“ (Finkle, Wallace, 2006: 4).

Pored razgovora, proces određivanja budućeg statusa Kosova čini i zbir diplomatskih, političkih, propagandnih i drugih aktivnosti Beograda, Prištine, UNMIK-a, EU, SAD, Rusije odnosno Kontakt grupe za Balkan kao i samog SB UN.

Karakteristika rasprava o Kosovu u zemljama članicama EU i u evropskim institucijama (Savet Evrope, Evropski parlament) je različitost pozicija, pre svega oko toga da li je vizija nezavisnosti Kosova jedina koju bi EU trebalo da podrži. Ove rasprave su posebno dramatične u Španiji, Slovačkoj, Rumuniji, Kipru i Grčkoj. No, ukupni značaj Kosova za politiku ovih zemalja je mali, te ne bi trebalo očekivati da se ove razlike razviju u nepremostive podele. Inače, EU je u traganju za odgovorima o tome kakva će ubuduće biti njena misija na Kosovu. Međutim, EU još uvek nema jasnu predstavu o tome koliko godina će trajati i koliko će koštati njena misija na Kosovu. Za sada se zna da je planirano da prva godina prisustva EU na Kosovu košta EU dve milijarde dolara.

Na samom Kosovu EU nema kvalitetne kontakte sa lokalnim Srbima, mada se u EU veruje da „Srbi moraju da budu zadovoljni predloženom zaštitom u Ahtisarijevom planu“. Posebno zabrinjava to što se u EU o odnosu Srbije i Kosova razmišlja u kategorijama „kompenzacije“, a ne dodatnih garancija koje bi podržale dogovoreno rešenje. Nema naznaka ni da će se preispitati dosadašnje delovanje EU odnosno IV Pilara UNMIK-a. Umesto da se obezbede efikasne garancije za svojinska prava, da se podstiču zajednički investicioni i razvojni projekti (poput proizvodnje i distribucije energije, naročito električne energije ili upravljanje vodotokovima) ili da se napredak u tehničkom dijalogu Beograda i Prištine, koji je iniciran još 2003. godine, politički i diplomatski podstiče, a po potrebi i da se stavi u uslove i kosovskim institucijama i Beogradu u ostvarivanju njihove „evropske perspektive“, jednostrano se brane svi potezi EU na Kosovu.

Napori SAD su, u procesu definisanja statusa Kosova, usredsređeni na jačanje pritiska na Beograd, a pod formulama „Beograd mora sam da

odluči da li želi dobre odnose sa SAD“ i „Beograd može da bira između samoizolacije i punog uključivanja u evro-atlantske kooperacije“.

Koliko je volja SAD jaka da podari Evropi još jednu malu državu vidi se i po tome što se ne poklanja prevelika pažnja realnosti u kojoj kosovske institucije ne pokazuju nikakvu efikasnost. Zapravo, tvrdi se da tek davanje nezavisnosti može da učini kosovske Albance odgovornim za upravljanje Kosovom. Tako ispada da proces izgradnje države ima svoju pretpostavku u nezavisnosti. Međutim, brojna su upozorenja da nezavisnost sama po sebi neće rešiti nijedan od gorućih problema Kosova (odsustvo vladavine prava, velika nezaposlenost, nerazvijenost i siromaštvo, snažno prisustvo organizovanog kriminala, političkog ekstremizma i terorizma). Naprotiv, biće pridodate nove pretnje po regionalnu bezbednost. Pre svega, nezavisnost Kosova će ohrabriti Albance s juga Srbije da traže svoje „priklučenje“ Kosovu, a dovešće u pitanje opstanak Makedonije. No, nije to jedini, ni prvi, a ni poslednji slučaj da velike sile kroje sudbine malih naroda i da političkoj mapi Balkana, Evrope i sveta podaruju nove države. Da se podsetimo na dva primera sa ovih prostora: stvaranje Albanije, 1912. godine, i stvaranje Jugoslavije, 1918. godine.

Stav Rusije o statusu Kosova tumačen je u EU i SAD, uglavnom, na sledeći način: Rusija nastoji da iskoristi trenutno ojačan položaj predsednika Vladimira Putina, izuzetno povoljan položaj njene ekonomije u EU, a zahvaljujući porastu cena energenata (prirodnog gasa i nafte) da bi sebe postavila u aktivniju poziciju u odnosu na Zapad. Smatra se da je jedan od činilaca koji ohrabruje Moskvu to što je uspostavljena efikasnija kontrola nad sukobima u Čečeniji, a to je ostvareno političko – policijskim delovanjem Moskve i konstruktivnim odnosom sa SAD i EU u „globalnoj borbi protiv terorizma“. Cilj Rusije je da se slučaj Kosova ne tretira kao poseban, već da se rešenje koje se primeni na Kosovo može primenjivati i na druge slučajeve. Za Moskvu Kosovo je samo jedno od pitanja na listi otvorenih teritorijalnih pitanja među kojima su za Moskvu posebno značajna pitanja Pridnjestrovlja (Transistrije) u Moldaviji i Abhazije i Juže Osetije u Gruziji (Kverča, 2007: 57, 65). Izvesno je da je jedan od uzroka za pojačani interes Rusije za Kosovo, Srbiju i Zapadni Balkan u unutrašnje-političkom pitanju promena na čelu Kremlja.

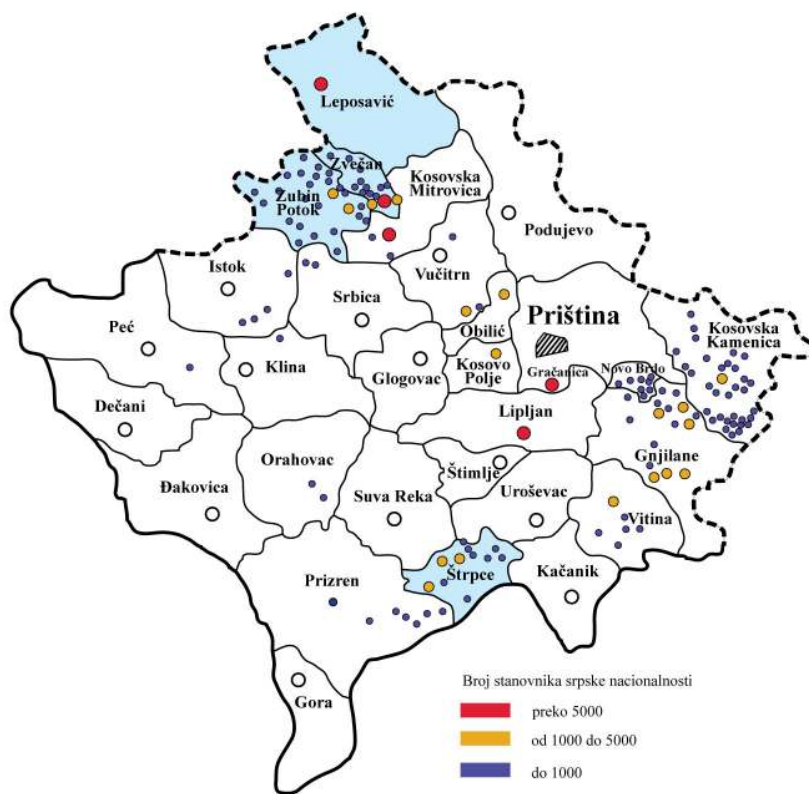
Prenošenje rasprave o budućem statusu na SB UN je u javnosti Srbije i među Srbima s Kosova dočekano u znaku mantre: Nećemo priznati nezavisnost Kosova! Uz to, zvaničnici u Beogradu gaje nadu da će biti vođeni novi razgovori, „stvarni pregovori“. Sve uticajne političke partije Srbije slažu se oko toga da se ne prihvati nezavisnost Kosova. Izvan toga nema dovoljno političke saglasnosti da bi se razvila jedna široka državna strategija o Kosovu koja bi imala serije izlaznih mogućnosti, tzv. rezervni planovi. Iz svega ovoga može da se zaključi da je „Plan A“ Beograda igra na odlaganje, na „zamrznuti konflikt“, a da je „Plan B“ podela Kosova. Pri tome, Beograd se nije opredelio za javno zagovaranje podele već očekuje da se ona realizuje kao „kolateralni efekat“ neuspeha „Plana A“ (Janjić, 2007: 43-52).

Prilog 1.

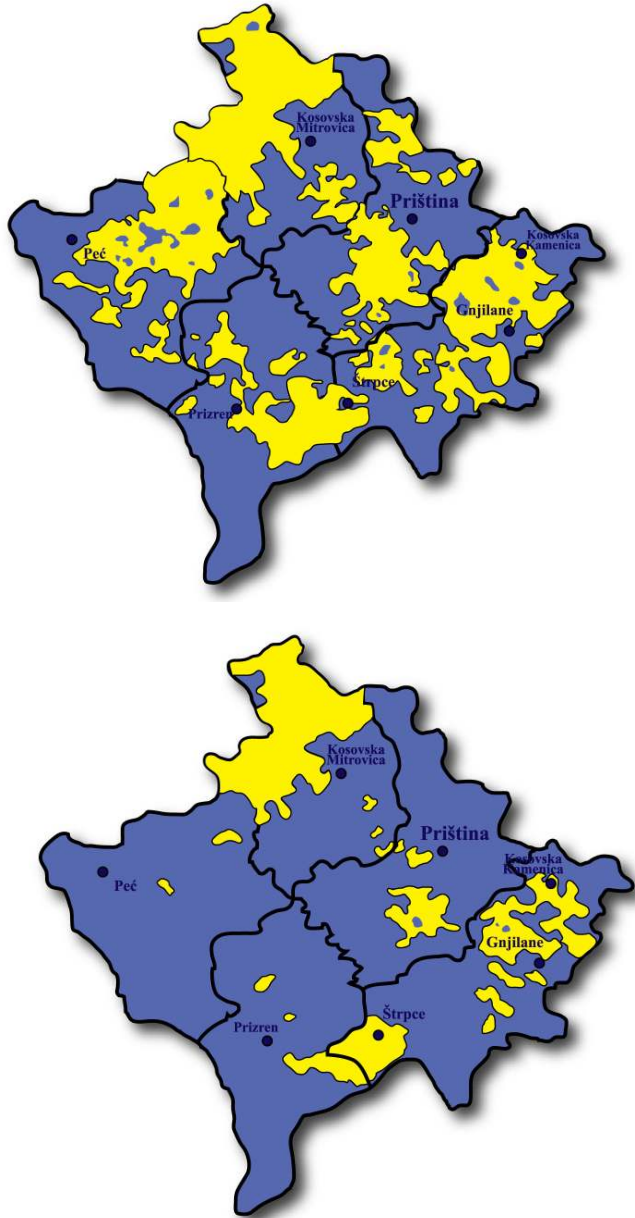
NIP kao izvor finansiranja potreba srpske zajednice na Kosovu, 2006. i 2007. godina

	2006	2007
Obrazovanje	79.035	965.852
Zdravstvo	307.726	1.628.649
Stanovanje	4.452.647	10.830.269
Standard građana	523.246	2.672.892
Infrastruktura	39.156	88.361
Saobraćajna infrastruktura	2.036.145	4.000.000
Ekonomski razvoj	1.400.000	3.400.000
Ukupno (evra)	8.837.955	23.586.046

Prilog 2.
Teritorijalni razmeštaj preostalog stanovništva srpske nacionalnosti
na Kosovu

Prilog 3.
Srpsko stanovništvo na Kosovu, 1999. i 2005. godine

Prilog 4.**Hronologija ubistava na Kosovu od 2003. do proleća 2004. godine****2003.**

4. januar – U Peći je ubijen bivši komandant rasformirane OVK Tahir Zemaj, njegov sin Enis i njihov rođak Hasan Zemaj, predsednik Foruma mladih DSK. – Zbog sumnje da su počinili to krivično delo uhapšena su tri pripadnika multietničke policije sa juga Srbije.

25. januar – Regionalna UNMIK policija saopštila je da je na Kosovu za nepunih mesec dana, u regionu Prizrena i Peći, ubijeno sedmoro ljudi, a da je jedno lice teže ranjeno.

8. februar – Međunarodni tužilac iz Prištine podigao je optužnicu protiv 11 kosovskih Albanaca za ubistvo petočlane porodice Hajra iz opštine Glogovac u avgustu 2001, godine.

8. april – U srpskom selu Goraždevac kod Peći grupa Albanaca hladnim oružjem ubila je Svetislava Simonovića.

18. maj – U selu Vrbovac kod Kosovske Vitine ubijen je profesor srpskog jezika Zoran Marković (41).

26. maj – U prištinskom naselju Dardanija ubijen je Albanac iz Podujeva Cherim Bislimi, a ranjen prolaznik Iljber Zekoli iz Vučitrna.

4. jun – U Obiliću su ubijena tri člana porodice Stolić, supružnici Slobodan i Radmila i njihov sin Ljubinko. Ubijeni su u svojoj kući u kojoj je potom podmetnut požar.

– UNMIK je ponudio 50.000 dolara nagrade za informacije koje bi dovele do hapšenja vinovnika tog zločina.

– SB UN snažno je osudio ubistvo porodice Stolić.

17. jun – Veće Okružnog suda u Peći osudilo je bivšeg pripadnika ilegalne OVK Dibrana Filija na sedam godina zatvora, zbog saučesništva u ubistvu sunarodnika Alija Racija.

– Okružni sud u Prizrenu osudio je na više od 20 godina zatvora Jetulu Krijeziua za ubistvo predsednika opštine Suva Reka Uka Bitićija, oktobra 2002. godine.

25. jul – U eksplozijama dve ručne bombe u blizini sedišta UNMIK-ove uprave i policije u južnoj Kosovskoj Mitrovici jedno lice albanske nacionalnosti je poginulo, a četvoro ih je teže i lakše povređeno.

3. avgust – U oružanom incidentu u Peći trojica Albanaca su poginula a isto toliko je ranjeno.

11. avgust – U ataru sela Skulanovo kod Lipljana na Kosovu, teško je ranjen Dragan Tonic iz tog mesta, koji je nekoliko dana kasnije podlegao povredama na Urgentnom centru u Beogradu.

13. avgust – U rafalnoj paljbi na grupu srpske dece koja su se kupala u reci Bistrici u selu Goraždevac kod Peći, dva dečaka su ubijena a šestoro njih je ranjeno, saopštila je kancelarija UNMIK-a u Prištini.

– Premijer Srbije Zoran Živković i potpredsednik vlade Nebojša Čović prisustvovali su sahrani dečaka, a Vlada Srbije je proglasila 15. avgust Danom žalosti.

– Pet dana kasnije na vanrednoj sednici u sedištu UN u Njujorku, članice SB osudile napad na decu u Goraždevcu. Na sednici UN govorio je i potpredsednik Vlade Srbije i šef Koordinacionog centra za Kosovo Nebojša Čović.

31. avgust – U bombaškom napadu na prodavnicu, čiji je vlasnik Srbin, u mestu Cernica kod Gnjilana (Kosovo), poginuo je Mimir Savić, a lakše su ranjeni Boško Dinić, Miloš Petrović, Novica Trifunović i Ljubiša Simić.

2. oktobar – U selu Glamnik na Kosovu ubijeni su iz vatrenog oružja braća Rahim i Feim Kosumi i njihov ujak Bajram Beriša. – U selu Gornji Steroc, iz zasede, ubijen je bivši pripadnik OVK Avdi Mujaj, a trojica njegovih rođaka su ranjena.

21. oktobar – Na Kosovu je u blizini Leposavića pronađeno telo ubijenog Srbina Nedeljka Vučićevića.

8. novembar – U selu Dužnje kod Đakovice pripadnik KPS ubio je dvojicu Albanaca, Sadika i Šemsedina Zaneli.

16. novembar – Na Kosovu je ubijen osamnaestogodišnji Danijel Milošević iz sela Mogila kod Gnjilana.

24. novembar – U oružanom napadu na policijsku patrolu na putu Dečani-Peć ubijen je pripadnik KPS a dvojica su ranjena. Ranjeni Isuf Haklajaj preminuo je nekoliko dana kasnije.

2004.

13. januar – Na Kosovu je uhapšen policajac KPS Dragan Mihajlović iz Novog Sela kod Vučitrna, zbog sumnji da je u blizini tog grada u aprilu 1999. ubio tri i pokušao da ubije još dva kosovska Albanca. Mihajloviću je određen jednomesečni pritvor.

12. februar – U selu Medveđe kod Prizrena ubijen je Bahti Eljsani kada je pokušao da spreči grupu nepoznatih lica da provale u njegovu prodavnicu.

13. februar – Istražni sudija Okružnog suda u Gnjilanu odredio je Bošku Dimiću iz Cernice jednomesečni pritvor, zbog posedovanja oružja bez dozvole i pod sumnjom da je 22. decembra 2002. ubio Trajana Trifunovića.

Literatura

- A Joint European Vision (2005) *Free Movement for Goods and People in Kosovo and Serbia*. European movement in Serbia, Civil dialogue. Prishtina – Belgrade: KIPRED and Freedom house.
- Aitala, R. (2007) Priština novo sedište mafije, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Aitala, R. (2007) Priština novo sedište mafije, *Hesperia*, br. 1.
- Archer, S. E. (2003) Kosovo: Present and Future, *Military Review*, No 6. Military Rivew US Army Publications, Fort Leavenworth.
- Athanassopoulou, E., W. van Meurs (2004) Discussion Paper, Forum on New Security Issues: *Shared Interests & Values between Southeastern Europe & The Transatlantic Community* (FONSI), Halki, June 19-22.
- Avdiaj, T. (2007) Kakva je struktura unutrašnje bezbednosti na Kosovu, *Bota sot – Priština*, 18. i 19. april.
- Barjaktarević, Lj. (2007) Svojina: Političko ubistvo jednog pojma, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Barjaktarević, Lj. (2007) Svojina: Političko ubistvo jednog pojma, *Hesperia*, br. 1.
- Burg, S. L., P. S. Shoup (2003) *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*. New York, London: M.E. Sharpe, Armonk.
- Cani, B. (2004) Na Kosovu cvetaju siva ekonomija i kriminal, *Deutsche Welle*, Bon/Priština, 23. februar.
- Čeku, A. (2007) Manifest nezavisnog Kosova, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Čeku, A. (2007) Manifest nezavisnog Kosova, *Hesperia*, br.1.
- Collapse in Kosovo (2004) *European Report No XXX*, International Crisis Group, Belgrade/ Brussels, 7 April.
- Dobbins, J. (2004) Odlaganje rešenja je najmanje loša opcija, *The International Herald Tribune*. London/Vašington, 2. april.
- Economic and Social Development in Kosovo (2006) *A Challenge for the Political Stabilisation of the Region*. Policy brief based on the conclusions from the international conference held in, Ljubljana, Austrian-French Centre for Rapprochement in Europe and French Institute for International Relations, 19-20 June.

- Eide, K. (2005) *A Comprehensive Review of the Situation in Kosovo*. New York: United Nations, October 7.
- Ethnic Communities in Kosovo. 2003 Report* (2004) Belgrade: Humanitarian Law Center.
- Farnam, A. (2003) Duboka podela oko budućnosti Kosova, *The Cristian Science Monitor*. Boston, 14. oktobar.
- Finkle, S. E., D. Wallace (2006) *Support to Peace and Stability in Kosovo. Draft for Review Public Opinion in Kosovo: Finding from Recent Polls and Directions for Future Surveys*. Washington: Academy for Educational Development, 18 January.
- Human Rights Challenges Following the March Riots* (2004) Prishtina: OSCE Mission in Kosovo and UNMIK.
- IFIMES (2004) *Kosovo: Between Political Reality and Irrationality*. Ljubljana: International Institute, October 22.
- Index (2005) *Index Kosova Gallup International*. September 2005 and December 2005, Prishtine.
- Janjić, D. (2005) *Kosovo između sukoba i dijaloga. Etnički sukob i kriza identiteta: srpsko-albanski odnosi*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Janjić, D. (2007) Ahtisari – Propuštena prilika za rešenje pitanja statusa Kosova, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Janjić, D. (2007) Ahtisari – Propuštena prilika za rešenje pitanja statusa Kosova, *Hesperia*, br. 1.
- Judah, T. (2002) *War and Revenge*. New Haven/London: Yale University Press.
- Kosovo (2004) *Early Warning Report*. USAID, Riinvest, UNDP, Prishtina, Report No. 6, January-April.
- Kosovo's Fifth Anniversary (2004) *On the Road to Nowhere*. Bertelsmann Stiftung, Centrum for Applied Policy, Munchen.
- Koštica, V. (2004) Learning from the Past and Building a Better Future, *Review of International Affairs*. Belgrade, vol. LV, No 1114, April-June.
- Kurti, A. (2007) Niti u Srbiji, niti pod UNMIK-om, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Kurti, A. (2007) Niti u Srbiji, niti pod UNMIK-om, *Hesperia*, br. 1.

- Kverča, P. (2007) Kosovo na klackalici, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Kverča, P. (2007) Kosovo na klackalici, *Hesperia*, br. 1.
- Maliqi, S. (2007) Nevladine organizacije kao akteri realnosti na Kosovu, u: *Strategija razvoja civilnog društva srpske zajednice na Kosovu*. Beograd: Centar za nenasilni otpor.
- Mameli, S. (2007) Kritički bilans iskustva UNMIK-a, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Mameli, S. (2007) Kritički bilans iskustva UNMIK-a, *Hesperia*, br. 1.
- March 2004. Ethnic Violence in Kosovo* (2004) Belgrade: Humanitarian Law Center.
- Matveeva, A., W. C. Paes (2003) *The Kosovo Serbs. An Ethnic Minority between Collaboration and Defence*. Bonn: Bonn International Center for Conversion, Friedrich Nauman Foundation and Saferworld.
- Mihajlović, M. (2007) Strah od kosovskog raspleta u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Mihajlović, M. (2007) Strah od kosovskog raspleta, *Hesperia*, br. 1.
- Mini, F. (2003) *La Guerra dopo la Guerra: Soldati, burocrati e mercenari nell'epoca della pace virtuale*. Torino: Einaudi.
- Monthly Statistics Bulletin* (2007) Central Banking Authority of Kosovo. Pristina, December/ 06, No.64.
- Mueller, S. (2004) *Potrebna nov pristup manjinama*. London/ Budimpešta: Institute for War and Peace Reporting, 12. april.
- O' Niell, W.G. (2002) *Kosovo: Unfinished Peace*, Lynne Rienner Publishers, London, Boulder, Colorado.
- Parallel Structures in Kosovo (2007) Organization for Security and Co-operation in Europe. Mission in Kosovo. Pristina: Department of Human Rights, Decentralization and Communities, January 6.
- Pupovac, M. (2007) Bilješka za izlaganje pred Odborom za ljudska prava i humanitarnu pomoć Bundestaga o stanju ljudskih prava na Kosovu. Berlin, 25. april.
- Rethinking the Balkans (2004) *Incongruities of State and Nation Building, Regional Stabilisation and European Integration*. Discussion Paper, Balkan Forum. Bertelsmann Stiftung, CAP, Auswartiges Amt, 17-18 June, Berlin.

- Robinson, M. (2006) Velike sile zabrinute zbog tenzija na severu Kosova, Beograd: Reuters, 6. avgust.
- Steiner, M. (2003) *Pouke sa Kosova, Sudosteuroopa*, Minhen, septembar.
- Stieger, C. (2004) Zamah ekstremizma na Kosovu. *Neue Zuercher Zeitung*, Ciri, 19. mart.
- Strategija dugoročnog ekonomskog razvoja srpske zajednice na Kosovu i Metohiji (2007) Beograd: Koordinacioni centar Vlade Republike Srbije za Kosovo i Metohiju.
- Tači, H. (2007) Beograd priželjkuje Bantustan za Albance, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Tači, H. (2007) Beograd priželjkuje Bantustan za Albance, *Hesperia*, br. 1.
- Trajković, R. (2007) Pred kojom „zastavom“ se zakleo Hipokrat, u: *Kosovo. Proizvodnja, rad, kapital i tehnologija*. Beograd: Limes plus.
- Trajković, R. (2007) Pred kojom „zastavom“ se zakleo Hipokrat, *Hesperia*, br. 1.

Dušan Janjić

Kosovo: politika i život u paralelnim svetovima

Rezime

Predmet ovog priloga je analiza osnovnih društvenih, ekonomsko-socijalnih i političkih procesa na Kosovu, kao i osnovnih uzroka i efekata srpsko-albanskog sukoba.

U novijoj istoriji, Kosovo je sinonim političkih, društvenih i bezbednosnih rizika, a život na njemu, posebno za srpsku zajednicu je život s visokim stepenom rizika. Na Kosovu se živi u paralelnim svetovima, u neizvesnosti i strahu za budućnost. Kosovo je etnički podeljeno i sukobljeno društvo. Budućnost Kosova je i dalje neizvesna, a unutar ove budućnosti položaj srpske zajednice je posebno nepovoljan.

Srpsko-albanski sukob ima osobine koje ukazuju da se radi o etničkom sukobu, koji uključuje i sukob oko kontrole teritorije Kosova i oko statusa Albanaca i Srba na Kosovu. Zato rešavanje pitanja statusa predstavlja jedan od bitnih elemenata stabilizacije mira na Kosovu, u Srbiji i na Zapadnom Balkanu.

U slučaju Kosova izgradnja države nije bila proklamovani cilj NATO intervencije protiv Srbije odnosno SRJ, ali je praksom međunarodnog prisustva Kosovo *de facto* odvojeno od Srbije i usmereno ka izgradnji samostalne i nezavisne države. Međutim, proklamovani cilj međunarodne

zajednice da Kosovo bude stabilno, demokratsko i višenacionalno društvo nije ni blizu ispunjenja.

Ključne reči: Kosovo, Srbija, Zapadni Balkan, etnički sukob, paralelni svetovi, podeljeno društvo

Dušan Janjić

Kosovo: Politics and Living in Parallel Worlds

Summary

The subject of this paper is the analysis of principal social, economic/social and political processes in Kosovo, with the main causes and effects of the conflict between the Serbs and Albanians.

In the recent history Kosovo has become a synonym for political, social and security risks. Living in Kosovo has become very difficult and risky especially for the Serb community. People in Kosovo are living in Parallel Worlds, full of uncertainty and fears of the future. Kosovo is ethnically divided and conflicted society. The future of Kosovo is still uncertain and especially the future position of Serbs is difficult.

The Serb-Albanian relations are marked with confrontations with numerous characteristics of ethnic conflict. The conflict itself is about the status of Albanians and control over the territory of Kosovo. Therefore the status issue is one of the most critical elements for stability in Kosovo, Serbia and Western Balkans.

The proclaimed aim of NATO's intervention against Serbia (FRY) was not to build Kosovo as a state, but the international presence in Kosovo made it *de facto* independent from Serbia and set its orientation towards becoming an autonomous and independent state. Nevertheless, the international community's proclaimed goal of having stable, democratic and multiethnic Kosovo has not yet been achieved.

Key words: Kosovo, Serbia, Western Balkans, ethnic conflict, parallel worlds, divided society

Glosar

DCAF: Centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga iz Ženeve

ESI: European Stability Initiative, odnosno Evropska inicijativa za stabilnost je nevladina organizacija, koja je u toku mandata Mihajla Štajnera, 2002-2003, bila i „zvanični think-tank“, odnosno „trust mozgova“ UNMIK-a.

EU: Evropska unija

GS UN: Generalni sekretar Ujedinjenih nacija

KFOR: Kosovo Force, vojne snage za održavanje mira, predstavljaju vojno međunarodno prisustvo. U početku su bile sastavljene od kontigenta zemalja članica UN, a posle povlačenja ruskog, kuvajtskog i drugih kontigenata čine ga samo vojnici zemalja članica NATO.

OVK: Oslobodilačka vojska Kosova ili Ushtria Clirimtare e Kosoves, UCK (al) – Kosovo Liberation Army

KOSOVO: Ovaj termin se koristi kao opšti i tehnički izraz pre svega zbog toga što je njegova upotreba uobičajena u današnjoj domaćoj i međunarodnoj literaturi i javnosti. Ali i upotreba ovog kao i drugih odgovarajućih termina odnosno naziva za ovaj deo Srbije jedan je od najilustrativnijih primera opšte „etnifikacije“ javnog i političkog života i jezika. I Srbi i Albanci imaju svoj poseban, a često jedan prema drugome isključiv narativ u kome dominiraju osobene „ključne reči“, naročito nazive gradova, sela, ulica itd.

„Stara Srbija“ je jedan od naziva koji je bio i jeste u upotrebi. Naime, tako su srpski političari i istoriografi nazivali ovaj region početkom 20. veka, naglašavajući da se tu nalazi „jezgro srpske države i kulture“.

Naziv „Kosovo i Metohija“ je u dugoj upotrebi u smislu ustava i lingvistike. U prvom ustavu posle Drugog svetskog rata koristio se naziv „Kosovo i Metohija“. Međutim, kasnije je izostavljen drugi deo: „Metohija“, koji je ponovo uveden u ustavnu terminologiju i to 1990. godine, ustavima Srbije i SRJ. Naziv „Kosovo i Metohija“ se danas smatra sinonimom za „srpsko stanovište“.

Naziv „Kosovo“ je tursko-albanskog porekla i označava okrug Kosova koji je pre Balkanskog rata 1912. godine obuhvatao teritorije Sandžaka, Gornjeg Polimlja, Kosova i Metohije, severne Makedonije do Velesa i istočne Makedonije do Bregalnice. Naziv se vezivao za

ideju Velike Albanije. Danas je „Kosovo“ za Albance postalo „Kosova“, a „Kosova“ je sinonim za albansko gledište u vezi sa statusom Kosova, ono je sinonim albanske dominacije nad ovom teritorijom i ljudima koji na njoj žive.

MMF: Međunarodni monetarni fond

NATO: North Atlantic Treaty Organisation

KC: Koordinacioni centar Vlade Republike Srbije i Vlade SRJ (kasnije Saveta ministara SCG) za Kosovo i Metohiju. Od 2006. godine deluje kao telo vlade Republike Srbije, a od parlamentarnih izbora 2007. godine kao deo unutar novouspostavljenog Ministarstva za Kosovo i Metohiju unutar Vlade Republike Srbije.

KG: Kontakt grupu za Balkan čine predstavnici SAD, Britanija, Francuska, Nemačka, Italija i Rusija.

KIPRED: Kosovski institut za politička istraživanja i razvoj

KP: Koalicija Povratak sastavljena je 2001. godine od pripadnika različitih partija tadašnjeg DOS-a da bu učestvovala u kososkim izborima 2001. godine i predstavljala je srpsku zajednicu u SIPG sve do 2004. godine.

KPS: Kosovska policijska služba

KS: Standardi za Kosovo (Standards for Kosovo), usvojeni na sednici SB UN 12. decembra 2003. godine.

KSIP: Kosovski plan za primenu standarda. Kosovo (Standards Implementation Plan) je plan koji je pripremio UNMIK radi ostvarivanja KS i promovisao ga 31. marta 2004. godine u Prištini.

KTA: Kosovska agencija za privatizaciju

KPA: Kosovo property Agency, Kosovska imovinska agencija

KZK : Kosovski zaštitni korpus

OSCE: Organisation for Security and Cooperation in Europe

PISG : Privremene institucije samouprave Kosova

SAD: Sjedinjene američke države

SPGS : Specijalni predstavnik Generalnog sekretara OUN

UN : United Nations, Organizacija ujedinjenih nacija

UNMIK : United Nations Mission in Kosovo, Misija UN na Kosovu

Neven Cvetičanin

Kritika ideološkog puritanstva – dekonstrukcija pojmova levice i desnice

Na samom početku ovoga rada potrebno je izložiti njegov naučni i praktični interes. Njegov naučni interes je u zadovoljavanju potrebe da situacija, u kojoj se nalazi političko polje na početku 21. veka u Evropi, bude pretočena u sociološke zaključke koji će biti „sveži“ i upotrebljivi i koji će moći da zamene neke dogmatske i suviše ideologizovane teorijske sheme koje su bile svojstvene nekom drugom vremenu, odnosno koje su bile svojstvene sociološkoj i političkoj realnosti 19. i 20. veka, koja je u našem vremenu prevaziđena. To će biti tačka u kojoj će se ujedno spojiti naučni interes, sa onim praktičnim. Naime, jedan od ciljeva ovog istraživanja je, da parafraziramo Kanta¹ (Immanuel Kant), da „uništi“ neke okoštale obrise političke teorije, kako bi se „dobilo mesta“ za političku praksu.

Drugim rečima, neke političke kategorije, između ostalih i podela na levicu i desnicu, ograničavaju delatni politički prostor tražeći da se opredeljujemo prema njima, dok one same nisu ništa više od političkih konstrukata koji su nekad bili od važnosti za konkretno pozicioniranje u političkom prostoru, ali koji su sada, što se nadamo da će pokazati naš članak, mnogo više modni motiv poput lepeze ili marame, nego prepoznatljiv politički dres za koji bi se moglo navijati i koji ima značenje u konkretnoj političkoj borbi. Ove kategorije nisu bez značaja i verovatno imaju svoju istoriografsku, hermeneutičku i političko-teorijsku vrednost, ali one veoma često zamagljuje pogled na savremena politička zbivanja i praktičnu orijentaciju u njima. Rat između levice i desnice se gotovo više vodi među teoretičarima i „ideolozima“ negoli što je

¹ Kant je u predgovoru drugog izdanja *Kritike čistog uma* iz 1787. napisao: „Ja sam, prema tome, morao da uništim *znanje*, da bih dobio mesta za *veru*...“ (Kant, 1970 : 77).

izvorište konkretnih političkih grupisanja na početku 21. veka, kada praktičnu relevanciju stiču neki drugi pojmovi. Stoga treba dekonstruisati „staru teoriju“, da bi se inaugurisala „nova praksa“, kako bismo ne samo jasnije videli savremenu političku situaciju, već i celishodnije u njoj delovali.

Svesni našeg zadatka pisanja jednog teorijskog članka, odnosno jednog naučnog rada – postavljamo logično pitanje smislenosti pisanja teorijskog rada koji bi dekonstruisao samu teoriju? Zar to ne bi bilo sečenje grane na kojoj se sedi? Ipak, mišljenja smo da je to samo potkresivanje onih trulih grančica koje bi i same pale, zato što u njima više nema životnih sokova. Drugim rečima, pisanje teorijskog rada je način za pročišćenje same teorije tj. za određivanje granica njoj samoj, odnosno za razlikovanje situacija kada teorija može biti deo rešenja konkretnih praktičnih problema, a kada se ona prikazuje kao dodatno komplikovanje. To je upravo onaj malopre pomenuti kantovski put koji vrši destrukciju znanja, da bi ostavio da na zemlji njegovog počivališta proklija život sam. Jednako tako, politička teorija treba do izvesne mere da bude dekonstruisana, kako bi ostavila prostora konkretnom životu da joj donese nove, sirove materijale koji neće biti „osiromašeni“ zastarelim terminološkim razlikovanjima. Nadamo se da ćemo tokom rada pokazati da je jedno od takvih zastarelih razlikovanja – upravo ono koje se tiče leve i desne i da proizvodi više teorijske zavrslame, a manje praktične političke orijentacije. Na kraju krajeva, cilj nam je da uteramo „skeptizam“ u političku teoriju, kao i skeptizam prema njoj samoj, kako ona više ne bi, onako nadmeno i školski, određivala šta je to što je ubogoj političkoj praksi dozvoljeno, a šta ne. Utoliko nam je cilj da neke stvari u teoriji relativizujemo, kako bi ih život sam apsolutizovao ako je to saobrazno njegovim potrebama.

U tom smislu ovaj rad je namenjen takozvanim „ideološkim puritancima“ tj. onima koji pretpostavljaju ideologiju samom životu, kojeg uporno pokušavaju uterati u svoje logičke kategorije i koji stoga sve političke sukobe prikazuju kao ideološke. Ne odbacujući činjenicu da je ideološki momenat važan deo politike kao aktivnosti, ovaj rad ima za svrhu da pokaže kako je redukcija politike isključivo na ideologiju, ne samo beskorisna za onog koji je provodi, već i opasna. Namesto ideološkog, pokušaćemo da u sociološkom proučavanju politike istaknemo momenat prostog života kao one dinamičke konstante koja sve

teorijske kategorije boji svojim bojama, svedočeći međusobnu zavisnost teorije i prakse. To naravno „ideološkim puritancima“ nije po volji pošto bi oni bili najsrećniji kada bi se njihove ideološke konstrukcije mogle prosto projektovati na stvarnost. No, stvarnost će se tome uvek opirati, jer na kraju krajeva politika, pa samim tim i sociologija politike kao disciplina koja je istražuje, nikada ne mogu biti svedene na jedan logično-vrednosni sistem. Dakle, tamo gde ideologije čute, život govori i obrnuto. Stoga ćemo u ponuđenom radu pustiti životu da govori, prozirući koje nam znakove vremena sugerije.

* * *

Opšte je poznata stvar da je većina ideoloških razmimoilaženja, kao i većina političkih sukoba proisteklih iz njih, u protekla dva veka, bila redukovana na političke opozite levice i desnice. Ti termini su se koristili kako bi se duboke, komplikovane i zamršene političke razlike pojednostavile i na plastičan način prikazale masama koje su u političko polje nahrupile nakon Francuske revolucije. Tako je protekla dva veka, prvenstveno u evropskoj politici, a veoma često i u svetskoj, dominirala podela političkog polja na političku desnicu i političku levicu, a otuda će proizaći i centar koji će se među njih umetnuti. Sami pojmovi levica i desnica nisu novi poput imena nekih modernih ideologija koje su se iza njih svrstale (komunizam, socijalizam, konzervativizam, liberalizam, anarhizam i svi ostali moderni –izmi) i oni su proistekli iz svakodnevnog života gde su predstavljali proste prostorne oznake. U jednome momentu, u osvit same Francuske revolucije, ovi pojmovi su iz svakodnevnog života preneseni u političko polje,² te su tako, hipostaziranjem prostih

² Prvi put je razlikovanje levica i desnica uspostavljeno u Francuskoj neposredno pred Veliku revoluciju kada je francuska *Skupština staleža (Estates-General)* bila tako uređena da su pristalice lujevske monarhije i aniceni regieme-a sedeli u desnom delu skupštine, dok je njihova svojevrsna „reformističko-revolucionarna opozicija“ bila stacionirana u levom delu skupštine. Dekret o sazivanju Skupštine staleža zbog političke krize je objavljen 8. avgusta 1788. i njime je skupština zakazana za maj iduće godine. Ona će biti otvorena 5. maja 1789. u Versaju i protivnici će spontano posesti na dve strane sale, levu i desnu, pokušavajući da svoju političku udaljenost i geometrijski predstavu. Na desnoj strani su bili predstavnici dvora, krupne i srednje aristokratije, krupnog i srednjeg sveštenstva tj. sve u svemu – prva dva staleža. Na levoj strani su bili predstavnici trećeg staleža tj. krupnog, srednjeg i sitnog građanstva, kojima su se uskoro pridružili pripadnici nižeg sveštenstva i sitni plemići. U početku nije bilo suviše bitno gde su se smestile grupacije, da li levo ili desno, već je samo bilo bitno da su sele tako da su se mogle međusobno precizno razlikovati. No, sa rasplamsavanjem Revolucije ostalo je sećanje gde je ko sedeo, odnosno na čijoj je strani bio – na strani lujevske monarhije

prostornih oznaka, nastale politička levica i politička desnica kao pregnantni sociološki pojmovi i sveprisutni politički znakovi i putokazi. Tako desnica i levica dobijaju striktna politička značenja tek u političkoj Moderni, odnosno u Francuskoj revoluciji kao njenom vrhuncu, i pre Novoga veka nema smisla govoriti ni o kakvoj desnici ili levici kao što to površno čine neki autori. Autori koji o desnici i levici govore pre njihovog eksplicitnog nastanka u epohi političke Moderne³ ne razlikuju „metaforično“ i „eksplicitno“ značenje političkih termina levica i desnica. Kada bismo o levici i desnici govorili u najširem značenju i metaforično, koristeći analogije između „levičarskih“ odnosno „desničarskih“ vrednosti i raznih oblika istorijskih režima koji su postojali i pre nego što se eksplicitno objavila politička levica, odnosno desnica, onda bismo mogli kao preteču umerene levice istaknuti Perikla i njegovu vlast u Atini, dok bi osobine prave „proleterske“ levice mogle biti prepoznate kod Spartaka i njegovog pokreta robova, kao i kod niza ostalih bundžija protiv tada aristokratskog, oligarhijskog ili carsko-kraljevskog establišmenta koji je bio na snazi u svim značajnim državama i Zapada i Istoka. Ukoliko bismo pratili dalje ovaj put metaforičnih značenja, kao preteču desnice mogli bismo istaknuti spartansku ratničko-aristokratsku vlast, a kao idealnog ideologa političkog centra bismo mogli da navedemo Aristotela, kao što bismo njegovog velikog učenika Aleksandra mogli smestiti takođe u centar zbog njegove prosvećenosti, koja ga odbija od desnice, ali i zbog njegovog ratničkog oreola, koji ga odbija od levice.⁴ No, ovo je moguće činiti samo kao neku vrstu naučne aproksimacije i kao neku vrstu pojmovnog zagrevanja. Ta metoda bi bila potpuno pouzdana kada bi postojala neka „večna levica“, odnosno neka „večna desnica“ tj. kada bi kvaliteti levice i desnice vredeli za vaskoliko političko polje od njegovog nastanka do danas kao i za sve ideologije i političke sisteme unutar njega. No, pošto su levica i desnica

ili na strani pobunjenog društva, koji su poistovećeni sa stranama skupštinske sale. Tako je jedna prostorna oznaka polako postala politička, jer su se pripadnici dve političke koncepcije postepeno počeli oslovljavati i prepoznavati kao „oni sa leva“, odnosno „oni sa desna“.

³ Izvestan broj pripadnika marksističke škole mišljenja obrađujući čitavu istoriju na marksistički način, smatrao je da je preteča moderne levice postojala i u Antičko doba i u Srednjem veku i ona je bila prepoznata u svima onima koji su se suprotstavljali političkoj aristokratiji i oligarhiji i koji su proširivali ekonomska prava na veći broj ljudi.

⁴ O Aleksandru će oduševljeno pisati u svojoj filozofiji istorije upravo jedan od najznačajnijih modernih „centrista“ Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), kao između ostalog i o Aristotelu, što ovakvu paralelu čini donekle opravdanom (Hegel, 1984).

konkretnan proizvod jednog istorijskog razdoblja (od Francuske revolucije nadalje), ne možemo da govorimo o levici, odnosno desnici, pre nego što su se one zaista istorijski pojavile. To bi bio manir onih brzopletih i suviše ideologizovanih levičara, odnosno desničara, koji su svoje prethodnike voleli da nalaze još u staroj Grčkoj, Rimu i Srednjem veku. Tako su izvesni borbeni levičari propovedali da su socijalisti postojali još i pre nego što je socijalizam nastao kao moderna politička doktrina, dok je borbena desnica npr. u svojoj fašističkoj verziji volela za sebe da misli da nastavlja tradiciju rimskog carstva, pa je čak i ime fašističke ideologije izvukla iz te činjenice. Naravno da se i u jednom i u drugom slučaju radilo o pukim konstrukcijama, jer niti je borbena levica nastavljala Spartakov posao, niti je borbena desnica nastavljala posao rimskih imperatora, no sasvim je razumljivo da su i jednima i drugima trebali mitovi na koje bi se mogli nadovezati i koji bi efikasno mogli podići njihovu borbenu gotovost. No, i za jedne i za druge će se pokazati da su gradili kule u pesku.

Ipak, ukoliko ne možemo govoriti o „večnoj levici“ i „večnoj desnici“ i ukoliko sagledavamo kako istorija te kategorije puni relativnošću, možemo govoriti o nekim drugim večnim konstantama u ljudskoj prirodi, a koje se tiču politike. Možda se može govoriti o jednoj „konzervativnoj“ kao i o jednoj „revolucionarno-reformatorskoj“ sklonosti čovekove prirode, što samo predstavlja dve mogućnosti čovekove urođene slobode. To bi možda mogli biti puki egzistencijali, u jaspersovskom smislu (Jaspers, 1967), no oni ne pružaju osnova da se iz tih sklonosti tj. mogućnosti ljudske prirode izvuku zaključci o nekoj „večnoj levici“ ili „večnoj desnici“ koje su oduvek postojale. Uvek će biti ljudi sa „konzervativnim“ sklonostima, kao i onih sa „revolucionarnim“ ili „reformističkim“ što, na kraju krajeva, zavisi od temperamenta, karaktera i niza ostalih životnih determinanti, ali preterano je iz toga izvlačiti zaključak da je neko „desničar“ ili „levičar“ u političkom značenju reči, kao što to laici često čine. „Levičar“ ili „desničar“ neko može biti samo ako ima relaciju sa nekim od osnovnih, prvenstveno modernih, političkih ideja koje su odredile ove pojmove. U naučnom radu treba da damo precizna pojmovna određenja i da poštujemo naučnu disciplinu. Upravo nam ona kaže da o političkoj levici i političkoj desnici nije moguće govoriti pre političke Moderne, a u ovome radu ćemo pokušati da dokažemo tezu da o njima nije moguće govoriti ni u dobu političke

Postmoderne, kada je prevaziđen kontekst postavljen Francuskom revolucijom koji je upravo iznedrio politički opozit levice i desnice.

Da bismo pokazali kako je kontekst postavljen Francuskom revolucijom u našem postmodernom dobu prevaziđen, moraćemo se vratiti u vreme njegovog postavljanja. Naime – pred, za i neposredno nakon Francuske revolucije do vrhunca je došla specifično moderna dijalektika *akcije* i *reakcije* koja je odmenila relativno miran i neprotivrečan period premoderne tj. srednjevekovne Evrope. U Novom veku mesto mirnog i organski harmoničnog Srednjeg veka na scenu stupaju dinamičke sile *akcije* (emancipacije, revolucije) i *reakcije* (konzerviranja, restauracije) i svojom dijalektikom obeležavaju modernu epohu koja će biti potresana nizom verskih, naučnih i političkih revolucija kao i reakcijama na njih. No, ono što omogućuje konkretan nastanak političkih pojmova levice i desnice jeste činjenica što i *akcija* i *reakcija* idu do svojih krajnjih granica i što *prva uslovljava specifično moderan fenomen revolucije, dok će druga usloviti ništa manje moderan koncept restauracije*.⁵ Ako nam je dozvoljeno da u svrhu konciznosti i čitljivosti našega članka pojednostavljujemo, *političku levicu i sve njene konkretne pojavne manifestacije možemo izvesti iz novovekovnih procesa*

⁵ Restauracija je moderna iako nastaje u polemičkom odnosu sa upravo modernističkim vrednostima, budući da neće moći da ne poprimi nešto od lika svog idejnog neprijatelja – revolucije. Revolucija i restauracija su zapravo dva egzistencijalna opažanja uslovljena istim problemima koje ispostavlja epoha. I kod revolucionara i kod restauratora će se raditi o „izgubljenoj nevinosti“, odnosno o „izgubljenom raj“, jer će i jedni i drugi biti još samo izbeglice iz nekoć mirnog i organski spokojnog Srednjeg veka. Restauratori će se razlikovati od srednjevekovih aristokrata upravo po tome što će nad njima stalno visiti Damoklov mač revolucije, usled čega će nekadašnji nereflektovan spokoj biti zamenjen stalnim oprezom i stalnim preispitivanjima, iz čega nastaje politička desnica kao borbeni i dinamički koncept, a što je bilo nemoguće i nepotrebno u srednjevekovnoj socijalnoj uspavanosti i ravnoteži. Na drugoj strani i revolucionari će se razlikovati od srednjevekovnih socijal-reformatora koji su u borbama za pravednije društvo ostajali u okvirima hrišćanskog svetonazora, dok sada revolucionari lebde u novom koordinatnom sistemu koji će biti daleko od organskog mira srednjevekovne Evrope, što stvara uslove za nastanak političke levice koja će jednako kao i desnica biti borbena i dinamička. Naime, tek *u vremenu* poput Moderne koje samo po sebi i na prirodno-organski način neće imati „socijalnu svest“ (kao što je to bio slučaj u srednjevekovnoj Evropi) možemo govoriti o nastanku neke konkretne političke levice, koja bi se borila za ekonomsku ravnopravnost. Čemu postojanje neke „levice“ u Srednjem veku, kada su tamo svi živeli u nekoj vrsti harmonije koja se održavala na potpuno iracionalnim i mističnim hrišćanskim temeljima? Stoga su marksisti promašili kada su Srednji vek prikazivali kao stecište ekonomskih protivrečnosti i ekonomske eksploatacije u kojoj je bezobrazna aristokratija maltretirala uboge kmetove. To je ona čuvena marksistička predrasuda o „mračnom srednjem veku“, nasuprot „emancipovanom Novom dobu“. Z. Đinđić dobro obrazlaže kako će novovekovna emancipacija proizvoditi najprotivrečnije društvene krize koje su potpuno bile strane mirnom Srednjem veku (Đinđić, 1982: 7-9, 27/28).

akcije (koji će u samoj srži levičarskog identiteta poprimiti oblik *revolucionarne akcije*), dok *političku desnicu sa njenim konkretnim pojavnim manifestacijama možemo izvesti iz novovekovnih procesa reakcije* (koji će u samoj srži desničarskog identiteta poprimiti oblik *kontrarevolucionarne restauracije*), dok *politički centar možemo odrediti kao sintezu ovih procesa i njihovo idejno izmirenje*. Pored toga, kako bismo ih bolje definisali u njihovom klasičnom smislu – pojmove levice, desnice i centra možemo staviti u korelaciju sa dominantnom idejom političke Moderne – idejom jednakosti, te time *političku levicu možemo vezati za egalitarizam, političku desnicu za neegalitarizam i ideju hijerarhije, dok politički centar možemo prepoznati kao zastupnika političko-pravne jednakosti, ali i kao protivnika ekonomskog egalitarizma*. Ovako su stvari bile postavljene u kontekstu određenom političkom Modernom, a posebno Francuskom revolucijom kao njenim vrhuncem. No, moderna epoha će sa svojim prerastanjem u postmoderne političke oblike prevazići kontekst uspostavljen Francuskom revolucijom, te će se taj kontekst upravo sa svojim konačnim trijumfom u političkom polju početi urušavati.

Naime, protivrečne sile akcije i reakcije, odnosno revolucije i restauracije koje je iznedrila Francuska revolucija, dobiće svoju ambicioznu *sintezu* u konceptu *političkog centra*,⁶ koji će, bivajući nošen različitim grupacijama a najviše liberalnim građanstvom, biti zaslužan za konačan trijumf ideja pomenute revolucije nakon Drugog svetskog rata, ali odmah zatim i za potiranje dinamičkih sila koje su je izazvale, pa tako i za potiranje čitavog njenog konteksta. Budući da će se prostor građanskog centra stalno širiti, a prostori revolucije, odnosno restauracije stalno smanjivati, čitavi delovi levice i desnice biće uvučeni u ovaj pacifikovani i sintetički građanski prostor, u kome će opstajati još samo kao levi i desni centar. Čitav ovaj proces biće na snazi od druge polovine

⁶ Već smo pomenuli da koncept političkoga centra koji se umetnuo između levice (akcije, revolucije) i desnice (reakcije, restauracije) nalazi ravnotežu u priznavanju političko pravne jednakosti (tj. priznavanju formalne demokratije i pravne države) uz istovremeno protivljenje ekonomskoj jednakosti (tj. protivljenje socijalizmu, komunizmu i anarhizmu kao najnestašnijoj deci Velike revolucije), iz čega se upravo nazire njegov *sintetički* karakter. Mislioci političkog centra poput, pre svega Kanta i Hegela, ali i Tokvila (Alexis de Tocqueville) i Mila (John Stewart Mill) tragaće za velikom sintezom vremena, dok će tu sintezu realizovati i širiti u praktičnom smislu niz značajnih državnika od Gledstona (William Ewart Gladstone), preko Lojd Džordža (David Lloyd George) i Klemansoa (Georges Clemenceau), sve do Frenklina Ruzvelta (Franklin Delano Roosevelt).

19. veka, da bi potpuno kulminirao nakon Drugog svetskog rata i da bi upravo u naše vreme pokazao svu svoju snagu i osobenost transformišući nekada živopisne koncepte levice (revolucije) i desnice (restauracije) u sasvim kultivisane i pacifikovane koncepte levog i desnog centra koji će deliti isti institucionalni prostor, predstavljajući samo različite varijacije u osnovi iste teme.

Ipak, izvan ovog novouspostavljenog i jedinstvenog institucionalnog prostora koji će se bazirati uglavnom na centrističko-liberalnim vrednostima, a u kome ravnopravno učestvuje levi i desni centar, ostaju oni delovi levice i desnice koji se nisu hteli transformisati i koji su ostajali verni i dosledni svojim primordijalnim modelima revolucije, odnosno restauracije, apsolutne jednakosti ili apsolutne hijerarhije. Tako će nekada jedinstveni prostori levice i desnice biti faktički presečeni i podeljeni ovom novom „centralnom sintezom“ u koju će neki delovi levice i desnice biti uvučeni kao levi i desni centar, dok će drugi delovi levice i desnice ostajati izvan nje, dosledno se držeći svojih prvobitnih koncepata i smeštajući se nasuprot ovoj „centralnoj sintezi“ na ono što možemo nazvati „ekstremnom marginom“. Tako će klasični moderni politički opozit *levica vs. desnica* tj. *revolucija vs. restauracija* biti zamenjen postmodernim političkim opozitom *centralna sinteza* (u kojoj učestvuju „kultivisani“ levi i desni centar) vs. *ekstremna margina* (na kojoj su u suštini netransformisane *levica i desnica* u svojim starim živopisnim oblicima, a koje čitav opisani kontekst čini ekstremnima).

Istorija Evrope nakon Drugog svetskog rata najbolje svedoči o ovakvom razvoju događaja i o urušavanju „starog“ konteksta postavljenog Francuskom revolucijom, i uspostavljanju novog konteksta uslovljenog željom Starog kontinenta da posle revolucija, svetskih ratova i miliona žrtava pronađe svoj mir i ravnotežu. Naime, institucionalni okvir koji će deliti umerena desnica sa umerenom levicom, a koji će u našim danima kulminirati u nadnacionalnom projektu Evropske unije, plodni teren i pouzdan osnov sopstvenog razvoja dobiće najpre u konceptu posleratne evropske *države blagostanja*.⁷ Iako je koncept države blagostanja u našem vremenu po mnogim osnovama prevaziđen, ne možemo, a da ne pomenemo zasluge tog ekonomsko-političkog

⁷ Termin *država blagostanja* (*Welfare State*) ima svoje približne sinonime u terminima *socijalna država* (*Social State*), *planska država* (*Planned State*) itd. Tako razni teoretičari, različitim terminima opisuju istu stvar.

koncepta po prevazilaženje svih protivrečnosti i kriza post-građanskog društva, kao i zasluge tog projekta za relativizovanje klasične podele na levicu i desnicu, što nas, logikom naše teme, najviše i interesuje. Naime, država blagostanja uspeva da uvuče jedan deo levice u demokratsko-liberalnu igru i da time slabeći poziciju revolucionarne levice, prednost da onoj reformističkoj. Takođe, država blagostanja uspeva, sve do svog postepenog odumiranja kasnih sedamdesetih godina, da umerenu desnicu učini socijalno odgovornom, što takođe slabi poziciju revolucionarne levice i njenih teza o nužnosti klasne borbe, čime se posredno slabi i pozicija revolucionarne desnice koja bi tražila obračun sa avetima komunizma i socijalizma. Samo autorstvo nad državom blagostanja i njenim širokim postgrađanskim konsenzusom zajednički potpisuju socijal-liberali poput Kejnza (John Maynard Keynes) i Beveridža (William Henry Beveridge), socijal-liberalni konzervativci poput Makmilana (Maurice Harold Macmillan) i Čerčila (Winston Leonard Spencer Churchill), i socijaldemokrate poput fabijanaca tj. laburističkih lidera poput Atlija (Clement Richard Attlee). Slično kao u Britaniji biće i na Kontinentu gde će se oko projekta države blagostanja okupiti široki (post)građanski centar, oličen u Francuskoj u degolističkom projektu Pete republike, a u Nemačkoj i Italiji u konsenzusu demohrišćana i socijalista, odnosno socijaldemokrata. Svi oni, i *levi i desni centristi*, sada će, pošto su se i leвица i desnica udaljile od svojih klasičnih oblika proklamovanih u Francuskoj revoluciji, biti *nosioци postmodernih simulakruma levice, odnosno desnice*, što će im omogućiti susretanje u nekoj vrsti *srednjeg puta* koji je nudila država blagostanja. Ova logika *srednjeg puta* će veoma dobro opisivati postmodernu situaciju tzv. kraja ideologija, tj. svojevrsnu post-ideološku situaciju koja je stari kontinent nosila novim političkim razlikovanjima u odnosu na ona proistekla iz Francuske revolucije. Taj *srednji put* i postgrađanski konsenzus, u kome će u onim državama koje nisu bile pod gvozdenom zavesom učestvovati i konzervativci i liberali i socijalisti, dobro će biti opisan britanskom kovanicom „batskelizam“ (*Butskellism*) (Nedović, 2005: 56)⁸ koja je

⁸ Nedovićeva smatra da opisani konsenzus predstavlja najavu vremena koje će posve za sobom ostaviti velike političke konflikte, dok mi smatramo da je taj konsenzus upravo dijalektički vezan za rat koji mu je prethodio, jer je Evropi nakon ekstremnih napora bio potreban predah. Jednako tako bismo mogli tvrditi da bi se iz nekog veoma dugog perioda mira i dekadencije koja bi iz tog perioda proizašla dijalektički mogao razviti neki novi veliki politički sukob. Rat i mir su tako samo etape na životnom putu nekog društva kod koga svako stanje dovedeno do svog ekstrema prelazi u svoju suprotnost.

nastala od kombinacije prezimena konzervativnog Makmilanovog ministra unutrašnjih poslova Batlera (Butler) i prezimena tadašnjeg vođe laburističke partije Gejtskela (Gaitskell), budući da su ova dvojica bili bliski saradnici. Navedena kovanica odlično opisuje veoma čudnovatu „idilu“ između konzervativaca i laburista u posleratnoj Britaniji (i šire „idilu“ konzervativaca i socijaldemokrata u čitavoj Evropi), koja će potrajati sve do kraja sedamdesetih godina, kada na scenu stupa nova tzv. neoliberalna desnica i odmenjuje onu socijalno-liberalnu. No, čak i tada, kada se raspada ekonomski konsenzus između (post)građanske levice i (post)građanske desnice, ne raspada se njihov politički bazični konsenzus o institucionalnom uređenju, pošto će i jedni i drugi (i umerena reformistička leвица i neoliberalna desnica) ostati privrženici parlamentarne demokratije, podele vlasti i konstitucionalizma, te će zaista biti retki oni koji će iskazivati suprotne stavove. Svi učesnici u ekonomsko-političkom konsenzusu države blagostanja, odnosno u političkom konsenzusu liberalno-demokratske države nakon što samo on preostane, postaju tako promoteri one pominjane *centralne sinteze*, koja će oko sebe znati da okupi različite političke grupacije u nekoj vrsti širokog postgrađanskog centra. No, naravno konsenzus time neće postati opšti (što je verovatno i nemoguće, barem kada se radi o sporazumnom konsenzusu bez korišćenja sile), pošto će izvan njega ostati one grupe na margini političkog polja koje će ostati zatvorene u svojim parcijalnim političkim naracijama kao npr. komunisti,⁹ neonacisti, anarhisti i ostali nosioci fenomena *ekstremne margine*. Nakon svega, imaćemo onu pomenutu postmodernu situaciju *ekstremne margine vs. centralne sinteze*, koja će svedočiti da je epoha dobrobrano zašla „s onu stranu levice i desnice“. Ona leвица koja će se uključiti u pomenutu *centralnu sintezu* biće sukobljena sa onom „pravovernom“ levicom koja će ostati izvan te sinteze, a jednako tako će se sukobljavati i dve desnice – ona koja učestvuje u ovom širokom centralnom institucionalnom prostoru sa onom koja je ostala na marginama. Tako će na snazi biti *premeštanje linije sukoba u postmodernom vremenu* gde ćemo mesto klasično-modernog sukoba internacionalne levice tj. revolucije protiv internacionalne desnice tj. restauracije, imati postmoderni sukob *levica protiv levice, desnica*

⁹ Neomarksistički teoretičari neće hteti da učestvuju u opisanom konsenzusu te će poput Džona Sevila (John Saville) napadati državu blagostanja kao „ovovekovnu verziju viktorskijskog ideala samopomoći – država šteti za radničku klasu i prevodi tu štednju u socijalne službe“ (Nedović, 2005: 145).

protiv desnice koji nije nastao sam sobom već je izveden iz osnovnog antagonizma posmodernog vremena – antagonizma centra i margina tj. antagonizma *centralne sinteze vs. ekstremne margine*. Naime, situacija *levica protiv levice, desnica protiv desnice*, a u kojoj su na jednoj strani suprostavljene umerena (centristička tj. sintetička) i ekstremna (marginalna) levica, a na drugoj strani umerena (centristička tj. sintetička) i ekstremna (marginalna) desnica, neće značiti nestanak sukoba ekstremne desnice protiv ekstremne levice, što nam na prvi pogled može izgledati kao da je razlikovanje levice i desnice još uvek prisutno i još uvek relevantno. No, sukobi ekstremne desnice i ekstremne levice biće još samo sukobi na marginama političkog polja i neće imati snagu da značajnije utiču na magistralne pravce razvoja evropskih društava. U tim sukobima umerena desnica neće podržati onu ekstremnu, niti će umerena levica podržati ekstremnu, već će umerena desnica i levica kao učesnici u postgrađanskom konsenzusu smatrati ove sukobe kao pretnju njihovom zajedničkom postgrađanskom liberalno-demokratskom poretku. Tako *linija sukoba svojim glavnim tokom neće ići trasom levica-desnica, već trasom učesnici postgrađanskog liberalno-demokratskog konsenzusa* (umerena levica i desnica) – *pripadnici margina* (ekstremna desnica i ekstremna levica koje će, doduše, između sebe imati jednu mini-liniju sukoba, ali koja neće biti određujuća za sam postojeći politički poredak, pa neće biti ni relevantna). Ovom trasom i linijom razgraničenja *učesnici postgrađanskog liberalno-demokratskog konsenzusa – pripadnici margina* koja nije ništa drugo do konkretno političko ispoljavanje postmoderne filozofske situacije *ekstremna margina vs. centralna sinteza*, veoma lako će se moći objasniti i sukobi npr. ekstremne desnice protiv umerene levice, ili ekstremne levice protiv umerene desnice koji će tako manje biti sukobi desnice i levice, a više sukobi centra i margina.

Dakle, *posmatrano sa stanovišta poretka*, što je po Karlu Šmitu (Schmitt, 1928; Schmitt, 1963) onaj suštinski nivo posmatranja političkih grupacija i političkih fenomena uopšte – i levi centar i desni centar pripadaju istom liberalno-demokratskom poretku te unutar tog koordinatnog sistema samo ističu različite zahteve – oni prvi zahtev za više jednakosti, oni drugi zahtev za više slobode. No, i jedni i drugi stoje iza liberalno-demokratskog poretka širokog postgrađanskog centra, ne vide mu alternativu, te bi ga u slučaju *vanrednog stanja*, što je opet po

Šmitu (Schmitt, 1922) onaj lakmus papir koji belodano pokazuje kakva je suština neke političke grupacije, i jedni i drugi branili. Tako su ove dve grupacije (levi i desni centar) *sa stanovišta poretka saveznici i među njima razlikovanje levice i desnice ne proizvodi bilo kakve suštinske političke podele*. Razlike među njima su čisto akcidentalne, oko toga kako da se vodi tekuća svakodnevna politika, odnosno kako da se rešavaju tekuća dnevno-politička pitanja, no niko od njih ne dovodi u pitanje osnovno konstitucionalno ustrojstvo liberalno-demokratskog poretka, koji je tako istovremeno i raznovrstan i stabilan.

Sa druge strane, „ekstremi“ koji su ostali na marginama političkog polja na ekstremnoj levisi i na ekstremnoj desnici, u neprijateljskom su položaju prema samom liberalno-demokratskom poretku, te bi oni jedva dočekali priliku da ga sruše u nekom *vanrednom stanju*. Jedni (neomarksisti, neomaoiisti, neostaljinisti, neotrockisti i uopšte levičarski revolucionari svih boja) bi ga rušili u pravcu različitih varijacija komunističkog poretka, dok bi ga drugi (neonacisti, neofašisti, subkulturne grupe poput skinheda, ekstremno desne partije itd.) rušili u pravcu različitih varijacija ultrakonzervativnih poredaka. Ono što je zanimljivo jeste da su grupe sa ekstremne levice i ekstremne desnice i pored svih svojih razilaženja u indirektnom savezništvu, jer su zajednički u odnosu opozicije prema liberalno-demokratskom poretku i širokom (post)građanskom centru koji je u suštini tog poretka. Real-politički posmatrano sa stanovišta njihovog zajedničkog protivljenja liberalno-demokratskom poretku, razlike među njima se ukazuju kao akcidentalne u odnosu na svojstvo koje im je dato zajedničkim protivnikom. Naravno, tako je samo do momenta kada bi eventualno, neka od ovih ekstremnih grupacija uspeła da napravi poredak po svojim merilima isključujući iz njega sve ono što je heteronomno tom poretku¹⁰ (tako je npr. Hitler po dolasku na vlast uspeo da apsorbuje Katolički centum i da zabrani nemačke socijaldemokrate i komuniste, dok su mu ranije komunisti bili neformalni saveznici u slabljenju stabilnosti Vajmarske republike, stoga što su, više napadali socijaldemokrate negoli desnicu). Dakle, neformalno

¹⁰ U ovome smislu su jedini poštteni i do kraja iskreni anarhisti koji ne žele uopšte bilo kakav poredak, te se ne bore protiv nekog postojećeg poretka da bi napravili svoj sopstveni, već se bore protiv same koncepcije političkog poretka uopšte, ma ko stajao iza njega. No, upravo ih to onemogućava da bilo kada budu deo bilo kog poretka, već će uvek biti saveznici onome ko juriša na određeni poredak, pa ma otkuda dolazio, te se upravo time može objasniti velika privlačnost između anarhista i ekstremne desnice vidljiva u simbiozi sub-kulturnog pank pokreta i ekstremne desnice kod npr. skinheda.

savezništvo ekstrema može se održati samo dotle dok imaju zajedničkog protivnika, dok se gubitkom zajedničkog protivnika linija sukoba u suštinskom smislu vraća među njih same. No, za nas je bitan zaključak da u trenutnoj real-političkoj situaciji gde Evropom uglavnom dominiraju parlamentarni liberalno-demokratski poretci, oni nehotice izazivaju grupisanje na marginama gde će se uspostaviti neka vrsta neformalnog i indirektnog savezništva ekstremista svih boja.

Dakle, za interes našeg rada je najvažnije da smo pokazali da levica i desnica više ništa ne znače same sobom, bez prefiksa koji bi govorio da li su „marginalne“ (ekstremne, borbene, čiste) ili „centralne“ (umerene, konsenzualno-komunikativne, sintetičke). Budući da levica i desnica nisu određene same sobom, već preko svojih prefiksa nekim drugim razlikovanjem, to znači da političko polje, više neće biti suštinski podeljeno na levicu i desnicu, već na one koji stoje u širokom postgrađanskom centru i one koji tavore na marginama. Tako ćemo zapravo imati profilisana dva bloka – „centralni“ i „marginalni“, te ćemo i u jednom i u drugom bloku imati grupacije koje imaju kako levičarsko, tako i desničarsko poreklo. Sve to će samu liniju razlikovanja levice i desnice učiniti u najboljem slučaju relativizovanom, a u najgorem slučaju potpuno prevaziđenom i zastarelom. Bilo kako bilo, u postgrađanskom društvu podela na levicu i desnicu, iako neće potpuno nestati, više neće biti validna i suštinska, te možemo reći da je ona bila značajna samo u doba kada se građansko društvo uspostavljalo, dok se sada sa njegovim konačnim globalnim uspostavljanjem podela menja, pošto postgrađansko društvo kao zaokruženo građansko društvo krije u sebi klicu svog sopstvenog razaranja kroz one pokrete koji su antigradžanski usmereni. Tako ćemo mesto specifične dijalektike levice i desnice koja je obeležila klasično-građansku epohu sada imati dijalektiku građanskih (centralnih) i antigradžanskih (marginalnih) snaga koja će obeležiti postgrađansku epohu. Tu će građanske snage imati ulogu stare klasične desnice, stojeći na strani postgrađanskog liberalno-demokratskog poretka, odnosno na strani *status quo*-a, dok će antigradžanske snage imati ulogu stare klasične levice delujući subverzivno prema tom etabiliranom poretku. No, klasične desnice i klasične levice, onakvih kakve ih je objavila Francuska revolucija, već odavno neće biti, te će one prepustiti svoje mesto post-ideološkim političkim oblicima.

Time na snagu stupa jedan sasvim nov kontekst koga možemo nazvati postmodernim. U tom novom kontekstu pojmovi levice, desnice i centra se udaljuju od svojih klasičnih oblika i sve to uslovljava jednu novonastalu postideološku situaciju koju, mesto nekadašnjeg opozita levice i desnice karakterističnog za kontekst uspostavljen Francuskom revolucijom, sada pokreću opoziti centra i margina. Trijumf širokog građanskog centra će biti toliki da će on uspeti da, kao postgrađanski centar, u sebe apsorbuje čitave delove levice i desnice, ostavljajući onim njihovim delićima koji nisu hteli da pristanu na apsorbovanje, da još samo tavore na marginama u vidu ekstremne desnice i ekstremne levice. Moderna dijalektika akcije i reakcije će tu još postojati, samo ona neće biti pokretana klasičnim modernim opozitom revolucije i restauracije (levice i desnice), već postmodernim opozitom centra (u kome su sada i levi i desni centar) i margina (na kojima su sada ekstremna levica i desnica). Konačno, sve to će poroditi jednu novu „kružnu“ logiku političkog polja gde će se – na jednoj strani dodirivati ekstremi na marginama, da bi se na drugoj dodirivali i svi oni koji su u mejnstrimu političkoga polja – zajedno učestvujući u novom „postmodernom“ dijalektičkom kretanju. Tako nam se sâmo postmoderno doba uspostavlja samo kao pozna Moderna, a ne kao neka bitno nova epoha, jer iako je to doba prevazišlo kontekst revolucije i restauracije, u njemu kroz opozit centra i margina i dalje deluju moderne „mehaničke“ sile akcije i reakcije, te je upravo po tome izvesno da smo još u „staroj“ modernoj epohi, ali samo u njenom poznom dobu.¹¹ U tom poznom dobu, dobu epigona rekao bi Niče (Friedrich Nietzsche), sile akcije i reakcije nisu nepatvorene kao na vrhuncima Moderne i ne poprimaju oblike revolucije, odnosno restauracije, već dobijaju oblike njihovih surogata. Tako ćemo na jednoj strani imati ono što smo nazvali „centralnim blokom“ okupljenim oko postgrađanskog etabiliranog centra, a na drugoj strani ono što smo nazvali „marginalnim blokom“ okupljenim oko

¹¹ Ipak, ova postmoderna politička „mehanika“ nije više onako rigidna kao ona moderna koja je pod uticajem prosvetiteljstva bila sklona da se saobražava krutim i proračunljivim racionalnim zakonitostima, što je konačno rezultiralo potpunim iracionalnim slomom svetskih ratova. Sada imamo jednu, metaforično govoreći, postmodernu „kvantnu“ političku „mehaniku“ u kojoj i dalje deluju različite društvene sile, samo što one nisu tako koherentne kao što su bile u Moderni, i što se ne mogu objasniti racionalnim shemama.

antigradanskih ekstremnih margina. Niti će prvi biti *poredak*,¹² a najmanje *restauracija*,¹³ niti će drugi biti *revolucija* u svoj njenoj univerzalnosti, snazi i milionima sledbenika. Nasuprot tome, „marginalni blok“ će predstavljati jednu malu i rascepanu *pseudo-revoluciju*, te će članovi ovog „bloka“ usled mnoštva političkih naracija koje su u njega ušle često imati problem da deluju koherentno, ponekad delujući i veoma protivrečno,¹⁴ bivajući ujedinjeni samo zajedničkim neprijateljem prepoznatim u onom „centralnom bloku“. Na drugoj strani, i „centralni blok“ će predstavljati jedan *pseudo-poredak* koji će, pogotovo u Evropi, usled vezivanja za hiljade demokratsko-liberalnih procedura, uz sve to još ograničen sakrosantnim postulatima o ljudskim pravima, biti daleko od pozicije da raspolaže životom i smrću svojih građana, bivajući tako veoma difuzan i „neutralan“ u odnosu na klasične moderne poretke koji su upravo zbog svoje normativno nesputane moći uzrokovali nizove ratova, revolucija i kontrarevolucija sa smrću miliona.¹⁵ Sada u postmodernom dobu, za razliku od klasične Moderne u kojoj smo imali čvrste istorijske oblike revolucije i restauracije, a koje nisu štedele ni energije, ni hrabrosti, ni žrtava da bi se dokazale jedna drugoj, imamo

¹² U klasično desničarskom smislu *poretka* i *hijerarhije*. Tako je po našem mišljenju pogrešno da se govori o nekom „novom svetskom poretku“ oličenom u ovom postgradanskom liberalno-demokratskom centru, jer ukoliko se zaista možemo složiti da imamo novi globalni raspored političke moći, u njemu ipak nećemo imati samo jedan centar suvereniteta, i jednu tačku iz koje bi se, šmitovski rečeno, odlučivalo o nekom svetskom vanrednom stanju, pa samim tim nećemo imati ni poredak u šmitovskom smislu. Istina je da su neke sile poput SAD-a dominantne u trenutnom rasporedu snaga, ali je sve to daleko od toga da bi SAD same mogle da donose odluke od globalnog značaja bez konsultovanja ostalih centara moći i uticajnih globalnih sila poput Kine, Rusije, EU itd. To znači da međunarodna politika još uvek postoji, dok bi njeno postojanje bilo nemoguće i besmisleno u nekom „novom svetskom poretku“ koji bi bio potpuno uniforman.

¹³ Budući da ne postoji *poredak*, i da on upravo zato što ne postoji ne može biti srušen, ne može postojati ni *restauracija*. Može samo doći do promene globalnog odnosa snaga tako što bi neke od globalnih sila ojačale, a neke druge oslabile, te bismo imali redistribuciju moći i uticaja i lagano urušavanje sadašnjeg međunarodnog rasporeda. No, teško da taj raspored može biti srušen iznenada i revolucionarnim putem, pa samim tim teško da može biti i restauriran. Jedina mogućnost za njegovo naglo rušenje je slučaj velikih prirodnih katastrofa koje bi promenile lice zemlje uopšte, no o tome ne možemo ništa reći, jer su to razlozi koji stoje izvan političkoga polja i koji su u rukama više sile.

¹⁴ Npr. u slučaju neokomunista i neonacista koji su, iako zajedno na marginama, i dalje jedni drugima neprijatelji. No ponekad će i ekstremne margine delovati sasvim koherentno kao u slučaju anarhista i neonacista koji se potpuno spajaju u pokretima poput skinheda, gde se mešaju elementi ekstremene levice i desnice.

¹⁵ Čak i kada će postgradanski liberalno-demokratski poredak pokušavati da zbog obračuna sa terorizmom ograniči neka građanska prava i slobode to mu neće ići lako, jer će još uvek postojati snažna „kritička masa“ koja mu to neće dozvoljavati.

situaciju u kojoj će sile akcije i reakcije biti pokretane surogatima revolucije i restauracije, odnosno difuznim entitetima „antigradanskih margina“ i „postgradanskog centra“ – od kojih su i jedni i drugi rasepkani i ograničeni u međusobnoj borbi. Stoga ćemo u postmodernom dobu imati sve manje klasičnih frontalnih ratova, koje odmenjuju drugačije strukturirani sukobi,¹⁶ što je već nova tema koja iziskuje čitavo novo istraživanje.

Na kraju ostaje samo da zaključimo i rezimiramo; podela na levicu i desnicu koja je nekoć bila suštinska podela modernog političkog polja, u našem postmodernom vremenu gubi svoju relevanciju, iako se još uvek nazire. Shodno tome sami pojmovi levice i desnice predstavljaju još samo sekundarne političke pojmove koji ne mogu biti samostalno korišćeni za označavanje i opisivanje političkih pojava, jer će uvek kada govorimo o levisi biti potrebno da naznačimo o kakvoj se levisi radi (građanskoj ili antigradanskoj tj. „centralnoj“ ili „marginalnoj“), a isto će biti potrebno da se učini i kada govorimo o desnici. U protivnom ništa konkretno nećemo reći ni o jednoj ni o drugoj. Sve to rezultira situacijom u kojoj podela na levicu i desnicu iz dana u dan ima sve manji značaj, i verujemo da će se taj trend još neko vreme nastaviti. Taj trend je između ostalog, ako stvari posmatramo geopolitički, posledica i „amerikanizacije“ evropske politike, i biće na snazi sve dok je na snazi ta „amerikanizacija“, budući da je sama podela na levicu i desnicu specifično evropski, a ne američki fenomen pošto je inicirana Francuskom revolucijom. No, čak i da se „amerikanizacija“ evropske politike smanji, te da Evropa nekim slučajem ponovo zadobije globalni politički uticaj, posledice sadašnje situacije će biti trajne i to prvenstveno u oblasti istorije ideja, jer ona trajno na sebi nosi tragove one konkretne političke istorije. Jednostavnije govoreći i ciljajući na temu našeg rada možemo reći da su pojmovi *levice i desnice u oblicima u kojima ih je*

¹⁶ Vreme tzv. jurišnih ratova poput Prvog ili Drugog svetskog, u kojima su učestvovala opšte narodne vojske formirane na onom čuvenom *levee en masse* Francuske revolucije, je nepobitno prošlo, kao što je prošlo i vreme tih opštenarodnih vojski zasnovanih na principima totalne mobilizacije. Ta totalna mobilizacija je korespondirala sa vremenom u kome je doktrina narodnog suvereniteta, koju je donela Francuska revolucija, bila neosporna, dok je takva mobilizacija nesvrshodna u postmodernom vremenu u kome su istinski suverene samo uske elite. Shodno tome sada elite ratuju sofisticiranijim oružjima i putem profesionalnih vojski, bez potrebe da masovno podignu na oružje sve građane, što ne bi bilo ni svrshodno. No, na žalost i danas mnogi nedužni civili stradaju u ovim „postmodernim“ sukobima, što je rđava posledica bilo kojeg rata, bez obzira na njegovu istorijsku strukturu i to u kojoj se epohi javio.

poznavala Evropa protekla dva veka, po svemu sudeći zauvek nestali, jer čak i u slučaju da Evropa ponovo pronade svoje autentične političke parole, teško da one mogu biti nalik onima koje su ipak pripadale jednom prošlom vremenu sa sasvim drugačijim očekivanjima, potrebama i zahtevima. Revolucionarna Evropa kakvu su poznavale generacije i koja ih je opijala, ali i ubijala, po svemu sudeći je samo još istorijski eho koji je sve slabiji i slabiji. Mi, evropljani, naprosto sada živimo ono vreme koje je najavio još Tokvil prorokujući doba „kada će velike revolucije postati retke“ (Tokvil, 1990: 579-588).¹⁷ Ovo „postrevolucionarno“ doba u kojem živimo će, samom činjenicom što je „s onu stranu revolucije“, biti i doba „s onu stranu levice i desnice“. U njemu će pojmovi levice i desnice biti još samo antikvarni suveniri političke teorije, koji su možda ostali приметni, ali koji nemaju veliku praktičnu, odnosno delatnu važnost. Stoga ti pojmovi mogu baš poput pravih suvenira biti još samo obešeni oko vrata kao ukras, ako se to baš nekome sviđa, ali oni ne mogu biti stabilan temelj na kojemu će se u postmodernom dobu graditi jedna konkretna politika.

¹⁷ Ovo ne znači da Tokvil smatra da su revolucije u budućnosti isključene, već on samo želi reći da će one, ako se i jave (što je sada malo verovatno), imati potpuno drugačiju strukturu od one Francuske (a mi možemo dodati i od svih sledećih koje su za ovom usledile), i da neće biti „velike“, već samo „lokalne“. Nadovezujući se na Tokvila možemo reći da su, na pragu 21. veka, ideali Francuske revolucije potpuno isluženi i da predstavljaju tek neku vrstu modernističkog starog nameštaja. Dakle, opet na Tokvilovom tragu ne tvrdimo da u budućnosti neće biti bilo kakvih revolucija, već samo da one neće biti „velike“, a i te „velike“ revolucije će čak i ako se jave postati „retke“, a ne česte kao u prethodna dva veka.

Literatura

- Đindić, Z. (1982) *Subjektivnost i nasilje*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Hegel, G. (1984) *Filozofija povijesti*. Zagreb: Naprijed.
- Jaspers, K. (1967) *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta.
- Kant, I. (1970) *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura.
- Nedović, S. (2005) *Država blagostanja; ideje i politika*. Beograd: CESID-CUPS.
- Schmitt, C. (1922) *Politische Theologie*. Munchen und Leipzig: Duncker und Humblot.
- Schmitt, C. (1928) *Verfassungslehre*. München und Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Schmitt, C. (1963) *Der Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Tokvil, A. (1990) *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci – Podgorica: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – CID.

Neven Cvetićanin

**Kritika ideološkog puritanstva –
dekonstrukcija pojmova levice i desnice**

Rezime

Rad preispituje koncepte klasične političke levice i klasične političke desnice, konstatujući njihovo urušavanje, budući da se u postmodernom dobu u kojem živimo, urušio klasično-modernistički kontekst Francuske revolucije u kojem su pomenuti koncepti nastali. Mesto opozita levica–desnica koji je obeležio modernistički period evropske politike od Francuske revolucije do Drugog svetskog rata, rad konstatuje kao suštinski opozit u postmodernom dobu koje se polako pojavljuje nakon Drugog svetskog rata, opozit centar-margine. Ovaj poslednji opozit deli i nekada jedinstvene prostore levice i desnice tako što na jednoj strani imamo levi i desni centar, da bi na drugoj strani kao suprotstavljene ovom centralnom prostoru (levog i desnog centra) imali ekstreme na marginama, tj. marginalnu (ekstremnu) desnicu i levicu. Stoga, rad bilo kakvo ideološko insistiranje na „čistom“ levičarskom, odnosno desničarskom identitetu proglašava za anahrono puritanstvo koje je neprimereno vremenu u kojem živimo i koje ne koristi iznalaženju konkretnih rešenja kako bi se premostio pomenuti jaz između centra i margina koji trenutno određuje političko polje.

Ključne reči: moderna, levica, desnica, postmoderna, dekonstrukcija, centar, margine

Neven Cvetićanin

**Criticism of Ideological Puritanism –
Deconstruction of Concepts “Left” and “Right”**

Summary

The article reviews the failure of concepts of classical political Left and classical political Right in the postmodern period. The opposition „left-right“, which marked the period of modernism of the European politics from the French revolution until the Second World War, is essentially different from the opposition „centre-margins“, which appears slowly after the Second World War and dominates in the postmodern era. This division separates the former Left and Rights - in the way that on one side we have the left and the right centre, and on the other side as the opposition to this central territory (left and right centre) we have the extremes on the margins, i.e. the marginal (extremely) Right and Left. Therefore this article proclaims as anachronistic puritanism any kind of ideological insistence on the pure „left-wing“ i.e. on the „right-wing“ identity. This division is inappropriate to the period in which we live and does not serve to offer concrete answer to bridge the gap between the „centre“and the „margins“ that determines the contemporary political field.

Key words: modern era, the Left, the Right, postmodern period, deconstruction, the Centre, the Margins

Jovanka Matić

Slobodan govor vs. govor mržnje

U svetu se već decenijama vodi rasprava o tome da li su reči dela i da li je govor akcija, da li je isto povrediti nekoga kamenom i povrediti ga rečima tj. da li izražavanje mržnje govorom i podsticanje drugih na mržnju, diskriminaciju i nasilje, zaslužuje krivično kažnjavanje. U osnovi ove debate je spor oko suštine prava na slobodu izražavanja: da li je ona neograničena u demokratskom društvu, gde treba postaviti liniju i ko to treba da učini? Dok jedni smatraju da reči imaju moć da zaplaše, da ponize, degradiraju i povrede, da inspirišu još više mržnje i akte nasilja, drugi su mišljenja da je definisanje govora mržnje stvar tačke gledišta. Ono što je za nekoga govor mržnje, za drugoga je legitimno mišljenje i stoga izvan granica kažnjivosti. Ipak, postoji slaganje da je govor mržnje, a posebno korišćenje medija da namerno podstiču mržnju i nasilje, najteži izazov slobodi govora kao fundamentalnoj civilizacijskoj vrednosti.

Debata između zagovornika slobode izražavanja i zagovornika zabrane govora mržnje aktuelizovana je nakon terorističkog napada na Ameriku septembra 2001. godine, kada su američki Arapi i Muslimani postali meta uvredljivog i diskriminativnog govora, ksenofobičnog besa i nasilnih zločina. Za samo dva meseca bilo je oko 600 prijava nasilnih incidenata ili pretnji nasiljem protiv ovih grupa američkih građana (Cortese, 2005: 53).

Debata je, međutim, univerzalna. Spor o pornografiji je karakterističan. Rasprava se vodi oko toga da li je pornografija korišćenje prava na slobodu izražavanja, ili je govor mržnje, ili pak nije govor uopšte, već štetna akcija koja može voditi do seksualnog nasilja. Koplja se lome i oko Interneta: ima li svako pravo da na globalnu mrežu, dostupnu svima, izloži svaku vrstu sadržaja?

Najnoviji primer globalnog spora je objavljivanje karikatura islamskog proroka Muhameda, prvo u Danskoj, a zatim u drugim zemljama Evrope, i talas demonstracija povodom ovih karikatura širom islamskog sveta. Dok se na jednoj strani tvrdilo da su karikature opravdani izraz slobodnog mišljenja, na drugoj se smatralo da one vređaju samu osnovu slobode veroispovesti. Spor je išao i dalje, otkrivajući jasno složenu prirodu kontroverze. Ukazivalo se da islamski demonstranti, povređeni štampanjem danskih karikatura, svoje svetinje brane na ne-sveti način, otvoreno iskazujući mržnju i nasilje prema drugoj veroispovesti, što je, u stvari, pravi osnov za kažnjavanje. Istovremeno je kritikovana praksa onih nacionalnih sudova koji nisu kaznili objavljivanje anti-islamskih karikatura, dok redovno kažnjavaju anti-semitski govor mržnje.

Kontroverza je, u stvari, veoma stara. Ona predstavlja jednu od mnogobrojnih verzija nerešenog problema slobode i zloupotrebe slobode.

Šta je govor mržnje?

Govorom mržnje smatra se grub i uvredljiv način izražavanja koji ima nameru da zastraši, da uznemirava, koji širi ili podstiče na nasilje, mržnju ili diskriminaciju i koji vređa ljudsko dostojanstvo. Govor mržnje obuhvata svako razlikovanje – u smislu isključivanja, ograničavanja ili favorizovanja – koje je zasnovano na rasi, boji, etničkom poreklu, verskoj pripadnosti, polu, seksualnoj orijentaciji ili drugim ljudskim karakteristikama. Klasičnim oblicima govora mržnje smatraju se rasna, nacionalna i verska mržnja, ali se u novije vreme njima pridružuje i govor protiv pripadnika polova ili ljudi posebne seksualne orijentacije.

Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope br. R(97)20 definiše govor mržnje kao „sve oblike izražavanja koji šire, raspiruju, podstiču ili pravdaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući tu i netoleranciju izraženu u formi agresivnog nacionalizma i etnocentrizma, diskriminacije i neprijateljstva prema manjinama, migrantima i ljudima imigrantskog porekla“ (Nikšić, Davičo: 277).

Međutim, neke od kategorija na koje se oslanjaju formulacije govora mržnje – „namera“, „mržnja“, „podsticanje“, „ljudsko dostojanstvo“, „diskriminacija“ su subjektivne i podložne različitim interpretacijama.

Nije svaki govor koji je uvredljiv za pripadnike određene grupe istovremeno i govor mržnje, iako može da doprinosi atmosferi predrasuda i diskriminacije. Na primer, govorom mržnje ne smatra se medijsko objavljivanje negativne vesti koja se tiče delovanja manjinske grupe protiv interesa većine na taj način da se istakne rasno, nacionalno, versko ili drugo pripadništvo počinioca dela. Bez obzira koliko je to opravdano ili ne, u prirodi je medija da daju prednost negativnim vestima. Ovde je sporno to što mediji retko objavljuju negativne vesti o delovanju protiv interesa manjine. Takođe, predstavljanje pripadnika manjina kroz kliše i stereotipne imidže može biti uvredljivo, ali se generalno ne prihvata kao govor mržnje. Takva medijska praksa je samo nedostatak profesionalizma i pristrasno izveštavanje (Darbishire, 2002).

Kada mediji izveštavaju o nekome ko koristi govor mržnje, pa navode njegove reči, to se samo po sebi ne smatra širenjem govora mržnje. Profesionalni standardi, međutim, zahtevaju od novinara da ostvare ravnotežu time što će izvestiti i o suprotstavljenim činjenicama ili mišljenjima.

Kada mediji sami direktno zastupaju mržnju prema drugima, ne mogu biti izuzeti od odgovornosti. Problem razlikovanja između neprofesionalnog i neodgovornog novinarstva i aktivnog podržavanja diskriminativnog govora vodi se razlikovanjem između izveštavanja o činjenicama i izveštavanja o mišljenjima, koje je proizvod samo uredničkih odluka, a ne informativne vrednosti medijskog sadržaja, odnosno interesa javnosti da bude obaveštena.

Uzimajući u obzir razlike u pojedinim zemljama, može se zaključiti da su neka uvredljiva, rasistička ili nacionalistička mišljenja u javnom govoru zaštićena ustavom kao pravo slobode mišljenja i izražavanja. Međutim, govor koji poziva na direktnu nasilnu akciju protiv pojedinaca ili društvenih grupa, na osnovu toga što jesu ono što jesu, nije legalan.

Pravni tretman govora mržnje

Govor mržnje pravno je regulisan kao ograničenje slobode izražavanja. Sloboda izražavanja se često smatra bazičnim pravom koje je uslov za ostvarivanje ostalih prava, ali se zbog opšteg stava da ljudska prava ne treba hijerarhizovati nigde tako ne definiše. Ono spada u tzv. klasična prava prve generacije (u drugoj generaciji su ekonomska, socijalna, kulturna prava, u trećoj su ekološka itd). Sloboda izražavanja

se od drugih osnovnih ljudskih prava u čiju grupu spada (pravo na život, zabrana ropstva, zabrana mučenja, pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti), a koja se ničim ne mogu suspendovati, razlikuje po tome što se, pod određenim uslovima, može ograničiti.

U srednjem veku, u borbi protiv crkvene i državne cenzure, sloboda izražavanja je postojala kao politički princip koji su uzdigle nove klase nastajućeg kapitalističkog društva. U 18. veku, u vreme američke i francuske revolucije, ona prerasta u ustavom zaštićeno pravno načelo. U 20. veku, definisana je kao individualno ljudsko pravo – neotuđivo pravo koje pripada svakom pojedincu, a dobila je i međunarodnu zaštitu. Član 19 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, koju je 1948. godine usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija, utvrđuje da „svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvata pravo da ne bude uznemiravan zbog svog mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obaveštenja i ideje, bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice“.

Već pri prvoj međunarodnoj kodifikaciji slobode izražavanja razvila se globalna debata da li ona treba da bude apsolutna ili ipak može biti predmet ograničavanja i cenzure. Prilikom rasprave u Ujedinjenim nacijama, neposredno nakon bolnih iskustava Drugog svetskog rata, zemlje Istočnog bloka tražile su zabranu propagiranja fašizma, agresije i mržnje među narodima (Milinković, 1996).

Sledeći važan međunarodni dokument – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, usvojen 1966. godine, vrsta međunarodnog ugovora na čije poštovanje su se obavezale zemlje potpisnice – takođe je garantovao pravo na slobodu izražavanja, ali je precizirao da je uživanje ovog prava povezano sa posebnim dužnostima i odgovornostima i da može biti podvrgnuto izvesnim (zakonski regulisanim) ograničenjima u cilju poštovanja prava i ugleda drugih lica i u cilju zaštite nacionalne bezbednosti, javnog poretka, javnog zdravlja i javnog morala.

Član 20 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima precizira zloupotrebe prava na slobodu izražavanja i zabranjuje „svaku propagandu u korist rata“, ¹ i „svaki poziv na nacionalnu, rasnu ili versku mržnju koji predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili

¹ Komitet UN za ljudska prava precizirao je kasnije (1983) da se ratnom propagandom ne smatra zagovaranje suverenog prava na samoodbranu, kao ni prava na samoopredeljenje i nezavisnost.

nasilje“. Ovaj član je osnova za zabranu govora mržnje u nacionalnim zakonodavstvima.

Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950) takođe postavlja ograničenja korišćenju slobode izražavanja. Čl. 10(2) Evropske konvencije utvrđuje da se korišćenje slobode izražavanja „može podvrgnuti formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama propisanim zakonom i neophodnim u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju, ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva“.

Ni međunarodno pravo ni domaća zakonodavstva nisu do sada dala definitivni odgovor kako uravnotežiti slobodu izražavanja i zaštitu drugih ljudskih prava, odnosno kako pametno izabrati između dva zla – ograničenja slobode govora i dozvoljavanja podsticanja mržnje i nasilja.

Nacionalna rešenja su odraz istorijskih i kulturnih tradicija pojedinih društava i toliko su različita da je u novije vreme Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju osnovala posebno telo koje ima za cilj da harmonizuje odnos prema slobodi izražavanja i govoru mržnje jer ne postoje opšte prihvaćeni kriterijumi šta su legitimna ograničenja slobode govora.

Američki model regulative, a koji zagovaraju mnoge organizacije za odbranu prava na slobodu izražavanja, insistira da se slobodi govora mogu postavljati samo veoma usko definisane restrikcije, koje su apsolutno neophodne – ako postoji jasna i neposredna opasnost nasilja koja proističe iz govora mržnje i ako ne postoje druga racionalna sredstva za zaustavljanje nasilja. U SAD, sudovi više procenjuju kontekst u kojem je izrečen govor mržnje i kolika je opasnost da se on pretvori u realno nasilje, nego sam sadržaj govora mržnje, uključujući rasističke izjave Kluks klana ili anti-semitske izjave nacističkih organizacija. Ova škola mišljenja zagovara stav da veću opasnost za jednu društvenu zajednicu predstavlja cenzura mišljenja i govora nego uvredljiv govor.

Evropski model regulative je drugačiji. Tradicija ratova i raznih vrsta društvenih sukoba usmerila je mnoge evropske zemlje da se opredele za kažnjavanje govora koji afirmiše i podstiče mržnju. Odstranjivanje diskriminativnog govora iz javne komunikacije opravdava se interesima demokratije i izbegavanja socijalnih tenzija. Mnoge zemlje Evropske unije (Nemačka, Austrija, Belgija, Holandija, Francuska, Švajcarska,

Španija) zakonom zabranjuju poricanje ili opravdavanje holokausta. Francuski lider ekstremne desnice Žan Mari Le Pen (Jean-Marie Le Pen) je nekoliko puta kažnjavan na osnovu ovog zakona (na primer, za izjavu da je holokaust bio samo mali „detalj“ Drugog svetskog rata).

Regulacija govora mržnje u zemljama Evropske unije zasniva se na tzv. ko-regulaciji, odnosno na zajedničkom delovanju pravnog sistema i samo-regulativnih mehanizama i standarda ponašanja, koji se u slučaju medijske komunikacije zahtevaju od samih medija i profesionalnih novinara. Pored Preporuke Saveta Evrope o govoru mržnje, Direktive o televiziji bez granica i Evropske konvencije o prekograničnoj televiziji, koje zabranjuju podsticanje mržnje i nasilja, etički kodeksi novinarskih udruženja ili medija u evropskim zemljama takođe upućuju novinare da su svi oblici diskriminacije pojedinaca i grupa neprofesionalno i neetično ponašanje.

Evropska unija je u prvoj polovini 2007. godine, posle višegodišnjih pregovora između predstavnika zemalja-članica, uspela da donese odluku o harmonizaciji nacionalnih zakonodavstava i sudske prakse u pogledu kažnjavanja javnog podsticanja na nasilje ili mržnju i poricanja ili opravdavanja genocida i zločina protiv čovečnosti koji su utvrđeni od strane Međunarodnog krivičnog suda. Savet Evrope ima nameru i da kriminalizuje govor mržnje na Internetu, uključujući i hiperlinkove na sajtove koji sadrže diskriminatorne sadržaje. „Sajber“ kriminal, prema Savetu Evrope, uključuje bilo kakav „pisani materijal, slike ili druge reprezentacije ideja ili teorija koje zagovaraju, promovišu ili podstiču mržnju, diskriminaciju ili nasilje“ protiv pojedinaca ili grupa na osnovu rase, boje kože, etničkog porekla ili religije, kao i sajtove koji „poriču, umanjuju, odobravaju ili opravdavaju zločine protiv čovečnosti, posebno zločine počinjene tokom Drugog svetskog rata“.

Evropski sud za ljudska prava naglašava da kada razmatra slučajeve ograničenja ljudskih prava, posebno prava medija, ne suočava se sa izborom između dva suprotstavljena principa, nego sa principom prava na slobodu izražavanja koje podleže nekim izuzecima, a koja se moraju veoma striktno tumačiti.

Suprotstavljanje govoru mržnje

Neki slučajevi zloupotrebe slobode govora, međutim, ne izazivaju kontroverzu. Odluka Međunarodnog suda za zločine protiv čovečnosti da kazni novinare radio stanice *Libre des Milles Collines* u Ruandi za širenje govora mržnje protiv jedne etničke grupe i podsticanje genocida nad tom grupom, u kome je stradalo oko 800 hiljada ljudi, široko je prihvaćena kao pravedna. Novinarsko direktno pozivanje pripadnika svoje etničke grupe da ubijaju („jer su grobovi još prazni“) pripadnike druge etničke grupe, uz savete kakvo sve oruđe mogu pri tome upotrebiti, teško da bi se mogle braniti kao korišćenje prava na slobodu izražavanja. Ipak, oblici govora mržnje obično nisu tako ekstremni i ne podstiču nasilje tako direktno i sistematski kao što je to bio slučaj u Ruandi.

U sudsko procesuiranje govora mržnje u medijima uveden je koncept procene mogućeg efekta sa stanovišta „razumnog, snažnog, postojanog i hrabrog čoveka“, a ne sa stanovišta „slabog, nepouzdanog i permisivnog“ koji vidi opasnost u svakom drugačijem mišljenju ili lako može podleći svakom persuazivnom uticaju. Zagovornici prava na apsolutnu slobodu mišljenja smatraju da zagovaranje mržnje ne mora imati štetne posledice, jer će publika na osnovu racionalnog razmišljanja takvu poruku odbaciti. Oni takođe smatraju da je bolje izražavanje takvih poruka omogućiti nego zabraniti, jer zabrana donosi privlačnost subverzivnog i represiranog i, prema nekim tumačenjima, izaziva veću pažnju, a time i potencijalni uticaj.

Ovo mišljenje u skladu je sa liberalnom tradicijom shvatanja javne sfere kao „slobodnog tržišta ideja“ u kome se ostvaruje slobodna utakmica između različitih viđenja društvenih pitanja, i svi imaju jednaka prava da se bore da svojim argumentima obezbede saglasnost, što je osnova pluralističkog društva. Liberalna filozofija upućuje da se govor mržnje najbolje može balansirati mirnom, racionalnom debatom, odnosno da je najbolji lek za nepoželjan govor – još više govora: pravo na odgovor, na ispravku, iznošenje suprotnog stanovišta i drugačijih argumenata, kontra akcija koja se suprotstavlja efektima govora mržnje. Ovo shvatanje oslanja se na ideju modernog društva da će podsticanje pluralizma mišljenja dovesti do konstruktivne rasprave o kontroverznim pitanjima i tako stvoriti osnove za eliminaciju uzroka mržnje.

Dok podsticanje slobode govora omogućuje slobodan protok ideja, pa i onih koje kritikuju i problematizuju postojeći poredak stvari, smatra se

da sprečavanje govora mržnje može voditi zloupotrebama, sa ciljem učutkivanja svakog glasa neslaganja sa etabliranim vladajućim poretkom – velikih rasnih i etničkih grupa, sindikata, anti-globalista, na primer. Istorija ljudskog društva, nažalost ne oskudeva u primerima ovakve zloupotrebe. U Južnoj Africi, u vreme aparthejda, postojao je veliki broj zakona koji zabranjuju zagovaranje rasne mržnje. U stvari, kao zagovaranje rasne mržnje i podsticanje na rasno nasilje kažnjavano je svako protivljenje aparthejdu, odnosno vladavini belaca.

U slučaju Interneta, poruka liberalnih zagovornika slobode izražavanja je – sajtom na sajt. Diskriminatornom materijalu na jednom sajtu, dakle, treba odgovoriti faktografskim materijalom na drugom, a korisnici Interneta će onda sami moći da se opredele kome da veruju, a možda će – argument ide dalje – u potpunosti ignorisati celu ovu priču.

Druga tradicija upućuje na nužnost zabrane širenja ideja zasnovanih na superiornosti jedne rase, vere, nacije ili sličnih društvenih grupa naspram drugih, koje podstiču na diskriminaciju i izazivanje nasilja. Čak i kada su svesni da to neće ukloniti izvor mržnje, zagovornici ove tradicije ističu da je njihov cilj da obeshrabre i limitiraju netolerantne društvene odnose. Potpuno slobodno tržište ideja nigde nije uspostavljeno, niti je organizacija društva igde do sada omogućila jednake šanse društvenih subjekata da pod istim uslovima učestvuju u javnoj komunikaciji, pa se stoga ovim žele zaštititi grupe koje su meta napada govora mržnje. Argument ove škole mišljenja je da legalizovanje govora mržnje doprinosi društvenoj klimi antagoniziranja i nerazumevanja, da isključuje određene grupe iz javne komunikacije, učutkuje, dodatno onemoćava i marginalizuje one društvene grupe koje su bez moći i koje su već marginalizovane, razarajući time socijalnu koheziju i stvarajući osnove za razne vrste nestabilnosti. Radikalna verzija ovog argumenta ide dotle da govor mržnje vidi kao oblik izražavanja moći elite, sredstvo kontrole nad manjinskim i marginalizovanim društvenim grupama, kao pokušaj očuvanja ili uspostavljanja dominacije, tj. kao strategiju za postizanje veoma određenih političkih ili socijalnih ciljeva.

Slučaj Srbije: politički i medijski govor mržnje

U literaturi o govoru mržnje slučaj Srbije, kao i drugih zemalja bivše Jugoslavije, u kojima je tokom 1990-ih godina govor mržnje bio socijalno poželjan oblik javnog govora, izdvaja se kao poseban problem –

kako sprečiti govor mržnje ako je vlast sama njegov izvor, a pri tome kontroliše medije i pretvara ih u glavni pogon propagiranja diskriminacije na osnovu etničkog porekla, verske pripadnosti ili političkog opredeljenja?

Govor mržnje se kao dominantan oblik prikazivanja „drugosti“ u državno-kontrolisanim medijima u Srbiji uspostavio u sam osvit političke pluralističke ere. Njegov masovan prodor u javnu sferu ostvaren je prvo u rubrici „Ođjeci i reagovanja“ vodećeg dnevnog lista *Politika*, a branjen je kao konačno, dugo očekivano otvaranje javnog dijaloga o vrlo kontroverznoj društvenoj temi – statusu pokrajine Kosovo i Metohija u Srbiji i Jugoslaviji i kao zagovaranje pluralizma mišljenja, posebno o međuetničkim odnosima u federalnoj državi. List *Politika*, međutim, nije afirmisao pluralizam, već je pažljivom selekcijom mišljenja doprineo etabliranju dominacije jedne definicije kosovskog problema i jednog viđenja odnosa između republika i naroda tadašnje Jugoslavije – onih koji su formulisani u vladajućoj državnoj strukturi Srbije.

Poreklo govora mržnje bilo je nesumnjivo političko: on je prvo prihvaćen na nivou zvanične politike, kao novi oblik kolektivne legitimacije jednog sistema koji je zapao u duboku krizu, ali je zatim tokom čitave naredne decenije podstican i proizvođen od strane državno-kontrolisanih medija, kao deo vladajuće nacionalističke ideologije.

Cilj medijskog izveštavanja bilo je mobilisanje opšte podrške državnoj politici kroz nacionalnu homogenizaciju. Sukob oko Kosova, umesto ideološkog i političkog, definisan je kao nacionalni sukob prvo između Srba i Albanaca, a zatim i između Srba i drugih nacionalnih zajednica u federalnoj Jugoslaviji. Iz ove definicije izvedena je potreba Srbije da reaguje državnim merama kako bi zaštitila svoje etničko stanovništvo od etnički homogenizovanog albanskog neprijatelja. Ista formula – isticanje nacionalne ugroženosti radi homogenizacije oko državne politike Srbije – kasnije je korišćena u svim sukobima vlasti kako sa spoljnim oponentima (Slovenijom, Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, a kasnije, i sa celim svetom), tako i u sukobu sa unutrašnjim političkim oponentima (političkom opozicijom).

Govor mržnje imao je više formi, među kojima su osnovne: srpski nacionalni narcizam („nebeski narod“ nasuprot ostalim „necivilizovanim“, „podaničkim“, kukavičkim“, „nedržavotvornim“, „agresorskim“ narodima); ksenofobija (svi su drugi narodi protiv srpskog naroda;

podsticanje neprijateljstva prema susednim i stranim državama i međunarodnim organizacijama koje se protive dominantnoj definiciji srpskog nacionalnog interesa), satanizacija naroda i država sa kojima je srpski narod imao konflikte u prošlosti; i delegitimizovanje i marginalizacija političkih oponentata.

Strategije govora mržnje bile su iste tokom cele decenije: isključivanje pripadnika etničkih i verskih zajednica iz javne komunikacije, delegitimizovanje njihovih prava i mišljenja, njihova dehumanizacija kao etničkih ili verskih grupa, predstavljanje etničkih konflikata kao večnih i prirodnih, mitologizovanje sopstvene istorije kao osnove za izgradnju nacionalnog identiteta i individualnog digniteta, kao i propagiranje potrebe agresivne samoodbrane. Na ovoj osnovi razvijena je ratna propaganda kao najobimnija, najintenzivnija i najuspešnija propagandna kampanja vladajuće partije u Srbiji tokom režima Slobodana Miloševića. Unutrašnji oponenti definisani su kao „izdajnici“, „plaćenici“ neprijatelja srpskog naroda, i redovno podvrgavani personalnoj diskvalifikaciji.

U vreme kada je govor mržnje bio dominantan oblik javnog i posebno medijskog govora o drugima, Jugoslavija je bila potpisnik svih međunarodnih konvencija i ugovora koji ga zabranjuju, kao što je i svojim sopstvenim zakonom zabranjivala bilo kakvu diskriminaciju društvenih grupa.

Pretvaranje medija u glavni pogon govora mržnje bilo je moguće usled državne kontrole svih ključnih faktora medijskog sistema. Na osnovu ove moći, režim je okupirao medijski prostor i onemogućavao njegovu demokratizaciju sve do političke smene vlasti 2000. godine. Medijski profesionalci su uspešnost ove kontrole omogućili ignorisanjem profesionalnih standarda, tj. uvođenjem tzv. patriotskog novinarstva. Ono je zahtevalo da se novinari stave u službu odbrane nacionalnih i državnih interesa i da svoju praksu prilagode potrebama nacionalističke i ratne propagande.

Jedini način na koji su se novinari ovome mogli odupreti bilo je osnivanje drugačijih medija, koji nisu bili pod kontrolom države, i odbrana medijske autonomije – nepristajanje da se profesionalni kodeks zameni patriotskim, osnaživanje odgovornosti prema javnosti, a ne prema državi, funkcionisanje medija kao javne arene na kojoj se sučeljavaju različita mišljenja i ukazivanje na prave korene ratnih i političkih sukoba i izvore i ciljeve raznih oblika diskriminacije. To su u Srbiji činili

nezavisni mediji, čiji je opstanak stalno bio pod pretnjom. Zahvajući delovanju nezavisnih medija koji su afirmisali tolerantni govor prema drugim društvenim grupama u Srbiji je tokom burne decenije opstajala javnost koja nije podlegla razarajućem uticaju nacionalističke i ratne propagande, zasnovane na govoru mržnje.

Međutim, proizvođači i komunikatori govora mržnje nikada nisu kažnjeni. Pokušaj njihovog naknadnog lustriranja pri izboru za javne funkcije takođe nije uspeo, usled nedostatka političke volje za sprovođenje Zakona o lustraciji. Izostanak sankcionisanja dugogodišnje upotrebe govora mržnje sigurno je jedan od uzroka što se u medijima u Srbiji, i nakon smene režima, na javnoj sceni povremeno ponovo pojavljuje govor mržnje, kao legitiman oblik govora o drugima.

Novi Zakon o javnom informisanju izričito zabranjuje objavljivanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiču diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog pripadanja nekoj rasi, naciji ili etničkoj grupi, polu ili zbog njihove seksualne opredeljenosti.

Primena ovog zakona, koji odgovara međunarodnim i evropskim standardima, međutim, podložna je političkom odnosu snaga u društvu i stoga je neefikasna. Tužbe protiv govora mržnje se uglavnom odbacuju iz formalnih razloga ili se postupci neopravdano odugovlače (Milenković, 2006: 19).

Lek protiv uzroka govora mržnje

Čak i u zemljama koje praktikuju zabranu govora mržnje široko je rasprostranjeno uverenje da se govor mržnje ne može iskoreniti samo njegovom zabranom. Netolerantan i diskriminativan odnos prema drugima je veoma složen problem koji je povezan sa mnoštvom društvenih, ekonomskih, kulturnih i istorijskih faktora.

Bez obzira na to da li zabrana i kažnjavanje govora mržnje postoje ili ne, zagovornici ljudskih prava se zalažu da je neophodna argumentovana diskusija oko kontroverznih pitanja koja su povod govora mržnje kako bi se unapredilo međusobno razumevanje različitih društvenih grupa. U poželjne akcije koje dugoročno mogu dati efekte protiv pojave govora mržnje ubrajaju se obrazovanje o toleranciji, iskorenjivanje diskriminacije u svim oblastima društvenog života (obrazovanje, zapošljavanje), isključivanje diskriminacije u organima vlasti, uspostavljanje institucije ombudsmana za ljudska prava, politika pomoći ugroženim grupama koja

ih osposobljava za odgovor na govor mržnje i učestvovanje u javnom dijalogu, podsticanje javnog morala, uspostavljanje standarda prihvatljivog govora itd.

Očekuje se da će specifična priroda Interneta, njegovo brzo širenje u globalnim razmerama, kao i sve aktivniji naponi raznih pojedinaca, društvenih grupa i organizacija da promovišu svoje ciljeve, kako one društveno prihvatljive i poželjne, tako i one sasvim nepoželjne i potencijalno destruktivne, tek zaoštriti globalnu debatu između zagovornika slobode govora i zagovornika cenzure govora mržnje. Istorija naše civilizacije ovoj debati može ponuditi dva jasno uobličena, suprotna odgovora. Na jednoj strani, to su reči Voltera (Francois-Marie Arouet ili Voltaire) „mogu da se ne složim sa onim što vi kažete, ali ću uvek braniti vaše pravo da to kažete“, a na drugoj Sen Žista (Louis Antoine Leon de Saint-Just) „nema slobode za neprijatelje slobode“ ili, u modernijoj verziji, reči Umberta Eka (Umberto Eco) „da bi bio tolerantan, čovek mora odrediti granice netolerantnog“.

Literatura

- Cortese, A. (2005) *Opposing hate speech*. Greenwood: Praeger.
- Darbishire, H. (2002) Hate Speech: New European Perspective, in: C. Cahn (ed.) *Roma Rights: Race, Justice and Strategies for Equality*. New York: IDEA.
- Kuzmanić, T. (2003) *Hate-Speech in Slovenia: Slovenian Racism, Sexism and Chauvinism*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Milinković, B. (1996) *Medijske slobode: Prava i ograničenja*. Beograd: Medija centar.
- Milenković, D. (2006) Uklopivost domaćeg prava i prakse u oblasti slobode izražavanja u Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i sloboda. www.helsinki.org.yu/hrlawyers/files/sem4_pred_dejan.doc.
- Nikšić, S., Davičo, A. (2004) *Etika novinarstva*. Beograd: CPM.
- Whillock, R. K., D. Slayden (eds.) (1995) *Hate Speech*. Thousand Oaks: Sage. <http://www.indexonensorship.org/hate-speech.html>.

Jovanka Matić

Slobodan govor vs. govor mržnje

Rezime

U tekstu se razmatra priroda suprotstavljenih potreba modernog društva da omogući slobodnu komunikaciju i da spreči javno podsticanje mržnje, diskriminacije i nasilja protiv pojedinaca i društvenih grupa na osnovu pola, rase, etničke ili verske pripadnosti. Autorka iznosi definiciju govora mržnje, razlike u pravnom tretmanu netolerantnog i diskriminativnog govora u svetu i argumente kojima se opravdavaju dva različita dominantna modela suprotstavljanja govoru mržnje. Posebno se razmatraju upotreba govora mržnje u državnim medijima u Srbiji tokom 1990-ih godina i njegove strategije koje su korišćene radi postizanja posebnih političkih ciljeva. Spor između zagovornika slobode izražavanja i zabrane govora mržnje posmatra se kao moderna verzija još uvek globalno nerešenog problema slobode i zloupotrebe slobode, kojim se pojedinačne zemlje ili regioni bave u skladu sa svojim specifičnim društvenim i istorijskim tradicijama.

Ključne reči: sloboda izražavanja, govor mržnje, pravna regulacija, Srbija

Jovanka Matić

Freedom of speech vs. Hate speech

Summary

The author discusses the nature of conflicting needs of the modern society to enable free communication and to suppress public incitement of hate, discrimination, and violence against individuals and social groups on the basis of gender, race, ethnic origin, or religious beliefs. The author presents a definition of hate speech, differences in the legal treatment of intolerant and discriminative speech in the world and arguments used to support two different models of counteracting hate speech. Part of the text deals with the use of hate speech in the state-controlled media in Serbia in the 1990's and strategies deployed for achieving specific political goals. The debate between advocates of free speech and advocates of hate speech suppression is seen as a modern version of the old and still globally unresolved problem of freedom and abuse of freedom, which is dealt with according to specific social and historical traditions of particular countries or regions.

Key words: freedom of speech, hate speech, regulation, Serbia

Zorica Mršević

Ljudska prava i seksualna orijentacija^{1,2}

„U našem društvu postoje ljudi kao što smo vi ili ja koji se svakoga dana suočavaju sa nepravdom samo zato što se razlikuju od većine. Razlikuju se jer imaju drugu boju kože, zato što su žene, veruju u drugog boga ili su drugog seksualnog opredeljenja. Osloboditi se takve nepravde i nejednakosti je ono što je suština priče o jednakim mogućnostima.“

Fil Klements i Toni Sponks, *Kako da izađemo na kraj sa nepravdom*, Beograd, OSCE i Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, 2007.

Svet je postepeno prihvatao da individualna ljudska bića imaju različite polove, rasna ili etnička porekla i različita religijska uverenja, i da se te razlike moraju poštovati i da se ne smeju koristiti kao povod za diskriminaciju. Međutim, u mnogim zemljama se i dalje ne prihvataju dva druga aspekta ljudske različitosti: da ljudi imaju različite seksualne orijentacije i različite rodne identitete; da dve žene ili dva muškarca mogu da se vole i da identitet osobe, ženski, muški ili nijedan, nije uvek determinisan vrstom tela u kojoj je osoba rođena. Odbijanje da se ove razlike prihvate i poštuju znači da je ugnjetavanje LGBT³ osoba još uvek česta pojava u mnogim zemljama sveta.

Povezanost građanskih i političkih, kao i ekonomskih, društvenih i kulturnih prava, pokazuje da su seksualna prava i rodna ravnopravnost nerazdvojni deo zaštićenih prava. Bečkom Deklaracijom i akcionim programom potvrđeno je 1993. godine da su sva ljudska prava opšta, nedeljiva i međusobno zavisna.⁴ Dok se značaj regionalnih i nacionalnih specifičnosti i različiti istorijski, kulturni i religijski okviri moraju imati na umu, dužnost je država, bez obzira na njihove političke, ekonomske ili kulturne sisteme da unapređuju i štite ljudska prava i osnovne slobode, i tako obezbede zaštitu univerzalne primenljivosti međunarodnih normi ljudskih prava.

¹ Naslov je nastao prema naslovu dokumenta koji je 2005. godine Komisija UN za ljudska prava po treći put odbila da usvoji kao opštu „Rezoluciju o ljudskim pravima i seksualnoj orijentaciji“, a koja je prvi put predložena u Brazilu 2003. godine.

² Prevod za ovaj tekst uradila je Marija Krsmanović.

³ Skraćenica koja se koristi da označi lezbejke, muške homoseksualce (gejeve), biseksualne i transrodne osobe (lesbian, gays, bisexual, transgender).

⁴ „Sva ljudska prava su univerzalna, nedeljiva, međuzavisna i međupovezana“ (Svetska konferencija o ljudskim pravima, Beč, 1993).

Osnovni međunarodnopravni okvir

Prava homoseksualnih osoba zasnivaju se pre svega na međunarodnim i evropskim obavezama iz oblasti ljudskih prava, naročito onim sadržanim u Konvencijama Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima i Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, a takođe i na odredbama Evropske unije za zaštitu ljudskih prava, prvenstveno na Evropskoj povelji o osnovnim pravima, kao i članovima 6 i 7 Ugovora o Evropskoj uniji. Posebno treba uzeti u obzir član 13 Ugovora o Evropskoj uniji koji Evropsku uniju ovlašćuje da usvaja mere za suzbijanje diskriminacije zasnovane, između ostalog, na seksualnoj orijentaciji i za unapređenje principa jednakosti, kao i Direktivu 2000/43/EC i Direktivu 2000/78/EC kojima se zabranjuje neposredna ili posredna diskriminacija na osnovu rasnog ili etničkog porekla, religije ili uverenja, invaliditeta, godina ili seksualne orijentacije. Konačno, član 21 Povelje o osnovnim pravima u Evropskoj uniji, zabranjuje svaku diskriminaciju zasnovanu na ma kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja, etničko ili društveno poreklo, genetska karakteristika, jezik, religija ili uverenje, političko ili ma koje drugo mišljenje, pripadnost nacionalnoj manjini, vlasništvo, rođenje, invaliditet, godine ili seksualna orijentacija.

Osnovna prava

Svet u kojem se LGBT ljudska prava sistematski krše je svet u kojem niko ne može da se oseća bezbedno i slobodno. LGBT identiteti i prakse su postojali i nastavljaju da postoje u svakoj kulturi i svakom delu sveta; oni su stalni deo univerzalnog ljudskog postojanja. Zbog toga je prvi i osnovni prioritet očuvanje i zaštita najosnovnijih prava LGBT osoba, prava koja su dobro utemeljena u međunarodnopravnim obavezama koja ni na koji način i nisu pravno kontroverzna (Montrealska deklaracija).⁵

a. Zaštita od državnog i neslužbenog nasilja. Još uvek postoje zemlje u kojima se homoseksualnost kažnjava smrtnom kaznom – što je kršenje ljudskih prava samo po sebi, bez obzira na razlog propisivanja takve kazne.

Van suda, u mnogim zemljama postoje tortura i nasilje – i ponekad ubistva – LGBT pojedinaca i pojedinki, samo zbog toga što su lezbejke,

⁵ Međunarodna konferencija o LGBT ljudskim pravima (lezbejke, gejevi, biseksualne i transrodne osobe), održana je u Montrealu, 26. jula 2006.

gejevi, biseksualne ili transrodne osobe. Ove zločine iz mržnje počinila su privatna lica (uz aktivnu pomoć ili pasivnu osudu od strane zvaničnika, kao što je slučaj na nekim Paradama ponosa), ili čak i sami pripadnici policije, vojske i drugi zvaničnici. Ovi zločini iz mržnje prema LGBT osobama predmet su rastuće zabrinutosti jer mnoge države ne ispunjavaju svoje obaveze u zaštiti LGBT osoba od nasilja. U mnogim delovima sveta, LGBT osobe i dalje protiv njihove volje primoravaju na venčanje sa osobama suprotnog pola. Ukoliko pokušaju da izbegnu takve aranžmane rizikuju da budu brutalno kažnjene (uključujući nasilje i ubistvo od strane porodice). Prinudni brakovi predstavljaju nesumnjivo kršenje ljudskih prava protiv kojeg se treba boriti. Interseksualne osobe doživljavaju specifični oblik nasilja u vidu genitalnog sakaćenja koje je rezultat nepotrebnih operacija nakon rođenja, čiji je cilj pokoravanje krutom binarnom sistemu fizičkih polnih karakteristika.

b. Sloboda izražavanja, okupljanja i udruživanja. U mnogim zemljama, grupe za LGBT ljudska prava i LGBT pojedinke i pojedinci doživljavaju da neprijateljski nastrojene javne ustanove ugrožavaju njihova prava na slobodno izražavanje, okupljanje i udruživanje. Paradama ponosa su uskraćene dozvole, klubovi se zatvaraju, NVO ne dobijaju registracije (Mršević 2007:105). Bez osnovnog prava da LGBT nevladine organizacije nastave svoj rad bez represivnih i diskriminatornih ograničavanja, borba za reforme diskriminatornih zakona može biti onemogućena. LGBT aktivisti i aktivistkinje, kao i sve druge osobe koje se bave zaštitom ljudskih prava, imaju pravo na zaštitu, podršku i izražavanje bez straha od pravnog progona.

c. Sloboda odraslih ljudi da stupaju u dobrovoljne istopolne seksualne aktivnosti obavljene u privatnosti. Sedamdeset pet država – više od jedne trećine zemalja sveta – i dalje ima zakone kojima se kriminalizuju dobrovoljni istopolni seksualni činovi između dve odrasle osobe. To su radnje koje nikome ne škode. Po međunarodnim standardima za ljudska prava, time se krši pravo na privatnost koje je priznao Komitet UN za ljudska prava Odlukom iz Tunisa 1994. godine. Čak i tamo gde se ovi zakoni ne sprovode u praksi, njihovo postojanje stigmatizuje, održava predrasude, podstiče ucenjivanja i zastrašivanja i oni služe kao opravdanje za druge forme diskriminacije. Diskriminacija je takođe: odbijanje priznavanja jednakog dostojanstva i vrednosti LGBT osoba.

Nešto su detaljniji u analizi osnovnih ljudskih prava tzv. Principi iz Džogdžakarte⁶ koji su nastali kao odgovor na temeljno dokumentovane modele kršenja ljudskih prava širom planete. Ova uznemiravanja, izvršena zbog stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, uticala su na milione osoba.

Principi iz Džogdžakarte za primenu u međunarodnim zakonima u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom su usvojeni na sastanku ekspertkinja i eksperata za međunarodne zakone u Džogdžakarti u Indoneziji, novembra 2006. Njima se potvrđuju zakonski standardi kojima bi vlade i drugi činioци trebalo da zaustave nasilje, maltretiranje i diskriminaciju nad lezbejkama, gej, biseksualnim i transrodnim osobama, kao i da osiguraju punu jednakost.

„Ovim principima utvrđuju se osnovni standardi po kojima bi vlade trebalo da tretiraju osobe čija se prava prečesto negiraju i čije je dostojanstvo prečesto pogaženo“, rekao je Skot Long (Scott Long), direktor programa za prava lezbejki, gejeva, biseksualnih i transrodnih osoba, Human Rights Watch. „Čvrsto utemeljeni u zakonima i presedanima, ovi principi štite jednostavno pravilo: poštovanje ljudskih prava ne priznaje izuzetke.“

Principi zahtevaju da se zabrani:

- a. silovanje i drugi oblici rodno zasnovanog nasilja homoseksualnih osoba;
- b. vansudsko pogubljenje homoseksualaca;
- c. mučenje i drugi oblici surovog, nehumanog i degradirajućeg tretmana;
- d. medicinska zloupotreba;
- e. uskraćivanje slobode govora i okupljanja;

⁶ Principi iz Džogdžakarte smatraju se prekretnicom za lezbejska, gej, biseksualna i transrodna prava jer predstavljaju utvrđene globalne standarde za seksualna prava i rodnu jednakost. Principi su predstavljeni 26. marta 2007. na zasedanju Saveta za ljudska prava UN u Ženevi, gde je prošle godine 54 države pozvalo taj Savet da reaguje na znatna kršenja prava lezbejki, gejeva, biseksualnih i transrodnih osoba. Još se smatraju revolucionarnim paketom načela o seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i međunarodnim zakonima koje je obeležje napretka u borbi za osnovna ljudska prava kao i rodnu ravnopravnost, kako su izjavili predstavnici Human Rights Watcha i organizacije Center for Women's Global Leadership. Dokument je postao poznat kao Principi iz Džogdžakarte po gradu u kojem su usvojeni, predstavljen je u Ženevi u prisustvu grupe od 29 ekspertkinja i eksperata za međunarodna ljudska prava. Ceo tekst Principa iz Džogdžakarte, zajedno sa dodatnim materijalima, može se pronaći na adresi: www.yogyakartaprinciples.org.

f. diskriminacija na poslu, u vezi sa zdravljem, obrazovanjem, stanovanjem, pristupačnošću pravde i imigracije.

Principi takođe mapiraju pozitivan put ka punoj jednakosti za lezbejke, gejeve, biseksualne i transrodne ljude širom sveta. Svaki princip sadrži i detaljne preporuke državama o načinima na koje mogu zaustaviti diskriminaciju i nasilje. Principi takođe pozivaju na akciju sistem ljudskih prava UN, nacionalne institucije za ljudska prava, medije, NVO i druge.

Specijalni predstavnik UN

Od kada je dobio svoja ovlašćenja Specijalni predstavnik UN za ljudska prava se angažovao u 36 slučajeva prijavljenih napada i pretnji protiv zastupnika prava LGBT osoba u celom svetu (<http://www.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/4session/documentation.htm>). Kominikei (pismena upozorenja) su poslani Belorusiji, Svetoj stolici, Letoniji, Moldaviji, Poljskoj, Rusiji, Turskoj, Nigeriji, Ugandi, Indiji, Nepal, Argentini, Čileu, Ekvadoru, Hondurasu, Jamajki i Iranu.

Utvrđeno je da aktivisti i zagovornici ljudskih prava LGBT osoba doživljavaju pretnje, njihove kuće i kancelarije su pretresane, oni sami doživljavaju napade, mučenja, seksualne zloupotrebe, zlostavljanja redovnim pretnjama smrću, koje se u nemalom broju slučajeva i ostvaruju. Glavna briga u pogledu tih slučajeva je odsustvo ozbiljne reakcije odgovarajućih državnih organa (Mršević, 2006:55).

U mnogim slučajevima iz raznih delova sveta policija ili vladini službenici takođe vrše nasilje i pretnje protiv zagovornika LGBT prava. U mnogim zemljama vlasti su zabranjivale demonstracije, konferencije i sastanke, odbijale registraciju organizacija koje se bave zaštitom LGBT prava. Policija je često okrivljavana da je zagovornike LGBT prava tukla, maltretirala pa čak i seksualno zlostavljala.

Vlasti generalno pokušavaju da opravdaju napade na aktiviste i zagovornike LGBT prava argumentima da „javnost“ ne želi takve aktivnosti, a još manje da se dešavaju javne demonstracije ili da takve organizacije budu registrovane. Jednostavno rečeno, navodi se da „ljudi ne vole i ne žele“ LGBT osobe u svojim zajednicama. Posebni predstavnik podseća na članove 2 i 12 Deklaracije o ljudskim pravima zagovarača (branitelja ljudskih prava) da bi podsetio države na njihovu odgovornost da zaštite aktiviste i zagovarače od nasilja i pretnji. Države

su takođe odgovorne, *inter alia*, da obezbede da svi programi obuke organa državne prinude obuhvate odgovarajuće elemente obuke o ljudskim pravima (čl. 15).

LGBT osobe ne žive na nekom ostrvu, već su deo svih društava i sa pravom očekuju da njihov položaj i zahtevi budu uzeti u obzir pri formulisanju svih državnih politika. Prema tome, LGBT ljudska prava moraju postati deo globalnih debata o društvenim i političkim pitanjima. To se može postići samo ako međunarodni pokret za LGBT ljudska prava učestvuje i u drugim borbama, poput borbe za razvoj i fer trgovinu, društvena i ekonomska prava širom sveta i međunarodni mir i stabilnost. LGBT ljudska prava mogu delovati nevažno u onim delovima sveta gde je borba sa siromaštvom i nasiljem u vrhu svakodnevnih prioriteta. Ipak, rad na prevazilaženju ovih problema trebalo bi da uključi rad na stvaranju boljih životnih uslova za LGBT osobe.

Još jedan globalni problem je migracija. Svet postaje sve manji i manji, sve više ljudi putuje svetom, stvara prijateljstva i upoznaje ljubavnike koji ponekad postaju životni partneri. Ipak, većina zemalja poriče pravo dvo-nacionalnim, a istopolnim parovima da jedan partner sponzoriše imigraciju drugog, što venčani parovi različitog pola mogu. Čak ni istopolni parovi koji imaju bračni sertifikat ili registrovano partnerstvo koje priznaje zemlja porekla jednog partnera/partnerke, ne mogu biti sigurni u svoj status kada se presele u drugu zemlju.

Evropski ambijent

Evropa je poznata po jednom od najvećih genocida dvadesetog veka i jednom od najsistematičnijih istrebljenja homoseksualnih osoba između 1933. i 1945. u nacističkoj Nemačkoj. Posleratni period obeležen je tajnom homoseksualnošću u okruženju otvorene krivičnopravne i prikrivene, raznovrsne društvene represije. Od tada do danas je pređen dug put. U Evropi danas, uprkos ostvarenom napretku u borbi protiv diskriminacije, situacija je daleko od idealne (Mršević, 2006:107). Najčešći je slučaj pojedinaca koji diskriminišu druge pojedince, ali, povremeno, neke političke izjave otkrivaju institucionalizovanu diskriminaciju. Posebno pitanje su tzv. zemlje tranzicije u kojima pokušaji organizovanja marševa ponosa⁷ još uvek izazivaju nasilje

⁷ Širom sveta već više decenija lezbejke i homoseksualci proslavljaju svoj dan – 27 jun. U sredinama gde je pokret za prava homoseksualaca jak, na taj dan se organizuju tzv.

praćeno neadekvatnom reakcijom policije i homofobnim izjavama na glavnoj političkoj sceni. Generalni sekretar Saveta Evrope, Teri Dejvis (Terry Davis), kaže „Evropa je često mnogo tolerantnija prema homofobiji nego prema njenim žrtvama. Oni su jedina manjina koja je ostavljena da sama brani svoja prava.“ I tu nisu samo u pitanju ljudska prava gejeva i lezbejki, već je problem širi pošto ljudska prava i vladavina prava ne mogu funkcionisati u društvu koje toleriše netrpeljivost, predrasude i mržnju.

Primer Ukrajine je ilustrativan: iako je ta zemlja dekriminalizovala homoseksualnost 1991, predrasude još postoje. Mnogi pripadnici starije generacije još uvek misle da bi homoseksualce trebalo pravno progoniti i kažnjavati. „Mi živimo sa stigmatizacijom, diskriminacijom i homofobijom. U stalnom smo strahu da možemo biti napadnuti samo zato što smo gejevi“ kaže Petro Poljancev iz Sveukrajinske mreže HIV pozitivnih ljudi. Čak i u glavnom gradu, samo nekoliko muškaraca su otvoreno gejevi dok su lezbejke bukvalno nevidljive. Mnogi za to okrivljuju pravno nasleđe Sovjetskog Saveza. U to doba homoseksualci su bili kriminalci i oni koji su bili otkriveni bili su slati u radne logore (<http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/6757945.stm>).

Ipak, iz Evrope je potekla inicijativa da se svaka tvrdnja o postojanju opasnosti od navodne „homoseksualizacije društva“ mora smatrati ekvivalentnom rasističkim ili antisemitskim izjavama o navodnoj jevrejskoj zaveri radi postizanja dominacije nad svetom. Homofobične tvrdnje su apsurdne na isti način i jednako paranoične i opasne. Na početku 21. veka ravnopravnost znači takođe i ukidanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije. Od kada je 1999. Direktiva 2000/78/EC stupila na snagu, uvodeći nove odredbe o zabrani diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije, među ostalim osnovima, Evropska unija je postala sposobna da usvoji sledeće 2000. godine zakone koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu starosti, invaliditeta, religije i drugog uverenja

marševi homoseksualnog ponosa u vidu javnih, uličnih povorki i parada. Time se zahtevaju veća prava za homoseksualce, ukazuje se na postojanje raznih oblika diskriminacije bazirane na njihovoj seksualnoj orijentaciji i zahteva se puna pravna zaštita i ravnopravnost. U sredinama, pak, gde su lezbejke i homoseksualci još uvek tretirani kao kriminalci ili psihijatrijski pacijenti, Dan ponosa se održava na manje javan način u zatvorenim prostorima. U današnje vreme marševi ponosa su najmnogoljudnije i nesumnjivo najglasnije javno i redovno godišnje izražavanje podrške zaštiti ljudskih prava, a protiv diskriminacije koji se širom sveta održavaju u okvirima tradicija dugih u ponekim zemljama već dvocifreni broj godina.

kao i seksualne orijentacije u oblastima zaposlenja i profesionalne obuke. Ovi zakoni regulišu pristup zaposlenju, uslove rada, nadoknadu za rad i prava i koristi povezane sa zaposlenjem. U dodatku, Evropska komisija nije tolerisala nikakvo izostavljanje seksualne orijentacije kao osnove za diskriminaciju iz unutrašnjih radnopravnih propisa država članica.⁸

Antidiskriminacioni program

2001. Evropska unija je usvojila antidiskriminacioni program koji je i danas važeći u Uniji, a koji je kreiran sa namerom da podrži napore država članica da se bore protiv diskriminacije. Taj program ima tri cilja:

- prvo, da otkrije domen i uticaj postojeće diskriminacije,
- drugo, da ojača sposobnost onih faktora koji se suprotstavljaju diskriminaciji da to mogu da rade sa više efikasnosti i
- treće, da poveća svest o vrednostima koje su od suštinske važnosti za borbu protiv diskriminacije.

Rezolucija o homofobiji u Evropi

Evropski parlament je 18. januara 2006. usvojio Rezoluciju o homofobiji u Evropi sa velikom većinom od 468 glasova za, 149 protiv i 41 uzdržanih. Rezolucija snažno osuđuje homofobiju i diskriminaciju zasnovanu na seksualnoj orijentaciji u zemljama članicama EU i poziva sve evropske institucije i zemlje članice EU, kao i zemlje kandidatkinje za članstvo u EU, da hitno zaustave trenutne procese diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i promovišu i zaštite ljudska prava svih osoba koja se tiču njihove seksualnu orijentacije (Mršević, 2006: 99).

Dok su neke članice EU već dosta postigle u oblasti zaštite od diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i LGBT osobe imaju ista prava kao i ostali deo društva, u nekim drugim članicama EU se još uvek praktikuje diskriminacija. Najviše zabrinjava trenutno visok nivo homofobnih izjava i ponašanja u mnogim zemljama članicama koji je potpuno neprihvatljiv. Zbog toga, Evropski parlament:

1. oštro osuđuje svaku diskriminaciju zasnovanu na seksualnoj orijentaciji;
2. poziva sve države članice da zajemče zaštitu lezbejki, gejeva, biseksualnih i transrodnih osoba od homofobnog govora mržnje i nasilja i

⁸ Poslednji primer je reagovanje na pokušaj da se donese letonski Zakon o radu uz izostavljanje seksualne orijentacije kao osnova zaštite od diskriminacije.

da istopolnim partnerstvima zajemče jednako poštovanje, dostojanstvo i zaštitu kakvu ima ostatak društva;

3. podstiče države članice i Komisiju da oštro osude homofobni govor mržnje ili podsticanje mržnje i nasilja, i da zajemče da se sloboda izražavanja – koju garantuju svi ugovori o ljudskim pravima – poštuje u praksi;

4. poziva Komisiju da zajemči da diskriminacija zasnovana na seksualnoj orijentaciji bude zabranjena u svim sektorima potpunim paketom antidiskriminatornog paketa zasnovanog na članu 13 predlaganjem novih direktiva ili predlaganjem opšteg pravnog okvira koji obuhvata sve temelje za diskriminaciju i sve sektore;

5. podstiče države članice i Komisiju da pojačaju borbu protiv homofobije putem edukacije – kao što su kampanje protiv homofobije u školama, univerzitetima i medijima – kao i putem izvršnih, sudskih i zakonodavnih sredstava;

6. naglašava svoju poziciju da Komisija mora zajemčiti da se prema svim formama diskriminacije, na koje se odnosi član 13 Ugovora i član 2 Odluke kojom je uspostavljena „Godina 2007 – Jednakost za sve“, odnosi i tretira ih jednako i podseća Evropsku komisiju na njeno obećanje da će posebno pratiti ovu tematiku i podnositi izveštaje Parlamentu;

7. podstiče Komisiju da zajemči da sve države članice pravilno izvršavaju Direktivu 2000/78/EC (utvrđuje opšti okvir za jednak tretman pri zapošljavanju i bavljenju određenom strukom) i započnu sudske postupke protiv onih država članica koje krše propise; takođe, poziva Komisiju da zajemči da godišnji izveštaji o zaštiti osnovnih prava u EU sadrže potpune i iscrpne informacije o opsegu homofobičnih zločina iz mržnje i nasilju u državama članicama;

8. podstiče Komisiju da dâ predlog za direktivu o zaštiti od diskriminacije zasnovane na temeljima pomenutim u članu 13 Ugovora o EK, koja bi imala istu oblast dejstva kao Direktiva 2000/43/EC;

9. podstiče Komisiju da uzme u obzir započinjanje krivičnih postupaka u slučajevima kršenja direktiva iz člana 13;

10. poziva sve države članice da preduzmu i druge akcije koje se čine prikladnim u borbi protiv homofobije i diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i za promovisanje i implementaciju principa jednakosti u njihovim društvima i pravnom poretku;

11. podstiče države članice da usvoje zakone kojima bi se zaustavila diskriminacija sa kojom se suočavaju istopolni partneri i partnerke u oblastima nasleđa, imovinskih odnosa, stanarskih prava, penzije, poreza, osiguranja itd;

12. pozdravlja nedavne korake u nekoliko država članica preduzete kako bi se poboljšao položaj LGBT osoba i donosi odluku da organizuje seminar za razmenu pozitivnih praksi 17. maja (Međunarodni dan borbe protiv homofobije);

13. naglašava svoj zahtev da Evropska Komisija iznese predloge kojima se garantuje sloboda kretanja za građane i građanke Unije i članove i članice njihovih porodica i registrovanih partnerstava ma kojeg roda, koja se pominje u Rezoluciji Parlamenta od 14. oktobra 2004. o budućnosti oblasti slobode, bezbednosti i pravde;

14. poziva države članice da najzad u potpunosti priznaju da su homoseksualne osobe bile žrtve nacističkog režima;

15. nalaže Predsedniku da prosledi ovu rezoluciju Komisiji i vladama država članica i zemljama kandidatkinjama i zemljama koje su u procesu pridruživanja.

Evropska godina jednakih mogućnosti

Ni najpažljivije sastavljeni zakoni neće biti dovoljni za iskorenjivanje diskriminacije ako iza njih ne stoji jasna politička volja i podrška naroda. Zbog toga je 2007. proglašena za Evropsku godinu jednakih mogućnosti pod sloganom koji se naziva 4P (Prava, Predstavljanje, Poštovanje i Prepoznavanje). Aktivnosti godine se organizuju oko četiri teme. Evo šta ove teme znače za LGBT ljude.

Prava – Podizanje svesti o pravu na jednakost i nediskriminaciju i o problemu višestruke diskriminacije. Podizanje svesti o ljudskim pravima i postojećim zaštitama od diskriminacije za lezbejke, gej, biseksualce i transrodne osobe u populaciji i LGBT zajednici bi trebalo da bude Glavni prioritet za Godinu jednakih mogućnosti.

Povrede osnovnih prava priznatih međunarodnim zakonskim standardima – kao što je sloboda okupljanja, zaštita od govora mržnje i zločina mržnje i prava branitelja ljudskih prava – ostaju široko rasprostranjene u Evropskoj uniji.

Štaviše, mnoge prepreke nastavljaju da ometaju implementaciju EU zakona o antidiskriminaciji: pojedinci koji su žrtve diskriminacije i

maltretiranja na radnom mestu često nemaju potrebnu podršku i sredstva da traže svoja prava i nemaju pristup pravosuđu. Žrtve diskriminacije su suočene sa teretom neželjenog, prinudnog javnog deklarisanja ako bi govorile o diskriminaciji koju trpe. Takođe je poznato da je često podrška koju dobijaju od sindikata i tela za ostvarivanje ravnopravnosti ograničena nedostatkom kapaciteta, znanja ili stručnosti.

Ključna dostignuća Godine bi bila veće podizanje svesti i implementacija treninga o zakonu o antidiskriminaciji za tela za ravnopravnost, sindikate, advokate, NVO i usluge pravne pomoći, kako bi se povećao njihov kapacitet za pružanje podrške žrtvama diskriminacije. Takođe je ključno učiniti LGBT ljude svesnijim njihovih prava: i dalje suviše često, LGBT ljudi žive sa maltretiranjem i diskriminatornim praksama misleći da je to „normalno“. Važno je pružiti im informacije o postojećim mehanizmima i dostupnim izvorima podrške.

Takođe, suštinski važno je uključiti poslodavce u inicijative podizanja svesti kako bi ih podučili o tome šta spada pod diskriminaciju na poslu. Diskriminacija zasnovana na seksualnoj orijentaciji dešava se u praksi zapošljavanja, ali i kroz široko rasprostranjenu indirektnu diskriminaciju na radnom mestu (npr. nejednak pristup beneficijama zaposlenih) i strah od posledica neželjenog otkrivanja nečije homoseksualnosti. Na primer, značajan broj homoseksualaca još uvek krije svoju seksualnu orijentaciju na radnom mestu zbog stigmatizacije u npr. Irskoj, zemlji koja inače važi kao nediskriminišuća prema LGBT populaciji. Nedavno objavljeno istraživanje (*The Irish Times*, 15. juni 2007) navodi da dok je čak 79 posto ispitanika otvoreno u pogledu svoje seksualne orijentacije pred prijateljima, a 60 procenata pred svojom porodicom, samo je polovina „javna“ po tom pitanju na radnom mestu. Još jedno od dostignuća Godine trebalo bi da bude jačanje dijaloga i saradnje sa organizacijama poslodavaca radi identifikacije praksi koje promovišu uključenost na radnom mestu.

Konačno, Godina bi trebalo da doprinese pozitivnom razvoju pravne zaštite od diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji pružajući sredstva i usluge, posebno u oblastima obrazovanja, zdravlja i socijalne zaštite.

Predstavljanje – Stimulišuća debata i diskusija o povećanoj participaciji loše predstavljenih grupa u društvu kao i uravnotežena participacija muškaraca i žena. Diskriminacija i isključenost koje trpe

LGBT ljudi je suštinski povezana sa njihovom nevidljivošću. LGBT ljudi (obično) nisu obeleženi svojim izgledom i stoga su neprepoznatljivi na prvi pogled. Kao rezultat toga i statusni problemi LGBT ljudi ostaju dosta nevidljivi u društvu pri istraživanjima i na kraju, pri stvaranju politike.

Imajući sve ovo u vidu, ciljevi „prepoznavanja“ bi trebalo da budu troslojni:

Eksplisitno priznavanje LGBT ljudi i njihovih prava kroz pozitivne akcije može biti vrlo efikasno i može suštinski doprineti uključenju LGBT ljudi. Na primer, firme mogu da izgrade kulturu poštovanja i uključenja podržavajući gej događaje u njihovoj zajednici ili eksplicitno pozivajući partnere istog pola na proslave u kancelariji. Škole mogu biti proaktivne usvajajući i reklamirajući politiku protiv siledžijstva prema homoseksualnim učenicima i uključujući LGBT pitanja u svoj program. Sistemi zdravstvenih ustanova mogu doprineti pružanju jednakih prilika u zdravstvu, postaravši se da se partneri istog pola smatraju porodicom i da mogu da učestvuju u donošenju odluka o zdravstvenom osiguranju svog partnera.

Zbog toga je potrebno omogućiti vidljivost LGBT ljudi u procesu stvaranja politike na nacionalnom i evropskom nivou kako bi se osiguralo da se njihov glas čuje, a takođe i omogućiti vidljivost lezbejki i transrodnih žena koje su često loše predstavljene unutar LGBT zajednice.

Prepoznavanje – Promovisanje povezanijeg društva. Zločin mržnje i homofobično nasilje – uključujući i homofobično siledžijstvo u školi – su jedno od glavnih pitanja i briga LGBT ljudi u Evropi. U nekim slučajevima verbalno i fizičko nasilje se povezuje sa neprihvatanjem ljudi koji se ne povinuju normama koje postoje u društvu, npr. ljudi koji se ne ponašaju u kontekstu „muškarci treba da se ponašaju kao muškarci“ ili žena koje „nisu dovoljno ženstvene“. Ovo je često koren homofobičnog siledžijstva u školama. U drugim slučajevima, nasilje nad pojedincima zbog njihove stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije i polnog identiteta je često prouzrokovano govorom mržnje javnih ličnosti, uključujući političare i verske vođe.

U tom pogledu, dostignuća Godine bi bila usvajanje zakona koji štite od zločina mržnje zasnovanih na seksualnoj orijentaciji i politike siledžijstva u školama i implementacija treninga za policiju i čuvare javnog reda o ljudskim pravima i antidiskriminaciji, uključujući i LGBT

pitanja. Štaviše, Godinu bi trebalo upotrebiti i za stvaranje boljeg razumevanja i dijaloga između verskih grupa i LGBT ljudi. Sve je važnije promovisati razumevanje da se verske/religiozne zajednice i LGBT zajednice međusobno ne isključuju. Rad na ovom pitanju bi trebalo da se uporedi sa Evropskom godinom interkulturalnog dijaloga 2008. godine. Na kraju, prosto ne treba ispustiti iz vida da se u društvu u kome su neke osobe ugnjetavane niko ne može osećati slobodnim i jednakim.

Dosadašnja postignuća u domenu ljudskih prava LGBT osoba

U mnogim zemljama je borba protiv diskriminatornih pravila i praksi započela pre više od pedeset godina i bila je uspešna. U pobeđe međunarodnog pokreta za LGBT ljudska prava ubrajaju se:

1. skidanje homoseksualnosti sa zvanične liste psihijatrijskih bolesti;
2. velika lista zemalja koje su potpuno dekriminalizovale homoseksualna ponašanja i aktivnosti i ukinule diskriminatorne odredbe krivičnih zakona o različitom “age of consent” (zakonski dozvoljenom uzrastu za stupanje u nekažnjive seksualne odnose) za homoseksualne i heteroseksualne dobrovoljne aktivnosti;
3. nove odredbe o ravnopravnosti u zakonima, koje eksplicitno pominju seksualnu orijentaciju;
4. rastući broj zemalja, država, pokrajina, teritorija, okruga ili gradova koji su zabranili diskriminaciju zasnovanu na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu;
5. i dalje mali, ali rastući broj zemalja koje su omogućile zakonite brakove istopolnim parovima;
6. sve znatnije povećanje broja zemalja koje dozvoljavaju istopolna registrovana partnerstva;
7. porast broja LGBT osoba u javnom životu u mnogim zemljama, bilo da su to otvoreno LGBT umetnici/umetnice ili osobe koje se bave politikom, što više nije neuobičajeno;
8. promene stavova javnog mnjenja koje je LGBT osobama omogućilo da budu ono što jesu i da žive sopstvene živote na načine na koje žele, bez straha i
9. porast broja društvenih i privatnih institucija, uključujući organizacije za ljudska prava, sindikate i druge NVO, koje preuzimaju odgovornost da integrišu zaštitu LGBT ljudskih prava u svoj rad.

Zahtevi za unapređivanjem ljudskih prava LGBT osoba

Potrebno je usvajanje stava da je poštovanje prava osoba, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju, jedan od osnovnih kriterijuma za poštovanje ljudskih prava uopšte. Potrebno je kao prvo priznati seksualnu orijentaciju, rodni identitet i način izražavanja rodnog identiteta izričito kao osnove postojećih diskriminacija, netolerancije, mržnjom motivisanih zločina i kršenja ljudskih prava. Postoje suštinski dokazi da su lezbejke, gejevi, biseksualne i transrodne zajednice posebno izloženi zločinima mržnje i da zbog toga postoji posebna potreba da se raznim programima reaguje na takvu situaciju. Ti programi obuhvataju prikupljanje podataka na sistematski način, dodatne obuke za policiju, podizanja svesti i promocije mera borbe protiv svih vidova diskriminacije.

Vlasti svojim zakonima i praksama treba da eksplicitno priznaju pravo na azil zbog osnovanog straha od gonjenja zasnovanog na seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu. Visoki komesar za izbeglice Ujedinjenih nacija treba da unapredi svoje delovanje i ubedi nacionalne vlade da primenjuju Smernice o gonjenju na osnovu roda, koje su usvojene 2002. godine.

Zahteva se od nacionalnih vlada da odobre rezidencijalna prava za partnere/partnerke iz inostranstva, pod istim uslovima koje imaju venčani parovi različitih polova, bez diskriminacije zasnovane na polu, seksualnoj orijentaciji ili rodnom identitetu. Međunarodni ugovori treba da se reformišu i da dodele istopolnim parovima ista prava koja imaju venčani parovi različitih polova.

Posebno je važno da sve vlade razviju i primenjuju opsežne politike protiv diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u svim društvenim sektorima. To bi najuspešnije moglo biti urađeno u okviru opšte anti-diskriminacione politike koja bi bila dizajnirana tako da se bori protiv svih oblika diskriminacije u svim životnim sferama, na svim poljima – ali bez izostavljanja LGBT problematike. Takve anti-diskriminacione politike treba da se fokusiraju i na pravnu jednakost, čime bi se zaustavio nezadovoljavajući tretman države i na društvenu ravnopravnost, borbom protiv predrasuda i diskriminacije u društvu i od strane privatnih lica.

Potrebno je da vlade garantuju prava svim građanima i građankama, uključujući LGBT. LGBT eksperti i ekspertkinje i organizacije treba da budu uključene u planiranje i izvršavanje takvih politika i da se njihovi efekti pažljivo nadgledaju. LGBT ljudska prava treba da budu deo opšteg kreiranja politike. To znači da, pre nego što odluke budu donete, efekti predloženih politika na položaj LGBT osoba moraju biti identifikovani i uzeti u obzir.

Interesantna je inicijativa da se podrži Akcioni plan usvojen na konferenciji *Workers Out!* (Radnici izađite iz tajnosti) i *Out for Business!* (Otkrijte se na poslu) što znači redizajniranje radnog ambijenta u kome se LGBT zaposleni neće plašiti za svoje radno mesto i opšti radni status ako su otvoreni u pogledu svoje seksualne orijentacije. Potrebno je s tim u vezi da vlade i društvene institucije daju dobar primer, odstranjivanjem diskriminacije nad svojim LGBT radnicima i radnicama i promovisanjem ravnopravnosti i bezbednosti na radnom mestu.

Zahteva se da sve vlade koje to do sada nisu učinile reformišu zakone o porodici tako da utiču na povećanje legalnih mogućnosti postojanja raznolikosti porodičnog života: omogućavanjem istopolnih brakova, omogućavanjem sličnih partnerskih prava svim nevenčanim parovima, i obezbeđivanjem jednakog pristupa mogućnostima za roditeljstvo za sve.

Traži se da odgovarajuće (nacionalne ili lokalne) vlasti koje su zadužene za obrazovne politike, uključujući školske odbore: uključe lekcije o LGBT ljudskim pravima u školske programe; i preduzmu mere u borbi protiv zastrašivanja i nasilja nad LGBT učenicima i profesorima. S tim u vezi i mediji treba da doprinose razbijanju stereotipa i promovišu realističnu vidljivost LGBT osoba. A medicinske ustanove i individualne zdravstvene službe treba da budu otvorene za specifične zdravstvene potrebe LGBT osoba, da se bore protiv predrasuda i bez diskriminacije obezbede adekvatne informacije. Vlade treba da dozvole sve medicinske tretmane koji su neophodni za promenu pola, da finansiraju takve tretmane onoliko koliko im sredstva dozvoljavaju i da prilagode zakonske regulative transrodnim osobama i dozvole im da pravno promene pol tako da odgovara njihovom rodnom identitetu.

Podstiču se religijske institucije i verske organizacije da primene u praksi principe tolerancije i ravnopravnosti prema LGBT osobama među njima, i da doprinesu borbi za LGBT ljudska prava širom sveta.

Literatura

- Abelove H., M. A. Barale, D. Halperen (eds.) (1993) *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York, London: Routledge.
- Balon B., Mršević Z. (2006) Zločin mržnje kao ekstremna manifestacija diskriminacije, u: D. Popadić, (ur.) *Uvod u Mirovne studije*. Beograd: Grupa Most, II tom, str. 89-103.
- Blasius, M., S. Phelan (1997) Lesbian Feminism and the Gay Right Movement: Another View of Male Supremacy, Another Separatism, in: M. Blasius, M., S. Phelan (eds.) *We are Everywhere*. New York, London: Routledge, pp. 499-510.
- Enloe, C. (2004) *The Curious Feminist*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Hooks, B. (1989) *Talking Back*. Boston MA: South End Press.
- Feminističke sveske (1994) Kameni zid. *Feminističke sveske*, 2/94, Beograd: Ženski centar, str.179-181.
- Klements, F., T. Spinks (2007) Kako da izađemo na kraj sa nepravdom, u: N. Petrušić (ur.) *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti. Od ideje do prakse*. Beograd: OSCE i Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, str. 281.
- Korenel, D. (2002) *U Srcu slobode. Feminizam, pol i jednakost*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Mršević, Z. (2005) Pravna ravnopravnost kao neophodan element suzbijanja diskriminacije, u: R. Grubačić (ur.) *Čitanka. Edukacija medija, omladinskih i nevladinih organizacija za ljudska prava o lezbejskim ljudskim pravima*. Beograd: Labris, str.107-125.
- Mršević, Z. (2006) Evropa i mi – kako protiv diskriminacije, u: Lj. Živković (ur.) *Čitanka. Od A do Š o lezbejskim i gej ljudskim pravima*. Beograd: Labris, str. 95-124.
- Mršević, Z. (2007) Marš ponosa: društveni i ekonomski aspekti, u: V. Vukotić (ur.) *Ekonomija i sociologija*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, str. 100-111.
- Mršević, Z. (2005) Lezbejska usamljenost, u: M. Blagojević (ur.) *Mapiranje mizoginije u Srbiji, diskursi i prakse* (II tom). Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu, str. 518-527.

- Mršević, Z. (2006) Pravni i institucionalni okviri nasilja prema istopolno orijentisanim osobama, u: D. Vučković (ur.) *Istraživanje o nasilju nad LGBTTIQ populacijom u Srbiji*. Beograd: Labris, str. 49-57.
- Nasilje nad LGBTTIQ populacijom (2005) – istraživanje sprovedeno od 15. septembra do 28. oktobra. Grupa za lezbejska ljudska prava – Labris, Beograd i Centar za promociju i unapređenje LGBT ljudskih prava i Queer kulture Lambda, uz podršku Novosadske Lezbejske Organizacije, Queerie i Gaytena-LGBT.
- Nestle, J. (1997) The Fem Question, in: M. Blasius, M., S. Phelan (eds.) *We are Everywhere*. New York, London: Routledge, str. 542-548.
- Rich, A. (1993) Compulsory Heterosexuality and Lesbian Experience, in: Abelow H., M. A. Barale, D. Halperen (eds.) *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York, London: Routledge, str. 227-254.
- The Irish Times* (2007) Half of Gays Hide Sexuality in Workplace. By Róisín Ingle, Ireland *The Irish Times*, 15. juni 2007.
- Schneider, E. (1996) The Violence in Privacy, in: K. Weisberg (eds.) *Sex, Violence, Work and Reproduction*. Philadelphia: Temple University Press, pp.388-396.
- Sigurnost građana u nedovršenoj državi* (2006) Godišnji izveštaj, Srbija 2005. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Skeggs, B. (1997) *Formations of Class/Gender*. London: Sage Publications.
- The UK Parliamentary Committee on Homosexuality and Prostitution (1997) The Wolfenden Report, in: M. Blasius, M., S. Phelan (eds.) *We are Everywhere*. New York, London: Routledge, str. 252-273.
- <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/6757945.stm> – (06.16.2007). Helen Fawkes, BBC News, Kiev.
- www.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/4session/documentation.htm – Report of the Special Representative of the UN Secretary General on Human Rights Defenders, Hina Jilani. Document A/HRC/4/37.

Zorica Mršević

Ljudska prava i seksualna orijentacija

Rezime

Svet je postepeno prihvatao da individualna ljudska bića imaju različite polove, rasna ili etnička porekla i različita religijska uverenja, i da se te razlike moraju poštovati, ali i dalje se svuda ne prihvataju dva druga aspekta ljudske različitosti: da ljudi imaju različite seksualne orijentacije i različite rodne identitete; da dve žene ili dva muškarca mogu da se vole i da identitet osobe, ženski, muški ili nijedan, nije uvek determinisan vrstom tela u kojoj je osoba rođena. Povezanost građanskih i političkih, kao i ekonomskih, društvenih i kulturnih prava, pokazuje da su seksualna prava i rodna ravnopravnost nerazdvojni deo zaštićenih prava. U deset poglavlja ovog teksta se analiziraju postojeći međunarodnopravni okviri ljudskih prava i pravnog statusa homoseksualnih osoba sa posebnim osvrtom na specifičnosti evropske situacije. Takođe se izlažu dosadašnja postignuća u domenu ljudskih prava LGBT osoba kao i postojeći zahtevi za ostvarivanjem i unapređivanjem njihovih ljudskih prava.

Ključne reči: prava LGBT osoba, Rezolucija protiv homofobije, dokumenta UN i EU, sloboda izražavanja, okupljanja i udruživanja, antidiskriminacioni program, Montrealska deklaracija, Principi Džogdžakarte

Zorica Mršević

Human Rights and Sexual Orientation

Summary

Decades ago it became globally acceptable that human beings are of different sexes, different racial or ethnical backgrounds, and different faiths; and that these differences should be respected. But still, the two other remaining aspects of human differences are not everywhere recognized as acceptable: that people have different sexual orientations and different gender identities; that two women and two men may love each other, and that identity of a person (male, female or none) is not always determined by physical body in which this person is born. Sexual rights and gender equality are unalienable parts of the protected set of human rights. Both are analysed in this article; the existing international legal framework of human rights and legal status of LGBT persons. The particular stress in this article is put on specific European situation, review of current achievements regarding LGBT rights and of what still remains in demands for improvements.

Key words: LGBT rights, Resolution against homophobia, UN and EU documents, Freedom of expression, assembly and association, antidiscrimination program, Montreal declaration, Yogyakarta principles

Bojana Balon

Pink ekonomija

Pink simbolika

Pink tržište je specifično profilisano tržište roba i usluga namenjenim uglavnom visoko obrazovanim i imućnim homoseksualcima. Pink industriju čine svi oni koji te potrebe zadovoljavaju, a pink evro (dolar) je pojam koji označava zaradu ostvarenu na tom tržištu od strane gejeva i lezbejki (Mršević, 2007).

Upotreba pojma *pink* (roze) sadrži boju oznake kojom se i danas najčešće označuje gej, lezbejska i biseksualna populacija i sa kojom se simbolički ona najčešće identifikuje. Istorijski proizilazi iz vremena Drugog svetskog rata kada su nacisti homoseksualce u koncentracionim logorima obeležavali roze trouglom (Plant, 1986).¹

Pojam *pink industrija* nastao je tokom šezdesetih godina u situaciji koja bi se mogla nazvati nelegalnom, ali delimično tolerisanom homoseksualnosti u Americi. Postojali su naime tzv. gej mesta, javni restorani, gej barovi u kojima su homoseksualci mogli da se zabavljaju i upoznaju, ali plaćajući restoranske usluge po daleko višim cenama od uobičajenih. Time se su se pokrivali troškovi tada neizbežnog reketa kriminalcima koji su, ako bi taj novac izostao, mogli da u trenu rasture to mesto, ali i isto tako neizbežnog mita policiji koja je u podjednako kratkom roku mogla da zatvori mesto zbog homoseksualnih, dakle protivzakonitih aktivnosti. Sve strane su našle interes da ti zapravo

¹ Lezbejke su najčešće obeležavali crnim trouglom, zajedno sa drugim ženama, koje se nisu uklapale u tradicionalne društvene uloge. Označavali su ih kao „asocijalne“ crnim trouglom. Takođe je većina gej muškaraca koji su bili žrtve nacističkog režima nosila žutu zvezdu jer su bili gej Jevreji. Tako je jako teško identifikovati i prebrojati koherentnu grupu homoseksualaca koji su bili žrtve nacizma. Prema procenama broj muškaraca koji su osuđeni zbog homoseksualnosti u periodu 1933-1944. godina se kreće između 50.000 i 63.000.

ilegalni ali tolerisani prostori, za inače pravno zabranjenu homoseksualnost, zaista i postoje i rade jer su svima donosili novac. Osim naravno same homoseksualne klijentele koja je doduše imala mogućnost zajedničkog okupljanja i komuniciranja, ali je itekako bila u stvari svesna da je ekonomski eksploatisana, reketirana i ugnjetavana kao žrtva sprega sila državnih organa javne prinude, organizovanog kriminala i ugostitelja, a sve to pod okriljem zakona koji zabranjuju homoseksualnost. Prvi protesti gej populacije iz kojih su se razvili marševi ponosa zapravo su bili izraz njihovog opravdanog revolta ne samo protiv društvene represije i policijske brutalnosti prema homoseksualcima već i prema vlasnicima pink industrije, za koje se znalo da saraduju kako sa korumpiranom policijom tako i sa reketašima.

Razvoj pink tržišta

Do razvoja tržišta, koje je omogućilo pink ekonomiju i koje je počelo da se uspostavlja četrdesetak godina kasnije prvenstveno u SAD, ne bi moglo da dođe bez razvoja demokratije, utvrđivanja sistema ljudskih prava i pre svega dekriminalizacije homoseksualnosti. Pink ekonomija se prvo polako razvijala na mikro nivou (u situaciji nejasne i nedovoljne legalnosti homoseksualnosti) – u obliku knjižara, kafea, restorana, časopisa, masažnih salona – koji su bili namenjeni gej populaciji. To su prva javna mesta na kojima su počeli gejevi i lezbejke slobodno da se okupljaju, da čitaju knjige i časopise koje na drugom mestu nisu mogli da pronađu i da se slobodno druže bez straha od diskriminacije ili pod pretnjom otvorenih fizičkih napada. Ovakve mikroekonomije su se najpre pojavile zbog neophodnosti diktiranih situacijom u vreme kada su se gejevi i lezbejke mogle susretati samo u društvenom podzemlju, kasnije, u polulegalnim gej barovima. Nijedno od tih mesta nije moglo javno da se reklamira niti da računa na trajnost ili poslovnu ekspanziju.

Na početku je veći deo pink tržišta bio usmeren na zabavu, ali u najnovije vreme gej štampa ne sadrži samo oglase za zabavu. Velika imena kao što su American Express, American Airlines, Virgin Atlantic i Apple kompjuteri su prepoznali značaj potrošnje tog tržišta. Neke od tih kompanija danas redovno podržavaju gej i lezbejske parade ponosa (http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/the_economy/142998.stm). Većina kompanija to radi, naravno, zbog profita.

Da bi uopšte ušle na profitabilno pink tržište, kompanije su morale da se izbore sa mnogim tabuima. S jedne strane, bilo je potrebno osvojiti simpatije gej klijentele, a sa druge, imperativ je bio ne izgubiti redovne, heteroseksualne mušterije. Ključ za pristup LGBT² zajednici je oprezno reklamiranje, da privuče prve, a da ne razbesni druge. Prošlo je više od 10 godina od kad je IKEA prvi put prikazala reklamu u kojoj dvojica muškaraca biraju nameštaj za svoj dom.

Kasnije su istraživanja pokazala da homoseksualci natprosečno zarađuju i natprosečno troše i kao takvi za kompanije predstavljaju vrlo interesantnu i nimalo marginalizovanu ili nevažnu, tržišnu grupaciju. Započele su mnogo otvorenije kampanje da bi se prodale usluge ili roba upravo njima.

Pink klijentela

Ideja o tome da homoseksualci imaju drugačije potrošačke navike od heteroseksualaca je rođena u Americi, gde se pink ekonomija počela razvijati u kasnim 1980-im. Sve je dobilo na ozbiljnosti sa američkim gej političkim pokretom koji je bio motivisan idejom da je postizanje ekonomske moći jedan od načina da se dostigne politička moć. Takođe je oformljeno verovanje, da ako su pojedinci tretirani fer od strane kompanije da će postati njihovi lojalni potrošači. Prema istraživanju Greenfield research, 94% gej populacije je izjavilo da bi uradili sve da kupe proizvode koji su specifično usmereni na gej populaciju i koji se njih tiču (<http://www.bizforward.com/bos/issues/2001-12/pinkeconomy/>). A kad jednom izaberu marku na tržištu, oni ostaju među najlojalnijim konzumentima.

Štaviše, oko 90% gejeva veruje da je jako bitno da se podrže takve, firme otvorene za gej populaciju. Udruženje American Demographics ocenjuje, da se homoseksualci ponašaju slično kao imigranti – drže se zajedno, podržavaju se međusobno, čak i glasaju jedni za druge (http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/the_economy/142998.stm).

Do početka 1990-ih tržišna istraživanja su potvrdila da gej muškarci i žene zarađuju više od nacionalnog proseka, i da njihove ukupne zarade prelaze 500 milijardi dolara godišnje. To je tada izgledalo kao tržište iz snova, pogotovo jer se često radi o zajednici dveju osoba sa duplim prihodima, visokim obrazovanjem, a vrlo često bez dece. Činjenica je da

² Sraćenica za lezbejke, gejeve, biseksualce i transrodne osobe.

gej muškarci i žene imaju prosečno manje dece i posledično imaju više novca na raspolaganju. Izostaje i briga za transgeneracijski transfer imovine, tj. osećanje obaveze da se obezbedi druga ili čak i treća generacija, odnosno da se imovina sačuva radi korišćenja od strane potomaka u periodu posle životnog doba sadašnjih subjekata. Na taj način, sadašnji životni vek i njegovo trajanje postaju jedina mogućnost trošenja i uživanja u zarađenom, što sve odudara od uobičajenih potrošačkih navika prosečne heteroseksualne populacije.

Najnovija istraživanja pokazuju da gej zajednica poseduje kupovnu moć u iznosu od 610 milijardi dolara samo u USA i 25 milijardi u Velikoj Britaniji i da homoseksualci putuju mnogo više od heteroseksualaca. Istraživanja tako pokazuju da gej muškarci (i u manjoj meri lezbejke) zarađuju više od proseka populacije (u svetu žene u proseku zarađuju 15% manje od muškaraca) i da su bolje obrazovani. Postoje i primedbe na rezultate takvih istraživanja, pre svega zbog biranja uzorka, jer se projektima te vrste obično ne sagledavaju siromašni homoseksualci i lezbejke, ugnjeteni i diskriminirani pripadnici društvenih margina. Istraživači prilikom formiranja uzorka, naime, koriste spiskove gejeva i lezbejki koji ne kriju od javnosti svoju seksualnu orijentaciju, a to su oni koji tu otvorenost mogu sebi da priušte kao pripadnici viših društvenih ešelona, dakle koji su između ostalog i natprosečno imućni. Naravno, postoje mnogi gejevi i lezbejke na društvenim i ekonomskim marginama koji upravo zbog prisutnosti diskriminacija na poslu još uvek svoju seksualnu orijentaciju čuvaju kao tajnu i pripadaju diskretno sporednom pink tržištu (npr. kao konzumenti nižestatusnih gej barova i krčmi).

Istraživanje koje je urađeno među GLBT populacijom u maju 2000. u Bostonu otkrilo je, da je 70% ispitanika (među njima 74% muškaraca) zarađivalo više od 50.000 dolara godišnje, 26% je zarađivalo više od 100.000 dolara. Samo 18% je nije imalo završen fakultet, a 11% je imalo doktorat ili magistraturu.

To daje gej zajednici dobru osnovu da poveća svoje ambicije. Kao prvo, gej poslovna zajednica je shvatila da preko ekonomske moći može da uradi mnogo više da bi promenila Ameriku nego organizujući proteste. Kao i aktivisti mnogih drugih društvenih grupa, shvatili su da je potrebno raditi na promeni struktura moći. Gej zajednica je promenila strategiju od

faze kada su veliki poslovni sistemi posmatrani kao neprijatelji do faze u kojoj se razmišlja kako što bolje saradivati sa njima.

Pink industrija

Kao posledica realno očekivanog profita (pink dolara) u ranim devedesetim se pojavila poplava novih kompanija koje su bile orijentisane na gej populaciju. U borbi za poslom započele su kampanje da bi prodale robu ili uslugu homoseksualcima. U Bostonu već deset godina postoji Poslovni savet, zvanična gej privredna komora (http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/the_economy/142998.stm). Ne treba ispustiti iz vida da najčešće kompanije nisu zainteresovane za ceo spektar GLBT populacije, tj. da ignorišu one marginalizovane, siromašne, ugnjetene pripadnike te populacije čija je platežna moć ispod nacionalnog proseka.

Ali ostaje vidljiva činjenica da neke od najvećih bostonskih kompanija redovno finansiraju bostonsku gej paradu, primarno egalitaran događaj koji privlači sve slojeve LGBT populacije. Gradonačelnik govori na gej skupovima, gej zajednicu sve više shvataju ne samo kao konzumente već i kao deo biračkog tela.

U centru Bostona se nalaze gej restorani, galerije, butici i saloni, gde živi gej bostonska elita. U radijusu 10 ulica može se kupiti jutarnja kafa u kafiću gej vlasnika, otići na tretman kod gej kiropraktičara, uplatiti životno osiguranje otvoreno za gej populaciju, otići na sastanak u gej bar, i ako se ne prođe dobro na sastanku, može se provesti večer uz dobru knjigu kupljenu u gej knjižari.

Gej privredna komora u Bostonu organizuje društvena zbivanja, grupne povlastice za životna osiguranja, redovne godišnje poslovne sajmove i vodi evidenciju o članstvu i poslovnim jedinicama koje članovi prvo konsultuju kad traže na tržištu određenu robu ili uslugu.

Ekonomski motivisano savezništvo

Vremena su se promenila sa promenom zakona, političke klime kao i shvatanja o zaštiti ljudskih prava homoseksualaca. To je uslovalo i promenu pink industrije, koja se od izrabljivača pretvorila u saveznika i finansijera raznih aktivnosti vezanih za odbranu i unapređivanje ljudskih prava homoseksualaca. Ekonomski interes, odnosno logika „pink dolara“ je neumoljivo identifikovala kao primarne saveznike pink klijentelu u

ambijentu legalnih ekonomskih aktivnosti namenjenih legalnim homoseksualnim aktivnostima, koje su moguće samo u situaciji postojanja zakonski regulisane zaštite njihovih ljudskih prava. Zaštita ljudskih prava homoseksualaca postala je tako ekonomski motivisana nužnost.

Danas od pink ekonomije nemaju profit samo male privatne firme ili veće kompanije nego i budžeti velikih gradova u Americi, Australiji i Zapadnoj Evropi, gde se organizuju tradicionalni festivali gej i lezbejske populacije. U opštim okvirima pink industrije marševi ponosa predstavljaju, iako jednokratne, značajne događaje praćene znatnim zaradama. Ironija današnjice je u tome da iako je gej front³ bio organizovan u početku i kao pokret protiv vlasnika „roze“ privrede – upravo je „roze“ privreda ta koja danas finansira i podržava organizovanje tih javnih skupova i marševa širom sveta, očigledno nalazeći u tome jasan ekonomski motiv (Mršević, 2007).

Marševi ponosa

U Atlanti se svake godine održava jedan od najvećih gej i lezbejskih festivala u SAD, a više od polovine ljudi koji okupiraju centar grada poslednjeg vikenda u junu svake godine su stranci. Organizatori i gradske vlasti procenjuju da parade ponosa svake godine okupe oko 300.000 ljudi, a prosečan prihod u gradsku blagajnu iznosi 18 miliona dolara (<http://www.bizjournals.com/atlanta/stories/2002/07/01/newscolumn5.html>). Najviše posetilaca dolazi iz jugoistočnih država – Alabame, Severne Karoline i Floride, prema rečima organizatora. Prosečan učesnik na paradi ponosa ima između 35 i 49 godina, sa prosečnom godišnjom zaradom od 50.000 USD. Vlasnici hotela su prezadovoljni jer festival predstavlja dobru i sigurnu zaradu. Neki od hotela su upravo zbog toga među najvećim sponzorima ove manifestacije.

Ekonomski uticaj parada ponosa je teže utvrditi od ekonomskog uticaja drugih javnih festivala i sportskih događaja. Gradske vlasti procenjuju da četvrtina učesnika prenoći u hotelima, većina njih ostane najmanje jednu noć, dnevno potroše 200 USD na hranu, smeštaj i kupovinu.

³ Pokret za ljudska prava homoseksualca nastao posle pobune u Stounvolu koji je rezultirao u marševima ponosa.

Nova strategija turističke organizacije Atlante⁴ je privlačenje većeg broja homoseksualaca putem organizovanja gej festivala. U 2002. je grad čak regrutovao lokalnu konsultantsku firmu i započeo kampanju u gej orientisanim časopisima na jugoistoku države, da bi privukli više „gej dolara“ u grad.

U 2006. godini Nedelja parade ponosa, redovni godišnji festival gej i lezbejske kulture u Torontu, započela je sa podizanjem zastave duginih boja iznad gradske kuće u Torontu. Festival se održao 26. put i na njemu je učestvovalo (<http://www.mrflag.com/index.php?doc=17&aid=1017>) oko milion ljudi, a festival je doneo lokalnoj ekonomiji oko 80 miliona dolara, prema procenama lokalnih zvaničnika.

Na osnovu istraživanja o ekonomskoj dobrobiti gej festivala (www.pridetoronto.com/media/downloads2004/PrideFacts_ed2June04.pdf) i događaja vezanih za festival za državu Ontario, procenjeno je da je porast potrošnje za oko preko 80 miliona USD u 2003. godini direktna posledica Nedelje parade ponosa.

Gej festival, koji se organizuje svakog avgusta u Vankuveru, privuče godišnje oko 125.000 učesnika i ostvari 22 miliona dolara (www.tourismvancouver.com/media/news_releases_2003.php?id=17). Ova dinamična gej i lezbejska proslava se organizuje 28. put ove godine i nudi lokalnom stanovništvu i posetiocima veliki broj društvenih događaja i zabavnu atmosferu. Parada, koja se održava u centru grada je samo deo proslave. U gradu se, takođe, organizuju različite aktivnosti za gej učesnike – krstarenja, aktivnosti na plaži, zabave.

Prema rečima turističke organizacije Vankuvera, grad je već godinama prepoznatljiv po otvorenosti za gej populaciju i kulturnom diverzitetu dovodeći svake godine hiljade turista iz inostranstva. Na osnovu pozitivnog iskustva vezanog za organizaciju gej parada, Vankuver je organizovao prve gej sportske igre 1990. godine. Internet stranica grada Vankuvera sadrži obilje informacija relevantnih za gej populaciju. Takođe je u 2007. već održana gej ski nedelja, a planira se Queer film i video festival.

U evropskim prestonicama se organizuje Evroponos, koji je centralni marš lezbejki, gejeva, biseksualaca i transrodnih ljudi. Domaćin te manifestacije je svake godine drugi grad. Na Evroponosu 2002. godine u Kelnu je učestvovalo više od milion ljudi. Posle Kelna, Evroponos je

⁴ Atlanta Convention and Visitors Bureau.

organizovan u Mančesteru, Hamburgu i Londonu. Domaćin Evroponosa 2007. godine bio je Madrid, u 2008. će to biti Stokholm, a 2009. Cirihi (Mršević, 2007).

Turizam

U Americi je 97% gej populacije otputovalo na odmor barem jednom godišnje, za razliku od nacionalnog proseka koji iznosi 64% (<http://openPR.com/news/19822.html>). Takođe, 84% gejeva poseduje pasoš, a nacionalni prosek je 29%. Gej turizam je sektor koji se razvija unutar turističkog sektora (<http://www.bizforward.com/bos/issues/2001-12/pinkeconomy/>).

U pogledu vodećih destinacija za putovanja Evropa je na samom vrhu. U istraživanju koje je organizovao američki gej turistički časopis, Italija je najpopularnija destinacija za putovanje, Pariz je najomiljeniji grad, kao i Lisabon, Antverpen, Keln. Međunarodna gej i lezbejska turistička organizacija ima zaposlene regionalne menadžere u Evropi, USA i Australiji. Njihov zadatak je da promovišu gej sektor kao bitan sektor u turizmu. Rade zajedno sa nacionalnim turističkim organizacijama, turističkim školama i vladinim institucijama, da bi promovisali značaj tog sektora. Takođe će im privlačenje gej turista pomoći u razvoju institucija.

Slučaj Londona

U gradu Londonu su svesni da raznovrsnost sve više postaje vrednost – u smislu da moraju da privuku najbolje talente iz svih socijalnih grupacija, da bi grad ostao kompetitivan. Neke firme su počele aktivno da privlače gej i lezbejske studente i studentkinje, nešto što se nije dešavalo pre pet ili deset godina. Sve je raširenije shvatanje da raznovrsnost daje velikim gradovima dodatne mogućnosti za razvoj.

Nova istraživanja pokazuju koliko daleko je grad London odmakao od tradicionalnog imidža okoline neljubazne za zaposlene homoseksualce. Vlada procenjuje da oko 6% populacije Velike Britanije čini stanovništvo homoseksualne orijentacije. Procenat gejeva i lezbejki u Londonu je čak 10%.

Agencija koja se bavi regrutovanjem i zapošljavanjem u finansijskom sektoru, je napravila anketu sa 3676 kandidata u gradu Londonu i prikupljala informacije o njihovim seksualnim opredeljenjima u poslednje dve godine. Pre dve godine, 5,9% ispitanika se anonimno opredelilo kao

gej ili lezbejka, u poslednjih 12 meseci procenat je porastao na 8,2%, i kao posledica zakonskih promena u aprilu je stupio na snagu Propis o ravnopravnosti na osnovu seksualne orijentacije. Ti podaci pokazuju (<http://www.joslinrowe.com/news/22/>) da od 900.000 ljudi koji rade u bankarskom sektoru, finansijama, osiguranju u Londonu, 73.800 su gejevi ili lezbejke.

Još pre deset godina procenat gej i lezbejskih zaposlenih lica je bio daleko ispod nacionalnog proseka, jer su tradicionalno gledano najuspešniji na tržištu beli heteroseksualni muškarci koji se ujedno i najlakše zapošljavaju i najbrže napreduju. Takođe je bilo izuzetno retko da firme uopšte rade istraživanja o seksualnoj orijentaciji zaposlenih.

London je ključni igrač u globalnom finansijskom smislu, vodeći grad na svetu u smislu dinamizma, kreativnosti, kulturnog nadahnuća i komercijalne uspešnosti. Jedini rivali Londonu u globalnoj ekonomiji su Njujork i Tokijo. Grad London raste – ekonomski, fizički i demografski. Postoje procene da će se do 2016. London proširiti za novih 800.000 stanovnika. Ali, populacija grada Londona je već sada veoma raznovrsna, identitet populacije i radne snage se menja. Na nju utiču demografski, globalni ekonomski i društveni trendovi.

Stanovnici grada Londona govore 300 jezika i ispovedaju 14 različitih veroispovesti. Skoro trećina građana pripada manjinskim etničkim grupama. Najmanje 5% rezidenata Londona su homoseksualci (<http://www.lda.gov.uk/server/show/nav.00100200300f004>) i ekonomska vrednost „pink ekonomije“ u Velikoj Britaniji iznosi oko 95 milijardi funti.

Uprkos vidnim ekonomskim, demografskim i društvenim promenama u gradu još uvek nisu postignute jednake mogućnosti na tržištu rada. To je ilustrovano nejednakostima u stopama zaposlenosti kao i nezaposlenosti među mnogobrojnim manjinskim grupama. Pripadnici manjinske grupe imaju manje mogućnosti da sebi obezbede dobar posao, ako ih uporedimo sa slično kvalifikovanim belim diplomcima. Stope zaposlenosti (<http://www.lda.gov.uk/server/show/nav.00100200300f004>) za muškarce iz Bangladeša i Pakistana su za najmanje 20% niže od belaca sa sličnim obrazovanjem.

Ne samo firme, nego celi gradovi u borbi za kompetitivnošću sve više razmišljaju o značaju jednakih mogućnosti ne samo kao osnovnog ljudskog prava, nego kao o preduslovu za privredni rast. To im

omogućuje da budu kompetitivniji u ponudi i u nalaženju talenata iz radne snage koja je sve mobilnija, kao i da posledično osvajaju nova tržišta.

Sve glavne investicione banke imaju gej grupe za umrežavanje, sponzorišu gej događaje u gradu i omogućavaju zaposlenima homoseksualne orijentacije da se druže. I ako se raskorak smanjio u poslednjih nekoliko godina, London još uvek ima dugačak put ispred sebe. Postoji raskorak u stepenu zaposlenosti homoseksualne populacije za razliku od heteroseksualne populacije. Ljudi su mnogo otvoreniji po pitanju svoje seksualnosti unutar privatne sfere nego na radnom mestu, u svojoj firmi. Takođe, istraživanja pokazuju da su lezbejke mnogo manje spremne da priznaju svoju seksualnu orijentaciju. London ostaje težak i kompetitivan grad za rad. Činjenica da žene mnogo ređe priznaju svoju seksualnu orijentaciju je posledica toga da žene i bez toga osećaju da moraju više da se bore da bi postigle ravnopravnost sa muškarcima.⁵

Zaključak

Stavovi glavnih političkih partija Srbije početkom januara 2007. u predizborno vreme o četiri provokativna pitanja, pravima homoseksualaca, eutanaziji, abortusu i legalizaciji lakih droga, dokazuju da politička elita Srbije prosto ne poznaje važne aspekte tih spornih pitanja, posebno kada su u pitanju prava homoseksualaca. Kada se konkretno radi o pravima homoseksualca, to pitanje se sagledava isključivo kao dilema „za i protiv“ istopolnih brakova,⁶ dok se razni drugi važni aspekti, npr. pitanja ljudskih prava i sloboda (pravo na udruživanje i okupljanje), ili ekonomski aspekti profitabilnosti „pink industrije“ potpuno zanemaruju. Ovaj tekst je zato imao nameru da informiše i o ekonomskom

⁵ I ako žene nisu manjinska grupa, jer predstavljaju skoro polovinu radne snage, manje od 10% direktora kompanija koje se nalaze na prvih 100 mesta na londonskoj berzi su žene i one zarađuju u proseku manje od 75% zarade muškaraca.

⁶ Homoseksualni brakovi mogu da vode u razaranje porodice, smatra Miloš Aligrudić iz DSS-a, dok Ivica Dačić iz SPS-a izjavljuje da je ta partija protiv homoseksualnih brakova. U SPO-u navode da oni, kao partija desnog centra, smatraju da ta pitanja nisu od interesa za Srbiju 2007. kako je izjavio Srđan Srećković. U Demokratskoj stranci smatraju da pitanje homoseksualnih brakova nije dobilo odgovor čak ni u najrazvijenijim demokratskim zemljama, izjavila je portparol te stranke Jelena Marković. Legalizovanje homoseksualnih brakova bi bilo previše za radikale, ali oni ipak sagledavaju situaciju i izvan pitanja brakova navodeći da su oni protiv svakog progona homoseksualaca, kako je naveo generalni sekretar Srpske radikalne stranke strane, Aleksandar Vučić. G17 plus i LDP nisu zauzeli zvaničan partijski stav po tom pitanju.

aspektu problematike društvenog, pravnog i ekonomskog položaja homoseksualnih lica i na taj način navede na razmišljanja o eventualnoj primenljivosti nekih iskustava u našoj sredini.

Literatura

- Mršević, Z. (2007), Marš ponosa: društveni i ekonomski aspekti, u: V. Vukotić (ur.) *Ekonomija i sociologija*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, str. 100-111.
- Plant, R. (1986) *The Pink Triangle: The Nazi War Against Homosexuals*. New Republic Books.
- <http://www.mrflag.com/index.php?doc=17&aid=1017> – (18.06.2006), CTV.ca News Staff.
- http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/the_economy/142998.stm – (15.05.2007), Richard Quest, Business: The Economy. The Pink Pound Friend or Foe?
- <http://www.bizforward.com/bos/issues/2001-12/pinkeconomy/> – (13.02.2007), Amy Traverso, The Pink Economy.
- <http://www.bizjournals.com/atlanta/stories/2002/07/01/newscolumn5.html> (13.03.2007), Walter Woods, Gay Pride Festival to Bring 18 mil \$ to Atlanta.
- http://www.pridetoronto.com/media/downloads2004/PrideFacts_ed2June04.pdf – (12.02.2007), How much money does Pride Week generate for the local economy?
- http://www.tourismvancouver.com/media/news_releases_2003.php?id=17 – (15.05.2007), News Release – Vancouver celebrates 25th Annual Gay Pride Week and Parade.
- <http://openPR.com/news/19822.html> – (16.04.2007), Press release from International Gay and Lesbian Association (05.02.2007): Gay Tourism gets a boost in Europe.
- <http://www.joslinrowe.com/news/22/> – (24.04.2007), Joslin Rowe, City is Gay, Friendly and Proud.
- <http://www.lda.gov.uk/server/show/nav.00100200300f004> – (30.03.2007), The Business Case for Diversity.

Bojana Balon

Pink ekonomija

Rezime

Pink ekonomija je počela da se razvija tokom šezdesetih godina u Americi, pre svega u obliku knjižara, kafea, restorana, časopisa, masažnih salona koji su bili namenjeni homoseksualnoj populaciji. To su prva javna mesta na kojima su lezbejke i gejvi mogli slobodno da se okupljaju bez straha od diskriminacije ili pod pretnjom otvorenih fizičkih napada. S vremenom je interesovanje *mainstream* tržišta poraslo za gej i lezbejsku populaciju, jer su istraživanja pokazala da je to populacija koja zarađuje više od proseka stanovništva i da više troši. Kompanije su stidljivo započele sa reklamnim kampanjama svojih proizvoda usmerenim upravo na taj segment stanovništva. Danas su kompanije sve više svesne da moraju da se predstavljaju i kao dobri poslodavci za pripadnike gej i lezbejske populacije. Da bi kompanije ostale kompetitivne na tržištu, sve više razmišljaju o tome kako privući talente iz najrazličitijih socijalnih grupacija.

Ključne reči: pink ekonomija, gej i lezbejska populacija, marginalizovane grupe

Bojana Balon

Pink Economy

Summary

Pink economy first appeared during the 60-ties in the USA, above all in form of bookstores, cafe's, restaurants, newspapers, beauty- and massage salons, which were dedicated to gay population primarily. These were the first public places where gay population could gather freely without fear from discrimination or threat from physical attack. With time the interest of the *mainstream* market for gay and lesbian population grew. Research showed that this segment of population earns and spends more than the average. Companies carefully started to target gay and lesbian population with campaigns to sell their goods or services. Nevertheless, today, companies are more and more aware that if they want to stay competitive in the markets, besides marketing campaigns they have to create good working environments to attract talents from different social groupations, one of them are gay and lesbian population.

Key words: pink economy, gay and lesbian population, marginalized groups

Srećko Mihailović

Poreklo i priroda korupcije – pobede Mamona i Levijatana

Jovan Ilić, pesnik (1824-1901), prema priči Sime Pandurovića, i kao korektor u Državnoj štampariji i nešto docnije kao ministar pravde, na svom radnom stolu je držao dve iste bočice mastila. Kada su ga upitali čemu to, odgovorio je: „*Ovo levo je državno mastilo, kad radim državni posao, a ovo desno je moje. Ne bi bilo pošteno da svoje pesme pišem državnim mastilom.*“

Prema Z. Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji* Zagreb, Stvarnost, 1968.

„Moralni su pojmovi kod nas toliko poremećeni, da postoji opravdana bojazan da se cela afera ne svrši nekim aranžmanom ili pomirenjem... *Pojeo vuk magarca. ... ..u zemlji gde ima toliko sitne, a još više krupne fukare koja se, bez straha od odgovornosti, drži načela krad i mene da kradem* u zemlji u kojoj odgovaraju samo mali lopovi i gde se široke narodne mase i ne interesuju za ovakve ili slične afere, u toj zemlji ništa nije nemoguće.“

Dragoljub Arandelović, profesor Pravnog fakulteta, beogradski dnevnik *Novosti*, 25. mart 1926. godine

Bože Gospode, ako smo ponovo došli do vremena, kao onomad u srednjem veku, da neki među nama mniju da mogu da podmite Boga, gde će nam biti kraj?

Od kada je grešni srpski narod, u poslednjoj deceniji-dve, ponovo počeo, čini se češće no ikad, da gradi crkve i druge bogomolje, među ktitorima i drugim darodavcima više je nego ranije lopova i srpskih „kontroverzних biznismena“. Graditelji hramova poklonima u zube ne gledaju, a poklonodavci daju li daju u nadi da će se iskupiti i da će novcem okajati zlodela. Hoće Boga da podmite, da sv. Petru u ruke gurnu „kintu“.¹ Sve nekako zamišljam Koraksovu karikaturu: u Paklu, neki od ovih naših (*kontroverzних*) biznismena iz kazana u kojem okajava svoje grehe, gura nešto u ruku onome đavolku što mu ispod kazana vatru dolaže i ne da da se razbukti.

¹ Ruski patrijarh Aleksej II nedavno je osudio komercijalizaciju crkve u kojoj se išlo dotle da se naplaćivalo i oslobađanje od greha. Osudio je i naplaćivanje učestalih osveštenja kuća i automobila, a kako izveštava *Nacional* (28.12.2004, broj 476) cena osveštenja auta ide do pet posto od njegove vrednosti.

Naravno, ne razlikuju se crkve ni po ovom pitanju. Na istom su i pravoslavci i katolici. „Želju za sticanjem katolička crkva osuđuje kao bezbožnu, premda prima mito od onih koji su sa uspehom sticali“ (Toni, 1979: 111).

Naši crkveni darodavci i crkveni daroprимci mogli bi da nauče nešto iz jedne norme koju je milenijum ranije postavio veliki vojskovođa, a potom i car Romeje, Nićifor Foka (963-969), u specijalnoj noveli objavljenoj 964. godine „koja predstavlja jedan od najsmelijih spomenika vizantiskog zakonodavstva“ (Ostrogorski, 1959: 275). Car, naime „zabranjuje i osnivanje novih manastira, koje se najčešće poduzima iz prazne sujete. Ko želi da pokaže svoju pobožnu darežljivost, neka pomogne starim zadužbinama koje su u opadanju; ali ni njima se ne sme poklanjati zemlja već samo novac“ (Ostrogorski, 1959: 275).

Malo šta je u ljudskom ponašanju izmišljeno u ovom novom dobu.² Tako je i sa ovim mićenjem Boga. To je tek revitalizacija onih srednjevekovnih indulgencija (oproštajnica) koje su se mogle kupiti za novac.³ U to vreme (i da li samo tada) kako je pisao Kolumbo,

² Džeremi Poup (Jeremy Pope), pozivajući se na radni dokument Evropskog parlamenta „Measures to Prevent Corruption in EU Member States“, iz marta 1988. godine, navodi da je grupa holandskih arheologa, 1997. godine otkrila u Siriji, u Raki, oko 150 pločica sa tekstom na klinastom pismu. To mesto je bilo centar asirske civilizacije počev od XIII veka pre naše ere, a pronađena „arhiva“ možda odgovara arhivi savremenog ministarstva policije. Na pločicama se, između ostalog, nalaze i podaci o tome kako su neki velikodostojnici, uključujući tu i jednu asirsku princezu, primali mito (Poup, 2004: 4).

³ Papa Lav X (1513-1521) je uveo praksu kupovanja oprosta (indulgencije) za novac. Od tog novca, na primer, sagrađena je Crkva sv. Petra u Rimu.

Papin poverenik u Nemačkoj bio je Albreht Brandeburški, nadbiskup Magdeburga i Majnca. Za te dve nadbiskupije morao je Rimu isplatiti 29.000 gildera, a da bi to učinio uzeo je kredit od banke (Albreht od Brandenburga im je uzvratilo tako što je njihov predstavnik pratio Johana Tecela i uzimao polovinu novca od prodaje oproštajnica). Nadbiskup je novac od prodatih indulgencija koristio za otplatu kredita, a deo je slao u Rim za izgradnju crkve sv. Petra. Njegov najuspešniji agent prodaje bio je dominikanac Johann Tetzel koji je svoje propovedi završavao rimom: „Čim novčić u škrinjici odjekne, duša iz čistilišta umakne“. Prema jednom izvoru (J. A. Wylie, *The History of Protestantism*, Cassell & Company, Limited: London, Paris & New York) on je ovako govorio: „Dodite, daću vam uredno zapečaćene oproštajnice po kojima čak i grehovi koje nameravate da napravite mogu biti oprošteni. Sada možete otkupiti mnoge osobe, tvrdokorni i nerazboriti ljudi; sa dvanaest srebrnih novčića možete osloboditi svog oca iz čistilišta, a vi ste dovoljno nezahvalni da ga ne spasite! ... Kažem vam, ako imate samo jedan kaput trebalo bi da ga skinete i prodate kako biste zadobili tu milost. ... Gospodin naš Bog više ne vlada, predao je svu moć papi“.

Upravo je ova trgovina sa indulgencijama bila povod za Martina Lutera da okači svojih 95 teza na vrata crkve u Vitenbergu, 1517. godine i time započne raskol i oformljenje protestantizma.

Nije na odmet pomenuti podatak o prvorođenom muškom detetu Ivane Lude od Kastilje i Filipa I, 'Lepog' od Austrije (Karlo V), koji navodi R. H. Toni, da su pomenuti bankari dali novac „kojim je Karlo V kupio krunu, posle jednih izbora sprovedenih u duhu javne licitacije, u kojima je moral nalikovao kockarskom.“ (Toni, 1979: 83). Verovatno će zbog ovakvog korupcionaskog dolaska na vlast čoveka koji je prvi „ujedinio“ Evropu, ovu toliko i koštati pa će čekati gotovo 500 godina kako bi ponovo krenula putem ujedinjavanja. No, to neće smetati španskom kralju Huanu Karlosu I da 2000. godine,

„Bogatstvo se sastoji u zlatu i onaj koji njega poseduje ima sve što mu je potrebno na ovome svetu, uključujući spasavanje duša iz pakla i odvođenje u raj“.⁴ Upravo je ta prodaja oprosta verovatno najveći korupcionaški poduhvat svih vremena. Podmititi Boga, (Janković, 1956: 100)⁵ kupiti oprost za 12 srebrenih novčića, kupiti oprost i za druge, kupiti oprost i za umrle koji već borave u „čistilištu“, kupiti oprost i za buduće grehove! Kupiti oprost od kazne na „onom svetu“ za grehe učinjene „na ovom svetu“. Zaista nenadmašno!⁶

Naravno takva bruka i sramota nije mogla dugo da traje (a nije da nije potrajala). Vek kasnije beleži se, na primer, na Vestminsterskoj skupštini (septembar 1645) da će sakrament pričešća biti uskraćen „svakoj osobi koja se ukaljala kupoprodajom položaja, krivotvorenjem, zelenašenjem, krivokletstvom ili podmićivanjem“ (prema Toni, 1979: 208).

* * *

Čovek je slab u dodiru sa moći. Pogotovu, ako odnosi čoveka i moći nisu uređeni, ako tu ima neke neizvesnosti. Ili, ako moć ima svoju marginu „slobode odlučivanja“, svoje „diskreciono pravo“. Normalna je tu želja čoveka-podanika da se moći dodvori, da je umilostivi, da joj se pokaže boljim nego što jeste, pa i da učini nešto „izvan dogovorenih ili propisanih normi“, da je *potplati, podkupi, podmaže, podmiti*.... S druge strane i sama moć, koja po pravilu nikad nije potpuna i svemoćna, ima potrebu za svojim uvećanjem, pa ponekad ili često traži i nešto „izvan dogovorenih ili propisanih normi“ kako bi se uvećala. Tako „i debelu gusku treba podmazivati“.

obeležavajući pet vekova od rođenja Karla V, u društvima sa vladarima današnjih zemalja koje su onda činile nemačko-rimsko i špansko carstvo, da ustvrdi kako je Karlo V „bio poslednji vitez srednjovekovnog hršćanstva i preteča ideala sloge evropskih naroda ujedinjenih u pripadanju istom civilizacijskom krugu“.

⁴ Ove reči citira W. Raleigh (*The English Voyages of the Sixteenth Century*, 1910), a ovde su navedene prema Toni, 1979: 93).

⁵ Ima činjeničnog osnova za tvrdnju da je „praksa mićenja Boga“ bila raširena i u Srbiji srednjega veka. Dragoslav Janković pominje kako su i u srednjovekovnoj Srbiji, pored vladara i krupne vlastele, poklone davali crkvama i manastirima „i neki neplemići, 'sitni ljudi', u nadi da će tako postići 'spas duše'“.

⁶ Nenadmašno jeste, ali ne treba zaboraviti da kombinacija mogućnosti za korupciju i sklonosti ka korupciji rađaju najneverovatnije „kombinacije“ i „velike kombinatore“. „Izgleda da nema granica ljudskoj genijalnosti kad treba zaobići sisteme zadužene da štite integritet institucija i procedura“ (Poup, 2004: XXI).

Slabi su bili prema moći ili drugoj vrednosti u izgledu i helenski bogovi i boginje, kao i oni što su začeti u druženju bogova i ljudi.

U dvadesetčetvrtom pevanju (od 30. do 51. dana) u Homerovoj Ilijadi, opisuje se žal Ahilejev za Patroklom. I sami bogovi sažaljevaju Ahileja, osim Here, Posejdona i „sjajnooke Zevsove kćerke“, zbog onog što se ranije desilo na gori Idi kada je Paris povredio Heru i Atenu:

„Boginje uvrijedi on, kad dođoše njemu u obor,
Pohvali onu, što hudu dariva razbludu njenu.“

Komentator kaže da su ovi stihovi (29 i 30) jedino mesto u Homera gde se spominje Parisova presuda kojom je izjavio da je Afrodita lepša od Here i od Atene, čime je povredio ove dve boginje i time učinio da one zamrže Parisa i njegovu domovinu Troju. Parisu je, u stvari, bilo milije mito koje mu je ponudila Afrodita – bila je to „razbluda huda“, tj. lepa Jelena. Komentator dalje kaže da je ova Parisova presuda, u potonja vremena, pričana opširnije i kićenije.

Priča, potonja, ide ovako.

Na gori Pelion, uz svirku Apolona i pesmu muza, slavilo se venčanje Peleja, kralja Mirmodonaca i jedne od Nereida, morske boginje Tetide (Pelej i Tetida su Ahilovi roditelji). Na svadbu su pozvani svi bogovi osim Eride. Ova pak, boginja svađe, rasrdi se pa dođe nezvana i baci među boginje zlatnu jabuku sa natpisom *καλλίστη* (*Najlepšoj*). Posvađase se boginje oko ove titule, a najglasnije su bile Hera, žena Zevsova, Atena Palada, kojoj je Zevs i otac i majka jer je rođena iz njegove glave i Afrodita, gospodarica ljubavi i ljubavne čežnje. Zevsu je dosadilo da stalno sudi i presuđuje, a nekako je bio i u sukobu interesa, s jedne strane žena mu ljubomorna, s druge strane ćerka kojoj je i otac i majka, a s treće ta Afrodita, po nekim abrovima takođe ćerka munjonosca, pa stoga naredi svom sinu Hermu Putniku da boginje odvede Parisu da taj presudi. Ova lepa i pametna družina dođe na goru Idi gde je Paris čuvao stada svog oca Prijama, trojanskog kralja. *I tu dođe do mićenja*. Boginje počеше da potkupljuju, da nude mito e da bi došle do titule *mis sveta*, valjda! Atena Palada obeća mudrost i pobedu u ratu, Hera vlast nad celom Azijom i Evropom, a Afrodita – najlepšu ženu. Mlađanome čobaninu, valjda, dosadile ovce ili nimfa Enona što mu razbijaše pastirsku samoću, pa se odluči za lepotu. I od Afrodite dobi željenu presudu, prelepu Jelenu, ćerku Zevsa i Lede, ali već udatu za spartanskog kralja Menelaja. Čobanin ote lepu Jelenu ili, po drugoj priči, ona se pod Afroditinim

čarima, zaljubi i pođe s njim u Troju, dobrovoljno. Moglo se i pretpostaviti da se to kralju Sparte neće svideti, kao ni ostalim Grcima. I eto to je bio uzrok i uvod u Trojanski rat koji potrajaše od 1193. do 1183. godine pre Hrista. Tako se veliki rat vodio zbog velike lepote, a u uzrocima rata nalazimo i božansko poreklo korupcije. (Cinično i ateistički da primetim – teško da su toliki gadluk mogli ljudi smisliti.)

* * *

Ova dva povezivanja mićenja sa bogovima, odnosno s Bogom, jednom na inicijativu samih božanstava, a drugi put na inicijativu božjih opunomoćenika na zemlji – kao da ideju mita povezuju sa idejom žrtve. Bez želje da skrnavam svetost žrtve (Rene Žirar) ili da je skidam sa pijedestala na koji ju je postavio Abraham sa spremnošću da žrtvuje Isaka, svog sina jedinca, ne mogu da odolim pomisli da je barem u nekim slučajevima reč o pokušaju da se bogovi ili Bog podmite. Racionalno gledano svaka žrtva na ovoj relaciji je trampa zemaljskog za nešto božansko, bez obzira na to što mnogi vernici žrtvu doživljavaju kao čin ljubavi i put ka zajedništvu, pa i sjedinjenju sa božanstvom.⁷

Čovek se odriče nečeg zemaljskog i prinosi božanstvu da bi ga častio, ispunio versku obavezu ili obezbedio neku povoljnost.⁸ Nema sumnje da ništa nije sporno ako se davanjem ili podnošenjem žrtve ne očekuje za uzvrat ništa posebno ili ako je žrtva uzdarje onda kada se život shvata kao božanski dar ili ako su žrtvovatelj i žrtva jedno te isto lice. Ako se pak božanstvo priziva sa posebnom namerom, onda mora i da se umilostivi. I tako jeste, osim ukoliko jednaka milost prema svima nije božja obaveza. Ali, ako se hoće izuzetak, onda čovek nešto mora da učini, da žrtvuje. Stvar i jeste u tom izuzetku u tom pokušaju da se božja milost usmeri.

⁷ „U religijskom smislu žrtva je prinos – dar božanstvu. Tako su poznate različite žrtve: krvna ili nekrvna, paljenica, ljevanica, očisna, pomirbena, zahvalna, a svima im je zajednički smisao – čovjek daje dio sebe. Predaje dio sebe, daje od onoga što mu je samom inače potrebno, odriče se nečega iz ljubavi prema Bogu. Žrtva je zapravo čin kojim se čovjek odriče nekoga zemaljskog dobra i prinosi ga Bogu u želji da Ga time časti“ [*Glas Koncila*, broj 11 (1708), 18.3.2007].

⁸ Žrtva je od samih početaka religioznosti bila sastavni dio bogoštovlja kojim se božanstvu prinosio žrtveni dar: životinje, ljudi, zemljoradnički plodovi ili dragocjeni predmeti. Prinosile su je izabrane osobe svećenici, na žrtveniku, u okviru žrtvenog obreda. Žrtva i molitva najuspješniji su pokušaji čovjekove komunikacije s transcendentnom stvarnošću, cilj im je održati prijateljski odnos s božanstvom. Oduvijek je žrtva izražavala vjeru, pokajanje, obredno štovanje i molitvu za Božju naklonost. [„Euharistija je otkupiteljska žrtva“. 2005. U: „Don Bosco danas“ (*Salezijanski vjesnik*), broj 3, str. 18-19].

Ista je stvar kod svakog traženja od božanstva, bez obzira da li je slučaj prošli ili se tražena milost odnosi na budućnost.

U Srba ne nalazimo ovakvo ili onakvo uplitanje bogova/Boga u genezu mita i korupcije, no nalazimo temu mita – na putu do Boga. Naime, na osnovu srpskih apokrifnih priča i verovanja poreklo pojma mita (u smislu potkupljivanja) može se vezati za pojam mitarstva (<http://www.decani.org/mitarstva.pdf>),⁹ a ono je po Rečniku¹⁰ SANU (knjiga 12, strana 643) „mesto na putu ka nebu gde se duše umrlih pravdaju i polažu račun za učinjene grehove.“ Potom se u Rečniku navodi: „Kad duša izađe iz tela, idući na nebo kroz vazduh, prolazi kroz 20 mitarstava (carinarnica) ... na svakom mitarstvu stoje ... strahoviti dusi koji dočekuju dušu i pozovu je na odgovor... za izvesne grehe.“¹¹ A prema radu Novaka Radonića („Zbirka reči iz Bačke“) „Mitarstva su granice na kojima se zadržavaju duše umrlih i to spram ispravke za učinjena dela.“ Ili, kako kaže Justin Popović: „Mitarstva su neka vrsta carinarnica, na koje nailaze duše umrlih ljudi ulazeći ka prestolu Nebeskog Sudije. Na mitarstvima stoje duhovi zla i traže od svake duše carinu ili otkup za grehe koje je počinila. Ta carina, taj otkup sastoji se u dobrim delima, suprotnim učinjenom grehu. ... Ovaj naziv hrišćanski pisci su upotreбили i nazvali mitarstvima ona mesta u vazduhu između zemlje i neba, na kojima zli dusi zadržavaju duše pokojnika pri njihovom ulazu ka Prestolu Gospodnjem, istražuju njihove grehe, i na taj način izvedu u ad“ (<http://www.decani.org/mitarstva.pdf>).¹²

⁹ Prema Justinu Popoviću: „Naziv: mitarstva i mitari, pozajmljen je iz istorije jevrejske. Kod Jevreja mitarima su se nazivala lica, određena od Rimljana za skupljanje poreza. Pri tom poslu, mitari su upotrebljavali sva moguća sredstva, samo da bi što više skupili dažbina. Mitari su stajali kod naročitih carinarnica, ili trošarinskih stanica, i naplaćivali za prenošenu robu trošarinu. Te trošarinske stanice nazivale su se mitnice, mitarstva“.

¹⁰ U Rečniku se, inače, navode i ova značenja pojma *mito* „2. zast. a. porez koji se plaća za prenošenje robe preko državnih granica, carina. ... b. trošarina; dažbina, namet uopšte. ... 3. zast. a. nagrada, plata, nadoknada uopšte. ... b. poklon, dar ... v. bratsko mito...“ (str. 647). Posebno je zanimljivo ovo „bratsko mito“, s toga s iste strane Rečnika i ovaj citat: Rešetar objašnjuje izraz „bratsko mito“ sa „ono novaca što za glavu plati krvnik porodici ubijenoga, kad se s njom izmiri“. Bratsko mito, ne daje se, međutim, porodici ubijenoga nego najbližim bratstvenicima, po čemu je tako i nazvano (Jelić, I. 1, 140); *tajno* ≈ novac koji se daje rodbini ubijenog pri posredovanju za izmirenje s rodbinom ubice. Osim bratskog mita, krvnik je često bio obavezan da plati i tzv. *tajno mito*, tj. izvesnu sumu novaca, oko 60 talira, koji se prilikom posredovanja za umir daje povređenoj strani da pristane na izmirenje. Otuda je i poslovice: „Tajno mito bratsku krv pije“ (I).

¹¹ Reč je o studiji dr Tihomira Ostojića *Dositej Obradović u Hopovu*, Novi Sad, 1907.

¹² Inače, Justin Popović tvrdi da je suština učenja o mitarstvima izražena u reči svetog Kirila Aleksandrijskog *O ishodu duše*, 444. godine: „Pri razlučenju duše naše sa telom,

Nema podataka da su Srbi, od Kosova *nebeski narod*, onovremeno pokušali da podmite pomenute mitarske zle duhe ničim drugim do dobrim delom i poštenim životom, no pomenusmo ove savremene *kontroverzne ktitore*, koji kao da slute Srbiju bez Kosova u kojoj Lazar više neće biti iskupitelj naših greha, već svako od nas ako će gore, na nebo, mora proći kroz svih dvadeset mitarstava. Uostalom, pošto su Srbi barem bili *nebeski narod* oni i danas rado koriste nebesku terminologiju, pa stoga možemo da kažemo da put od nebeskih do zemaljskih mitarstava preko đumrukana do sadašnjih carina i nije dug, a valjda ga mito i mićenje još i skraćuju i čine ugodnijim, kao što je red!

* * *

O isključivo nečastivom poreklu korupcije ili barem o korupciji kao zajedničkoj radnji loših ljudi i nečastivih sila, a možda je, u trećoj inačici ove priče, ona tek radnja loših ljudi, ali onih koji su u vlasti nečastivih – svedoči otac srpske realističke pripovetke Milovan Đ. Glišić (1847-1908) u svojoj „Glavi šećera“ objavljenoj prvi put 1975. godine u *Otađzbini*.¹³ A priča je istinita.¹⁴

staće pred nas, s jedne strane, vojska i Sile nebeske, s druge – vlasti tame, starešine vazdušnih mitarstava, izobličitelji naših dela. Ugledavši ih, duša će zadrhtati i ustreptati; i u toj pometenosti i užasu ona će tražiti sebi zaštitu u anđela Božijih. No i primljena od anđela i pod njihovim okriljem prolazeći vazdušno prostranstvo i ulazeći na visinu, ona će naići na razna mitarstva koja će joj preprečavati put njen u Carstvo, zaustavljati i zadržavati njeno stremljenje ka Carstvu. Na svakom od ovih mitarstava tražiće se računa za posebne grehe... Svaka strast, svaki greh imaće svoje mitare i istražitelje. Pri tome će biti prisutne i božanske Sile i zbor nečistih duhova; i dok će božanske Sile iznositi vrline duše, dotle će nečisti dusi izobličavati grehe njene... I ako se duša zbog pobožnog i bogougodnog života svog pokaže dostojna nagrade, uzeće je Anđeli i ona će neustrašivo poleteti k Carstvu... Ako se pak, naprotiv, pokaže da je ona provodila život u neradu i neuzdržavanju, onda će ona čuti onaj strašni glas: Neka se uzme bezbožnik, neka ne vidi slave Gospodnje! (Is. 26,10); tada će je ostaviti Anđeli Božiji i uzeće je strašni demoni, i duša, vezana nerazdrešivim uzama, strovaljuje se u tamnice pakla“.

¹³ Moje čitanje Ča-Milovanove „Glave šećera“ može izgledati, pogotovu nekom književnom znalcu, nategnuto pa i neutemeljeno. No i meni se čini da se tumači Glišićeve „fantastike“ nisu baš proslavili, ni oni bolji poput Vukadinovića i Vučenova, a i onaj najbolji, ali ne i dovoljno dobar Mića Danojlić, koji bi i poklapanjem mesta svog porekla sa mestima na kojima obitavaju Glišićevi vampiri, veštice demon-deca i druga čudesa, negde između valjevskih planina i Kosmaja, morao da ima realističnije lociranje ove teme. Pomenuti kraj je prenaseljen pomenutim življem pa svakako Glišić nije morao da ih uvozi iz Gogoljeve Rusije.

¹⁴ U *Glavi šećera* istorija onog osobitog podmičivanja, i Radanova osveta, i kapetan Maksim, koji je bio otac jednog našeg poznatijeg pisca iz onog doba, sve je sušta, nepreradena istina“ (Skerlić, 1967: 116). „Anegdota o glavi šećera zbilja se nešto pre početka njegovog [Glišićevog] književnog rada“ (Dimitrijević, 1962, prema Savić, 1997: 182). O istinitosti zapleta govori i Slobodan Ž. Marković (u Savić, 1997: 352).

Poenta cele priče je u tome što kapetan iz Vladimiraca, Maksim Sarmašević preko svog pandura Đuke prodaje onima kojima je potrebna njegova usluga *glavu šećera*, a s tom istom glavom oni ga mite kako bi im šta učinio. Kapetan neće da radi ni ono što treba da radi, dok ga ne podmite, a oni kojima je njegov rad potreban nemaju drugog izlaza nego da ga mite! I kako piše Mića Danojlić, u ono vreme kada se grade železnice i „ničju fabrike“ Srbijom „međutim, kruži glava šećera, taj đavolski neuki, pakleni izum određenih zelenaških mozgova. ‘Glava šećera’ je tužna povest o našoj ne baš tako dalekoj prošlosti, i na nju se može misliti čas s besom čas s tugom, nikako drukčije“ (Savić, 1997: 379).

Nema sumnje da u pričama Ča-Milovana vrve čudesna i opasna bića, ali ona nisu ni opasnija ni pogubnija po srpskog seljaka od onih silnih zelenaša-kaišara, kapetana, pisara, čata, pandura i inih što se tada okačiše na grbaču narodnu, isto kao i demon-dete, „crno dete“, „crni pop“ ili neki drugi vragovi i vampiri i sile nečastive. I dok jedne oteraju prvi petli, dotle se iz kandži ovih drugih retko ko iščupa. U „Glavi šećera“ Glišić povezuje ova dva zla. Radan dobrohotno poziva u kola zbog izgubljenih koza plaćuće dete koje je susreo u gluvo doba, na brodu pod vodenicom, iako se bio „bogme i uzjzbio od onih priča“, i tada mi čitaoci saznajemo za povezanost nečastive sile i glave šećera. Kad su bili na brodu, nasred vode „dete poče da se cereka; ne smeje se kao ostala deca, nego nekako sasvim izvraćeno: ‘Naša glava, ha, ha! Naša glava, ha, ha, ha!’ Osvrte se Radan, a ono izvadilo iz torbe glavu šećera pa odlomilo ozdo jedan okrajak i zagriza“. Još jednom mi saznajemo čija je glava šećera. Kad su se oglasili prvi petli dete-sila nečastiva odskoči mu s leđa pa naže uzastranu. „Obazre se i reče: ‘Moli se bogu, Radane, što petao zapeva, a ti bi zaista upamtio mene. Nego sve jedno, tu je glava šećera!’...“.

Mito je korisno za onoga koji uzima

Ono što je sigurno, to je da *mit* nije ništa dobro, i zna se da nije dobro, a da završava loše po onoga što daje, a bogami i ponekog među onima koji uzimaju. Kapetan,¹⁵ Maksim Sarmašević inicijator i glavni korisnik

¹⁵ „U policijskoj vlasti sreskih i okružnih načelstava odrađivao se celokupni život tadašnje Srbije, koja je, kako će pisac *Podvale* natuknuti Milanu Saviću u pismu od 23. aprila 1884. godine, za poslednjih pedeset godina, *prodana na doboš od kaišara i opštinskih čata koji su malo školovaniji od seoskih dućandžija*“ (Savić, 1997: 8). Ili, kako sam Milovan Glišić piše u pomenutom pismu Milanu Saviću, upravniku novosadskog pozorišta: „Neću zacemento slagati ako rečem da su oni za ovo pedeset godina prodali na doboš celu Srbiju.“ (Pismo citira Radmilo Dimitrijević u tekstu „Milovan Đ. Glišić“, prema Savić, 1997: 181).

beskrajne prodaje jedne te iste glave šećera, kako nas na kraju priče obavještava njegov pomoćnik u ovoj radnji, pandur Đuka, od uzimanja mita sagradio je kafanu „Kod Petla“ („Moj Pajo, padalo je tu novaca kao kiše!...“). No po svemu sudeći ni njegov pandur i pomoćnik u đavolskoj radnji, Đuka, nije loše prošao – njegova je bila svaka treća para – iako mu je kapetan na kraju zakinuo 20 dukata. Kapetan i pandur, partneri u zlodelu, posvadili se („U malo što ne bi i za vratove“) zbog računa o broju prodaja jedne te iste glave šećera, kod kapetana jednom više, kod pandura jednom manje.

Bez mita, ništa

„Zar ti ne znaš, ko su naši kapetani. Prosto, ako mu nije volja, neće da te čuje dok mu nešto ne *tutneš*. Nekad se davalo na očigled, a sad to ide zgodno ispod ruke... Ljudi im znadu čud, pa šta će – plaćaju. Vide da im se bez toga obići ne može. Da se opet žale – kud će šut s rogatim izići na kraj!...“

Mičenje je tajna radnja, u javnosti se ono itekako osuđuje

Kad ono kapetan Maksim i Đuka pandur prvi put napraviše radnju sa glavom šećera, u Vučevici („Najbliže je i najzgodnije da se doručkuje što god... Ti već znaš...“), kapetan upozorava vernog Đuku: „Samo, Đuka, pametno!... Neću nikom da si slovca proglavio. Ja neću da mi se rekne, da uzimam mît... Vidiš i sam, ako im uzmeš jabuku iz ruke, dignu na te viku kao na belu vranu... Ovako ću ja njih drukčije malo da šišam!...“

Kad dva opštinaru pitaju: „Baš bi valjalo da mu spremimo jedno jagnjence, a? Šta ti kô veliš, Đuko?“, dobiju tvrd odgovor: „Ne šalte se glavom! Jok! To ni po što da niste radili! Odmah ćete mu ukvariti ovu dobru volju...“ Opštinaru su pak hteli samo da im kapetan ne ode praznih ruku, a Đuka i dalje tvrdi pazar. „A znate li vi da to izgleda kao neki mît?... Vi može biti to i ne pomišljate, ama opet nekako izlazi nalik. I što je još najglavnije – znate li vi, da ovaj kapetan neće ni da čuje za mît... Ništa ga tako ne ražljuti, kao kad mu podnese čovek nešto što bi se moglo reći da je mît. Eto vere mi, tako se ražljuti da po dva dana ništa ne okusi od teška derta. Ja znam da vi nemate ni za što da ga podmićujete... Nego hoćete onako ruke radi da date svom starešini, što vam je prvi put došao u selo... Ama on će sam misliti da ga mitite, pa ne valja.“ – Na kraju, Đuka navrati vodu na svoju vodenicu, odbi i prasence, odbi i jarence za decu i uvali im glavu šećera (za jedan dukat u zlatu), da l' Radanovu, da l' onog nečastivog u obličju plaćućeg deteta, ne zna se!

Mito se daje iz nužde

Na Đukin savet nesrećnom Mileti iz Miokusa kojem treba potvrda neke procene kako bi izvadio pare iz fonda jer ga stegli neki dužnici – „More, donesi ti štogod deci kapetanovoj na peškeš, pa da vidiš onda“, Mileta odgovara „Ma ako hoće samo, doneću – ko ne bi, samo neka bude vajde!“.

Čast kapetanu nije mito

U Vučevici u koju kapetan stiže prvi put sve se dalo na to „da se što bolje spremi čast“. Tu se kolju pilići, prasci, janjci; tu se grade gibanice, ušticipci i cicvare; tu se traži mlad kajmak, sir i mleko; tu se iznosi rakija prepečenica od nekoliko godina.“ „Za tim je nastala dobra čast. Jelo se i pilo skoro do zaranka. Vino vučevičko dobro ... Častilo se dugo i za mnogo“.

Kako se nekad mitilo

U razgovoru kapetana i seljana Vučevice svi govore kako „nema onih starih godina“. Seljaci o letini, a kapetan Maksim o odnosu prema vlasti, a naročito o onima za koje on kaže: „Deru se jednako 'republiku', 'te komunu', te 'socijalnu demokraciju', te ne znam šta još.“ No, kapetan ne može a da ne napravi uvod u svoju radnju: „Bio sam baš mlađi pisar kod pokojnog Vula Ivića kapetana. Kad se vratimo tako sa sabora – nose dva pandura pune vreće darova. Tu su ti čarape, peškiri, jabuke, tkanice, pa bogme i po neko runo i ćilim ili jagnje... A sad niko ni da se pošali. Nema, nema – braćo, ništa; prošle su one stare godine kad je bilo berićeta...“

Efikasnost mićenja

Po svemu što nam Ča-Milovan pripoveda imali su vajde oni koji su davali mito, oni bi ovako ili onako, došli na svoje, dobili ono što im ne pripada ili ostvarili neko svoje pravo ili se okoristili o dobar savet... osim ako nije kao u Radanovom slučaju, da imaju dobar vinograd u Prljinama koji je kapetanu zapao za oko („Dobar, boljega retko ko ima“) i dobru livadu u luci („nema je u celoj kapetaniji onake“) na koju je zinuo kaišar Uzlović. Kada su stvari takve, onda Radanu ne pomaže ni prvi put kupljena glava šećera, niti to što je kupi od Đuke još devet puta („Ja sam je do sad devet puta platio!“ „Ja sam je i nabavio kapetanu“).

Mite svi, za sve i svašta

U Kujavici je kapetan izviđao spor oko potesa i tu „obe parnične strane kupiše od Đuke naizmence glavu šećera“. U Zvezdu se kapetan

bavio sporom oko neke vodenice a i „poučio ljude da slušaju vlast i da joj budu na ruci; i tu su parnične strane dale kapetanu glavu šećera da ponese deci tek ruke radi“. U Krniću – spor oko potesa, a kapetan je uzgred „dobro saslušao popa Peru Popovića, koji mu se požali na učitelja Sretena Pavlića, da je nemiran, da psuje zakon, veru, da razvraća decu, daje im kojekakve skaredne knjige da čitaju, kaže im da gore nema neba ni raja – nego da je to nekaka praznina, kaže im da ne treba vlast slušati“. Tu su još Prhovo, Dragojevac, Mrđenovac, Miokus i tako u sva 54 sela u toj kapetaniji. „Svuda je imao po nešto zvanična posla: negde izvidi nekakav spor, negde naredi nešto, negde ispita da nema kakih burgijaša itd. Što već ide u zvaničnu dužnost tako vrsnog kapetana, koji je samo svojim priležnim i revnosnim radom i velikim snishođenjem prema pretpostavljenim svojim doterao do zvanja svoga. ... Svuda je bio dobro počašćen i dočekan. I na posletku svuda je dobio onu istu 'glavu šećera' iz torbe Đukine, da je ponese svojoj deci 'tek ruke radi' ...“.

Nije jasno zašto su se nečastive sile namerile na Radana. O tome nam Glišić ništa ne kaže, osim onoga klasičnog: da se Radan, pogrešan čovek, u pogrešno vreme, našao na pogrešnom mestu. Ne kaže nam Ča-Milovan ni zašto ukleta glava šećera baš po Srbiji. Ne kaže nam to ni njegov politički prijatelj Svetozar Marković, pa tako ne znamo zašto su se sile nečastive baš po Srbiji razigrale.

* * *

Istraživanja i interpretacije korupcije su razapeta između fokusiranja korupcije u tamnu stranu ljudske prirode i fokusiranja korupcije u kontekst „loše uređenih društava“; faktički između korupcije kao čina neodgovornog i kvarnog pojedinca i neodgovornog i kvarnog sistema (države, institucije, organizacije...).

Nema sumnje u postojanje korupcije u starim apsolutističkim carstvima, bilo gde da su bila na kugli zemaljskoj.¹⁶ I pored retkosti materijalnih ostataka, ima ih dovoljno da potkrepe tvrdnju o postojanju sistematske korupcije, ali i borbe protiv nje. Za nas su, međutim,

¹⁶ „Državni ili privredni poredak koji vodi apsolutnoj moći ohrabruje i osposobljava posjednike te moći da apsolutno zadovoljavaju vlastite interese. Zbog toga agrarna despocija – kao i industrijska – apsolutno korumpira one koji se sunčaju u njenom sjaju.“ (Wittfogel, 2000: 150).

zanimljive korupcije u Vizantiji,¹⁷ u Nemanjićkoj Srbiji¹⁸ i u Otomanskoj imperiji,¹⁹ čije naslede, preko kontinuiteta održavanog od strane Srpske pravoslavne crkve,²⁰ rabimo i danas. Naravno, tu je i ona korupcija koja nastaje sa nastankom nove srpske države, počev od 1804, a pogotovu u vreme Miloševe Srbije.²¹ Istorijski kontinuitet u koruptivnoj praksi postoji u meri u kojoj postoji kontinuitet „srpske državnosti“.

¹⁷ Vizantija je bila gotovo do kraja zahvaćena korupcijom: crkva, činovnici, sudstvo, jednom rečju sve, a i to bez naročitog sistema i bez obzira o čemu zakonske odredbe koje su činovnicima zabranjivale da primaju nasledstva i darove bez naročitog carevog odobrenja. Te odredbe je tek Lav VI (886-912) delimično ukinuo (Ostrogorski, 1959: 248).

I pored nekoliko velikih „careva-pravnika“, u kontekstu korupcije ipak treba pomenuti samo dva Andronika Komnina I i Andronika III.

Andronik Komnin (1183-1185) „jedna od najzanimljivijih ličnosti vizantijske istorije“ (Ostrogorski) borio se protiv plemstva i korupcije bezobzirnim sredstvima.¹⁷ U tome je bilo rezultata, barem kada je reč o korupciji. „Andronikova borba protiv korupcije imala je pozitivne rezultate, kao što to priznaju i njegovi protivnici Nikita Honijat i Evstacije Solunski“ (Ostrogorski, 1959: 373). No, već je njegov naslednik, Isak II Anđeo (1185-1195), pustio stvari niz vodu. Tako da Ostrogorski konstatuje: „Niko više nije pokušao da stane na put zloupotrebama u centralnoj i provincijskoj upravi. Prodavanje položaja, podmićivanje činovnika, ucenjivanje skupljača poreza postali su svakodnevna pojava. Za cara Isaka II govorilo se da prodaje činovničke položaje kao povrće na pijaci“ (Ostrogorski, 1959: 376).

Andronik III je radi otklanjanja „poslovične podmitljivosti vizantijskih sudova“ (Ostrogorski, 1959: 469), oformio, 1329. godine, sudski kolegijum od četiri člana (dva sveštena i dva svetovna) „sa zadatkom da vrši nadzor nad sudstvom u celom carstvu“ (Ostrogorski, 1959: 376). No ubrzo je došlo gorko razočaranje. „Od četvorice, trojica su već 1337. g. zbog primanja mita smenjena i deportovana“ (Ostrogorski, 1959: 376).

¹⁸ Zahvaćenost korupcijom nemanjićke Srbije najbolje ilustruju ova tri člana Dušanovog zakonika: 13. „Ni mitropolit, ni episkopi, ni igumani mitom da se ne postavljaju. I ko od sada postavi mitom ili mitropolita ili episkopa ili igumana, da je proklet i anatema da bude. I ako se nađe bilo ko da je mitom postavljen, da se obojica svrgnu sa čina, i onaj koji je postavio i postavljen.“ 25. „I ako se nađe koji upravitelj crkveni da je primio mito, da mu se raspe sve što ima.“ 149. Porotnici koji oglašavaju pravim koga ko je kriv: tisuću perpera, „da se tim porotnicima više ne veruje“ i da se „zatoče u drugom kraju nepoznatom“. („Prevod Rakovačkog prepisa“ u: Mitar Pešikan, Irena Grickat-Radulović, Miodrag Jovičić (ur.) *Zakonik cara Stefana Dušana*, knjiga III (Baranjski, Prizrenski, Šišatovački, Rakovački, Ravanički i Sofijski rukopis), SANU, Beograd, 1997, str. 279.

¹⁹ O zahvaćenosti korupcijom Otomanske imperije svedoči ovaj citat iz *Encyclopedia Britanica*: „Pošto sultani više nisu mogli da kontrolišu devsirmu, postavljajući je protiv volje uglednih Turaka, ona je preuzela kontrolu nad sultanom i upotrebila vladu za svoje dobro, a ne za dobro sultana ili carstva. Posledica je bila da su korupcija i nepotizam zavladaali na svim nivoima administracije“ (navedeno prema Poup, 2004: 55).

²⁰ „Crkva je bila svuda i svagde. Njen uticaj je postajao neodoljiv; jer se verom sve počinjalo i sve svršavalo“ (Novaković, 1898: VIII).

²¹ Nedostatak prostora nas upućuje na dva navoda kao ilustracije koruptivnog društva u nastajanju. Tako, na primer, Tetsuya Sahara (1999: 11) zaključuje svoj rad o patronsoklijentilističkim mrežama Miloševe i one kasnije Srbije „Državotvorni proces u Srbiji Miloša Obrenovića tekao je na osnovu raspodele interesa koji su bili izraženi u vidu prava na ubiranje poreza. Miloš je dodeljivao mukade i druge vrste poreza na prodaju

Naravno, ove tvrdnje ne treba shvatati bukvalno doslovno. Ali je i heuristički i sazajno plodno uporediti pronijarski sistem („najmarkantnija pojava vizantiskog feudalizma“ – Ostrogorski, 1959: 350) koji nastaje u Vizantiji u XI veku, sa onim koji preuzimaju Nemanjići, sa analognim pojavama u srpskoj državi koju pravi Karađorđe, a potom finalizuje Miloš, do ove aktuelne partijske države koju je Milošević konstituisao, a DOS preuzeo sve koruptivne principe i zaokružio sistemski pristup korupciji.²² Te komparacije bi svakako pokazale važnu ulogu pronijarskog sistema u feudalizaciji južnoslovenskih zemalja, ali i u konstituisanju srpske države početkom XIX veka, tada već sa naslednim „pronijama“, kao i ulogu dodeljivanja zaslužnicima pronija/institucija²³ pri ponovnom ulasku u kapitalizam na samom kraju XX i na samom početku XXI veka. Partijska država je dokrajčenje institucionalizacije korupcije i dovršenje koruptivnog političkog i društvenog sistema. Ukratko, korupcija je sistem, a sistem je korupcija!

Posle ovakvog uvida postaje mnogo jasniji onaj uzvik nobelovca Bekera²⁴ iz sredine devedesetih: „Ukoliko ukinemo državu, ukinuli smo i korupciju!“. No, pitanje je, a šta će biti ako država sama propadne? Bojim se da će tada biti još gore, pa makar korupcije i bilo manje!

kao ličnu nagradu kneževima, nekadašnjim lokalnim i nezavisnim starešinama koji su postepeno izgubili taj status i postali državni namesnici. Na taj način oni su postajali i neka vrsta Miloševih ličnih slugu...“. I drugi primer, tek da se vidi odakle su Milošević i njegovi prepisivali. Reč je o stanju stvari odmah nakon prvog svetskog rata i o ograničenom izvozu. Ministri su imali pravo „da u partijskom ili ličnom interesu utiču na izdavanje dragocenih izvoznih prava, tj. da korumpiraju ili budu korumpirani“ (Stefanović, 1996: 97). Ako sve druge velike afere, od u 19. veku najveće vezane za izgradnju železnice, pa na dalje, ostavimo po strani, i samo se oslonimo na značenje ova dva izneta navoda, jasno je šta sve baštinito i koliko nam je i danas stalo do te tradicije. A da nam je stalo, o tome svedoči naša moralna impotencija, a i ova dva post-socijalistička slučaja. Beograđani su na mestu nesudenog spomenika Karlu Marksu podigli spomenik Nikoli Pašiću, čoveku za koga Jaša Prodanović tvrdi da je „najkoruptivniji čovek za koga zna politička istorija Srbije“. Ali, to nije dovoljno pa je glavna beogradska ulica posle imena Maršala Tita, i imena Svih Srpskih vladara, dobila ime Kralja Milana, učesnika ako ne i korisnika prve velike srpske (korupcionaške) afere.

²² O „domaćoj“ partijskoj državi videti: Mihailović, 2006a; Lutovac, 2006; Pešić, 2007.

²³ Ovvremeno dodeljivanje na upravu ministrstava, institucija, organizacija, javnih preduzeća... može da po svojoj prirodi podseća na sistem tzv. haristikija. Reč je o davanju manastira i manastirskih imanja na upravu svetovnim licima. Ovo davanje haristikija je „predstavljalo sredstvo nagrađivanja zaslužnih ljudi“ (Ostrogorski, 1959: 351).

²⁴ Gary Becker u kolumni u *BusinessWeek*-u (navedeno prema Begović, 2007: 135).

U ovom kontekstu treba pomenuti aktuelnu ekspanziju istraživanja korupcije. Istraživači, u stvari, prate političko usmerenje prema ovoj temi i pogotovo napore (globalnog) civilnog društva da se ovoj pošasti stane na put. Istraživanja i pored nemerljivog doprinosa uočavanju, dimenzioniranju i specifikovanju korupcije imaju i određene slabosti. U kontekstu teme kojom se ovde bavim, ističem kao izrazitu slabost orijentaciju ovih istraživanja na korupciju kao individualnu pojavu, odnosno na korupciju kao akt nemoralnog i gramzivog pojedinca. Bez ikakve namere da aboliram pojedinca, ističem zapostavljanje socijalnog i političkog konteksta u kojem se javlja korupcija, pre svega države, datog političkog sistema, kao i političkih i socijalnih institucija. Smatram da u najvećem broju obavljenih istraživanja postoji spremnost da se zanemari uloga sistema, na račun uloge pojedinca. Kao da istraživači nastoje da „sačuvaju“ svoje naručioce, pa tako na neki način i temu svog istraživanja. Ovde, iz perspektive ovog pristupa, dajem nekoliko natuknica o sistemskom karakteru korupcije, kako ranije, tako i danas.²⁵

* * *

Individualistički i javnomnjenski pristup korupciji, sjedinjeni, kao da najgori efekat daju u ispitivanju raširenosti korupcije. Predstava o raširenosti korupcija ima poreklo u samoj korupciji. Naime, sama priča o korupciji i njena raširenost i sveprisutnost generiše njeno širenje. *Ako nešto radi toliki broj ljudi zašto ne bih i ja!* (iako su još stari Latini govorili "*Quod dicet Jovi, non dicet bovi*"). Otuda ima punog smisla pitanje – da li se može verovati građanima kad govore o korupciji? (A dosta korupcije ostaje i kada se „pola priče baci u vodu“).²⁶ Da li je tačno da tamo gde se dimi ima i vatre? Ako se priča, a priča se, a i građani u javnomnjenskim istraživanjima tvrde da su najkorumpiraniji carinici, lekari i policajci – da li je to tačno? Da ne govorimo o tome da nije korektno tvrditi na osnovu javnomnjenskih istraživanja da je stanje stvari tako i tako; može se samo reći da građani misle ili ne misle da je stvar

²⁵ Zanimljivo je da istraživači korupcije, kada govore o istorijskim primerima, ovu vezuju za sistem, za državu i njene institucije, a u aktuelnoj istoriji odgovornost prebacuju na pojedinca.

²⁶ To se veoma dobro vidi na primeru Bugarske gde su stručnjaci Centra za istraživanja demokratije iz Sofije (www.csd.bg) procenili da je tokom 1998. i 1999. svakog meseca bilo između 180.000 i 200.000 korupcionaških transakcija, a taj broj se smanjio početkom 2007. godine na između 110.000 i 115.000.

takva i takva. Ne može se čak reći (u stvari može se, ali nije korektno) da su ovi korumpirani, a oni nisu, da su ovi najviše, a oni najmanje – uz takve tvrdnje, pored činjeničke argumentacije iz samog istraživanja, mora da ide i objašnjenje prirode javnomnjenjskog nalaza. Mora se reći zašto ljudi baš tako misle i mora se dati evaluacija objektivnosti procene od strane ispitanika, ali istovremeno treba dati dovoljno podataka za procenu objektivnosti samog istraživača i procedura koje je primenio u prikupljanju, obradi i interpretaciji nalaza.

Strašno je ustvrditi s pijedestala nauke, pa ma to bila i javnomnjenjska istraživanja, kako nadpolovičan broj ispitanika smatra da su neke profesije korumpirane; na primer, tri petine ili polovina građana smatra da su korumpirani svi carinici, lekari, advokati, policajci... ili većina njih. Uostalom, ništa lakše nije ni ustvrditi kako svaki treći ispitanik smatra da su javni tužioci korumpirani, svaki četvrti ispitanik smatra da su korumpirani svi ili većina univerzitetskih profesora, četvoro od deset ispitanika smatra da su korumpirani svi ili većina ministara...

Treba, na primer, da znamo da građani vole da pričaju o korupciji (a cinici bi rekli da mi uopšte volimo da pričamo o onome što znamo, ali i o onome što ne znamo, a voleli bismo da znamo). „Mi volimo da posmatramo politički odnos za koji sumnjamo da je nezakonit“ (Gellner 1977: 1), pa tako i korupciju koja je nesumnjivo politički fenomen! To potvrđuje i Sian Lazar na primeru Bolivije: „Ljudi su pričali o korupciji non-stop: korupcija je bila ono čime su oni davali smisao politici i državi“.

Takođe treba da znamo da najmanje polovina naših građana o korupciji misli i govori na osnovu informacija iz druge ruke, tj. na osnovu onog što je od nekoga čuo (od poznanika i rođaka, na primer) ili na osnovu saznanja iz medija.²⁷ *Ex auditis referre ferme mentitir est*, tj. *Iznositi ono što si čuo znači lagati*, govorili su još stari Latini.

Brojka onih koji o korupciji govore na osnovu podataka iz druge ili treće ruke velika je, pogotovu ako joj se doda i ona desetina ispitanika (najmanje) koja zna da nešto o korupciji zna, ali ne zna odakle to zna.

²⁷ Džeremi Poup napominje da iako neke grupe znaju nešto o korupciji „njihovo znanje, ukoliko nije plod neposrednog iskustva, obično je nepouzđano i može se smatrati samo 'percepcijom korupcije'“ (Poup, 2004: 249). I dalje: „Činjenica da percepcija može da bude veoma daleko od stvarnosti mora takođe da se uzme u obzir, pogotovu kada se percepcija zasniva na iskustvima anegdotskog tipa iz prošlosti iako se stanje u međuvremenu popravilo.“ (Poup, 2004: 250).

Druga polovina (najčešće nepuna, pre se može govoriti o dve petine) građana znanja o korupciji zasniva na ličnom iskustvu (istraživači najčešće nalaze da je to jedna petina građana) ili na uvidu u životni standard pojedinih javnih službenika i sameravanju tog standarda sa pretpostavljenim legalnim primanjima tih službenika.

Treba, takođe, da znamo da o korumpiranosti neke profesije ili neke institucije govore i oni koji s tom profesijom ili tom institucijom nikada nisu imali nikakav neposredni kontakt. O korumpiranosti carinika govoriće vam i onaj ko nikada u životu nije prešao granicu. Govore o korumpiranosti advokata i oni koji s njima poslednjih godinu dana nisu imali takav kontakt (za ovu tvrdnju i one koje slede, a u ovom kontekstu, videti u priložima tabelu broj 1).

Sa 15 institucija bilo kada u životu kontakt je u proseku imala polovina ispitanika, kontakt u poslednjih godinu dana u proseku je imalo kontakt 30% ispitanika, loša iskustva u tim kontaktima u proseku ima 11% ispitanika, nepoverenje u te institucije u proseku ima 37% ispitanika, a da su sve te institucije potpuno ili većinski korumpirane misli 38% ispitanika.

Kada uporedimo institucije sa kojima je kontakt bilo kada imalo više od polovine ispitanika (u proseku 76%) i institucije sa kojima je kontakt bilo kada imalo manje od polovine ispitanika (u proseku 32%), nalazimo da broj kontakata niti utiče na tip iskustva (loše – dobro), niti na poverenje – nepoverenje, niti na ocenu korumpiranosti. Drugo, nalazimo da nepoverenje i mnjenje o korumpiranosti nije isključivi rezultat lošeg iskustva – gotovo da je duplo više onih koji tvrde da su institucije korumpirane, odnosno da u njih nemaju poverenja, nego onih koji su imali loše iskustvo u kontaktu sa institucijama. (Postoji korelacija između lošeg iskustva sa institucijama i ocene o korumpiranosti, ali jedva da je osrednjeg intenziteta.)

Ako građani ne govore o nekim pojavama na osnovu svog iskustva i putem iskustva stečenog znanja, na osnovu čega onda sude o onome o čemu ih pitamo? Da li su građani spremni da govore i o onome što ne znaju ili što nedovoljno znaju? Po pravilu jesu, i to onoliko koliko ocenjuju da je znanje, naspram neznanja, socijalno poželjnije, a „mala laž“ prihvatljivija od pokazivanja socijalno nepoželjnog neznanja. U situaciji kada ispitanici treba da se opredele između odgovora koji pokazuje njihovo neznanje (reč je, po njihovom mišljenju, o socijalno

nepoželjnom odgovoru) i „malog laganja“ kojim bi ustvrdili da znaju ono što inače ne znaju, ali bi time dali socijalno poželjan odgovor, ispitanici se češće opredeljuju za „malu laž“, pa govore i o onome što ne znaju ili ne razumeju. Ova tendencija dolazi do punog izražaja kada se ispitanicima postavljaju tzv. ekspertska pitanja i kada se od njih traži da se izjasne o „tajnim radnjama“, kao što je to korupcija, na primer. U ovim slučajevima je normalno da veliki broj ljudi nije u stanju da odgovori na postavljena pitanja. No, uprkos tome u javnomnjenkim istraživanjima korupcije mali je broj ne-odgovora, a nema ni uobičajene razlike u broju ne-odgovora između onih sa najmanjom školskom spremom i onih sa najvišim školama.

Međutim, i dalje nema odgovora na pitanje o smeru „laganja“. Naime, ako ispitanici odgovaraju jer smatraju da je to poželjno, ostaje pod znakom pitanja smer „laganja“ – da li se „laže“ preko preneglašavanja korumpiranosti ili preko njenog smanjivanja, a tu je i pitanje šta utiče na smer evaluacije korupcije.

1. Nema sumnje da je tu pre svega *duh vremena* koji indiciramo preko ispitanikovog objašnjenja saznajnih izvora ocene o korupciji. Videli smo da okvirno polovina ispitanika redovno navodi medije i razgovore sa poznanicima i rođacima, kao izvore saznanja na osnovu kojeg ocenjuje korupciju.

2. Nema sumnje da postoji znatna zavisnost ocene korupcije od holističke percepcije i evaluacije datog sistema. Ako se sistem ocenjuje kao loš i sve u tom sistemu biće loše; ako se pak sistem vidi kao dobar, retko šta će se loše oceniti. Na primer, u istraživanjima se gotovo redovno nalaze visoke korelacije između ocene korumpiranosti pojedinih institucija i nepoverenja u te institucije (iznad 0,35). To pravilo, međutim, važi samo u slučaju političkih institucija. U ostalim slučajevima negde je veće nepoverenje, a negde se više ističe zahvaćenost korupcijom, negde se pak pre uočavaju paradoksi nego pravilnosti. Na primer, kada je reč o lekarima i medicinskom osoblju uopšte, nekredibilnost ističe 25% građana, a korumpiranost lekara i medicinskog osoblja čak 60% (CPA, JMS 2/02). – Ova razlika kao da indikuje stav: *naši lekari su dobri kao stručnjaci* (otuda kredibilitet), *a pokvareni kao ljudi* (otuda predstava o korumpiranosti)!

3. Korupcija je politička pojava prema viđenju najvećeg broja građana. Takvo viđenje su nametnule političke stranke (i njihovi mediji)

koje korupciju smatraju najočiglednijim pokazateljem pokvarenosti datog sistema. Građani koji imaju jaku partijsku identifikaciju o korupciji sude onako kako njihove stranke od njih „traže“.

* * *

Poreklo ili barem motivi koruptivne prakse potiču, barem najvećim delom, iz tamne strane ljudske prirode koja u dodiru sa za nju pogodnim socijalnim (anomičnim) okruženjem nepogrešivo proizvodi razne oblike socijalno autističnog ponašanja (poput korupcije).

Nužda je ono što barem u jednom broju slučajeva ljude goni i gotovo baca u korupciju. Tamo gde je korupcija faktički iznuda (*extorsion*), pa i tamo gde se ona graniči sa iznudom, nema bogzna kakvog izbora – tu je čovek prinuđen na davanje mita (ako je to uopšte uzev, mito a ne svojevrsna pljačka – iznuda). Visoko moralna antikoruptivna norma gotovo obavezno popušta u susretu sa mogućnošću da izlečite bolesno dete ukoliko podmitite lekara. Naravno, to ne znači da nema dobrovoljne korupcije koja ide dotle da se daje i kad se ne traži. U ovom kontekstu pogledaćemo pet modela korupcije koji diferenciraju stepen iznude, odnosno stepen voljnog podmićivanja sa stanovišta onog koji daje. Naravno, uvek se ima na umu da je korupcija dvostrani proces i da osim u slučaju iznude postoji voljni pristanak obe strane).

1. Za jedan broj građana nema gotovo nijedne iole vredne usluge za koju oni ne bi dali mito. Takav je svaki deseti među građanima Srbije, a prema istraživanjima iz 2000. i 2001. godine – daju mito za sve i svašta; oni su *navikli* da putem mita sve rešavaju; to su oni koji ne mogu čudom da se načude što neko neće da *uzme*; oni iza odbijanja mita vide svoju nisku ponudu, pa nude veću sumu ili beže glavom bez obzira plašeći se neke *nameštaljke*.

2. U pomenuta dva istraživanja, ispitanicima je ponuđeno da nešto kažu o svojoj spremnosti da daju mito u devet različitih situacija. Oni su pokazali spremnost u obimu od jedne desetine u slučaju mićenja radi bolje ocene ili položenog ispita svog deteta, do situacije u kojoj svaki drugi ispitanik pokazuje spremnost da dâ mito – radi bolje lekarske usluge (vidi Prilog, tabela 2). U stvari, može da se tvrdi da je spremnost na mićenje povezana sa vrednošću usluge i sa stepenom dostupnosti njene realizacije (ovako ili onako uvek je u pitanju retkost odnosno dostupnost resursa, barem se tako tvrdi u literaturi). Na primer, godinama je u nas prilično otežano zapošljavanje; nema dovoljno radnih mesta koja

odgovaraju kvalifikacionoj strukturi radne snage. Otuda se traže koruptivni putevi da se skрати čekanje i što pre dođe do što boljeg radnog mesta („veze i poznanstva“, tj. nepotizam i kronizam, gotov novac, „razmena usluga“ ili tek ulaženje u mrežu obveznika određenog moćnika koji će vam u bilo kojem trenutku zatražiti određenu kontrauslugu).

3. Ne može se, međutim, zanemariti sraslost mita sa redovnom cenom usluge. Pri tom, nije važno da li je zaista tako ili su građani samo uvereni da stvari tako stoje. Na primer, postoji uverenje barem u određenim društvenim grupama, a možda je zaista tako, da veće hirurške intervencije ili porođaj ili ugradnja veštačkog kuka ili slično, podrazumevaju mito i da se mora platiti. I ljudi plaćaju.²⁸ U ovom slučaju koruptivna iznuda je institucionalizovana.

4. Nešto specifičnija forma korupcije je *provizija* koja se daje preko posrednika kako bi se prikrila moralna niskost koruptivnog akta. Niti se direktno daje, niti se direktno uzima. Korupcija se obavlja preko posrednika, pa tako akteri koruptivnog čina barem u svojim očima ostaju moralno čisti. Reč je tek o fenomenu *moralne racionalizacije*²⁹ koja nije retka u koruptivnim radnjama, a istraživači je do sada nisu kao takvu identifikovali i u literaturi nisam naišao na autore koji upotrebljavaju ovaj pojam. Reč je o tome što *rad preko posrednika* „stvora zid između korporacije koja podmićuje i korupcije, što omogućava rukovodstvu kompanije da izrazi iznenađenje i užasnutost kada neprijatni događaji izađu na površinu“ (Poup, 2004: 189).

Davanje provizije je naročito često u velikim poslovima velikih kompanija.³⁰ To je, kako piše Poup u svom antikorupcijskom priručniku

²⁸ To što ja znam slučajeve koji demantuju raširena uverenja ne znači ništa, jer drugi znaju neke druge slučajeve. A ni ja baš ne znam zašto mi je jednom prilikom anesteziolog u zadnjem trenu rekao da nisam pogodan za operaciju; moj komšija je to *ukopčao* kad su ga po treći put skinuli sa operacionog stola bez obavljenog posla. Rekli su mu da su znali „da se pravi lud!“.

²⁹ Jednu od funkcija *moralne racionalizacije* ovako je opisao jedan naš sagovornik u nedavnom istraživanju korupcije: „Možda to vama nije ništa, ali lakše se spava!“.

³⁰ Koruptivne radnje preko posrednika uobičajene su i u našem zdravstvu, prvenstveno kako bi se prikrilo pravi moralni lik „gospodina doktora“, jer onome ko daje doktoru nije baš moral u vidnom krugu, već samo uspešan ishod operacije ili čega već. Iz ovog domena je i pojava koju ćemo nazvati „samostalni agent“. Naime, pacijentu se javlja čovek sa ponudom za *posebnu pažnju* prema datom pacijentu od strane „doktora i osoblja“. Ponuda je po *cenovniku*. Pacijent (odnosno njegovi najbliži) plaća jer je uveren da se to tako radi i da ne može drukčije. Poenta je u tome što „samostalni agent“ nije umrežen i što radi isključivo za sebe. Češći je slučaj da *umreženi* posrednik uzima više nego što prijavljuje *mreži*. Cela stvar puca kada se to otkrije i upravo je ovo najčešći način na koji se saznavao za *koruptivne mreže* u zdravstvu.

„najprostije pokriće za korupciju u međunarodnom nabavljanju roba i usluga“. Zadatak posrednika, tj. lokalnog zastupnika je „da posao privede kraju i za to ima dovoljno finansijskih sredstava, tako da korporacija koja je smeštena negde u razvijenom svetu ne mora ni da zna više nego što je neophodno“ (Poup, 2004: 189).

U ovom slučaju korupcije može se tvrditi da je koruptivna radnja institucionalizovana, da je postala uobičajena, pa tako i prinudna – ne može se obaviti posao ako se ne dá! No, ona nije iznuđena, jer se ne može govoriti o egzistencijalnoj ugroženosti u slučaju nerealizovnog posla zbog nedavanja mita. Ipak, je ovde reč o osobenom dogovoru onih koji traže i uzimaju i onih koji daju i na ovaj način sklapaju poslove.

5. Postoji, naravno i ono čuveno plaćanje posle obavljene usluge (po oceni korisnika, kvalitetno obavljene usluge). To je čuvena „*čast*“ u slučaju *viših profesija*, odnosno *bakšiš* (arapska reč, a u nas se još upotrebljava termin napojnica) u slučaju manje važnih profesija.³¹ Lekara, na primer, *častimo*, a konobaru ili taksisti dajemo *bakšiš*! I jedan i drugi fenomen faktički su ustaljene forme ponašanja u mnogim kulturama.

Tu su te dve čuvene rečenice:

- *Šta to košta?*

- *Ma ne košta ništa, častićeš me kad završimo!*

Saznajemo iz ove tipične konverzacije da je korisnik usluge spreman na mito, a takođe i to da davalac usluge odlaže mito, naglašavajući da je on *pošten čovek* jer neće uzeti ništa dok se ne sazna pozitivan ishod njegove radnje, a posle – to posle, eto, nije mito, već *čast*!

I *čast* i *bakšiš* su forme *moralne racionalizacije*, s tim što je to u slučaju *časti* nešto komičnije.

Zanimljivo je da se u slučaju nekih profesija koje još nisu ogrezle u korupciji, *čast* još prihvata kao „klasična srpska *čast*“. Na primer, posle diplomiranja, onaj ko je uspešno obavio taj posao, pravi krkanluk uz piće i ostalo za profesore iz svoje komisije (dakle, „ništa na ruke“).³²

³¹ Za razliku od *časti*, *bakšiš* je prilično određena kategorija. U SAD je pravilo, na primer, da se u restoranu daje 10-20 posto u odnosu na iznos računa. I u SAD i u Evropi, u brojnim situacijama se ostavlja „desetak“ što bi Srbi rekli, pa i kada se plaća kreditnom karticom – naglasi se šta je šta!

³² To je ovde u Srbiji deo folkloru, ali je blago rečeno komično kada se roditelji našeg doktoranta na stranom univerzitetu upute u Milano, Berlin, Pariz ili gde već, sa sve prasetom, suvim kolačima, rakijom i vinom – da počaste profesore svog deteta!

Sve u svemu, sa stanovišta pojedinca koji daje mito, korupcionaška situacija sadrži različite stepene iznude i voljnosti. U nekim situacijama čovek je prinuđen da daje mito, često zbog direktne egzistencijalne ugroženosti, u drugim situacijama podmićivanje je stvar izbora i stvar finansijskog i/ili moralnog računa. U svakom slučaju, na jednoj strani je ekstrem iznude, a na drugoj ekstrem slobodnog izbora gde samo distanciranje od mićenja ne nanosi neku naročitu štetu. Uostalom, u istraživanjima sam zabeležio slučajeve ne samo radodavanja, već i hvale pred prijateljima, rođacima, poznanicima – kvalitetom *poklona*, visinom date sume novca...

Druga strana ovog aspekta koruptivnih radnji, jeste *priča o nužnosti uzimanja mita*. Ta nužnost se pojavljuje u dva oblika. Jednom je ona obrazloženje moralne popustljivosti pred iskušenjima lake zarade, a drugi put je reč o pritisku *koruptivne mreže* na pridošlicu koja ne pristaje na moralnu kaljugu korupcije.

Najčešća je prva pojava. Reč je obično o siromašnim javnim službenicima³³ za koje se kaže da preživljavaju zahvaljujući korupciji („korupcija iz potrebe“). Pojava se vezuje za tzv. sitnu korupciju (tj. za tzv. administrativnu ili birokratsku korupciju), bez obzira da li se ona obavlja „uz pomoć propisa“ ili „protivno propisima“. Siromašni javni službenici, po ovoj priči, su prinuđeni da traže mito, kao, time preživljavaju, hrane i školuju decu... Nema sumnje da je Poup u pravu kada je ovu pojavu, uz još nekoliko (mit o utemeljenosti korupcije u pojedine kulture, vezivanja „dobre uprave“) ubrojao u mitove koji služe za opravdavanje korupcije (Poup, 2004: 8). On potom citira Danijela Kaufmana iz Instituta Svetske banke koji kaže: „U najboljem slučaju, ne postoje jasni dokazi da povećanje zarada može da umanji korupciju. U okviru šire reforme javnih službi, pitanje odgovarajuće zarade i motivacije za rad može da igra određenu ulogu. Pogled na prikupljene podatke upućuje na to da povećanje zarada službenika u korumpiranim organizacijama ne vodi smanjenju korupcije“ (Poup, 2004: 261).

³³ Odavno je, pak, ustvrđeno da siromaštvo uzrokuje korupciju. O tome je još Aristotel pisao. „I eforeja je isto tako rđava ustanova, jer to je kod njih vlast koja ima pravo odluke u najvažnijim pitanjima, a svi efori biraju se iz naroda, tako da često u upravno telo ulaze vrlo siromašni ljudi, koji su upravo zbog tog siromaštva potkupljivi. To se pokazalo nekoliko puta u prošlosti, a pokazalo se i u naše vreme kod Andrana. nekoliko efora, podmićenih novcem, upropastili su celu državu onoliko koliko su mogli“ (Aristotel, 1970).

U istraživanju sam, pak, nailazio na primere prinuđivanja novouposlenog na uključenje u veoma razvijenu („razrađenu“) *koruptivnu mrežu* jedne ustanove. Novouposleni se mora uključiti, jer postoji strah *umreženih* da ih ovaj ne oda. Prema priči tek zaposlenog lekara u jednom beogradskom domu zdravlja, proces uvođenja u *mrežu* ide planski, razrađen, od blagih nagoveštaja prednosti zbog *pripadanja mreži*, do otvorenih pretnji za slučaj uzdržanosti prema normama uspostavljenim u *mreži*. Moj sagovornik je *rešenje* našao u prihvatanju zajedničkih večera/pijanki koje se finansiraju iz zajedničkog fonda *mreže* kojim rukovodi „primarijus“ i odbijanja svakog drugog oblika nadoknade za *usluge* koje je morao da čini.

Izuzetak se ne trpi i zbog toga što on krši pravilo „Kud svi Turci, tu i mali Mujo!“. Kad postoji izuzetak, onda čovek ne može sebi reći „Pa svi tako rade, što ne bih i ja!“. Izuzetak ugrožava „mrežni moral“ i mora se tom izuzetku reći „Šta ti tu *moralíšeš!*“ ili barem „Šta se ti tu *praviš!*“. – Sve u svemu, izuzetak je opasnost po tajnost korupcije, po taj svojevrsni koruptivni moral i po uspostavljeni koruptivni sistem u malom. Izuzetak može da postane raznolika alternativa i konkurencija koruptivnom ponašanju.

Umesto zaključka

Krsta Cicvarić, poslovični novinarski gangster (prema Kulundžiću, 1968), piše u *Beogradskom dnevniku* od 1. februara 1921. godine: „Optužbe protiv g. Pašića za koristoljublje i srebroljublje nisu nove; g. Prodanović ih je više puta podizao u *Odjeku* i *Narodnoj skupštini*, nazivajući g. Pašića najkorumptivnijim čovekom za koga zna politička istorija Srbije ... G. Pašić je nesumnjivo bogat čovek, neću preterati ako kažem da njegova imanja samo u nepokretnostima iznose preko trideset miliona dinara. Kako se g. Pašić obogatio, ja ne znam; recimo da je on stekao na način kako to predstavlja g. Prodanović, tj. da je sve to *zdipio*; da li se g. Pašić time diskvalifikovao za funkciju koju on vrši više od trideset godina, tj. da bude vođa svoga naroda? ... Ovakav kakav je, sa svim svojim manama, g. Pašić je taman kakav treba narodu. On je najbolje kvalifikovan da vodi narod.“

Prilog

Tabela 1.

Iskustva iz kontakta sa institucijama i percepcija institucija
(u % u odnosu na ukupan broj ispitanika)

Institucije	Kontakt sa institucijama		Percepcija institucija		
	bilo kada	u posljednjoj godini	Loše iskustvo u kontaktu	Malo ili nikakvo poverenje	Korumpirane (sve + većina)
Carina	46	19	15	50	62
Lekari, med. ustanove	96	75	21	25	60
Advokati	41	15	12	45	52
Policija	55	31	18	44	49
Poreski službenici	58	38	14	47	41
Sud	46	16	13	43	41
Opštinski službenici	81	57	20	40	39
Ministri	11	5	2	40	38
Službenici Vlade	23	13	5	35	34
Javni tužioci	19	5	7	36	33
Banka	73	52	14	44	28
Novinari	24	12	3	44	27
Školski profesori	88	38	8	20	27
Fakultetski profesori	44	16	5	13	25
Pošta	80	62	11	25	18

Izvor: CPA 2/02 (maj, 2002. godine).

Tabela 2.
U kojim situacijama biste platili mito?
 (u %)

Usluga	Republika Srbija		Republika Srpska	
	2000	2001	2002	2004
Da dobijete bolju lekarsku uslugu	53	51	60	42
Da se zaposlite (ili zaposlite nekog)	40	41	64	45
Da ne platite carinu na granici	30	35	46	27
Da obezbedite neku komunalnu uslugu	28	29	33	22
Da dobijete dozvolu za izgradnju kuće	26	27	*	*
Da ne platite mandatnu kaznu	21	16	36	30
Da dobijete neki sudski spor	14	21	30	22
Da platite manji porez	13	18	32	23
Da vaše dete dobije bolju ocenu u školi (položi ispit)	6	9	15	9

Izvori: za 2000. godinu: Mihailović i dr., CPA, JMS 01/00 (arhiva autora);
 za 2001. godinu: Begović i Mijatović, 2001: 49;
 za Republiku Srpsku: Divjak, 2004: 51.

Literatura

- Antonić, G. (2006) Vukovi ne jedu jedni druge. *Naše teme*, str. 66-74.
- Aristotel (1970) *Politika*, knj. II, gl. 6; 1270 b), Kultura, Beograd.
- Begović, B. (2005) Ekonomske posledice korupcije u pravosuđu. *Sociološki pregled*, Vol. XXXIX. No 2, str. 197-220.
- Begović, B., B. Mijatović (ur.) (2001) *Korupcija u Srbiji*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Begović, B. (2007) *Ekonomski analiza korupcije*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije. <http://www.clds.org.yu/newsite/Boris-Begovic-Ekonomski-analiza-korupcije.pdf>
- Divjak, B. (ur.) (2004) *Studija percepcije korupcije*. Banja Luka – Sarajevo: Glas Srpski.
- Galtung, F. (2006) Merenje nemerljivog: granice i funkcije (makro) korupcijskih indeksa. *Naše teme*, str. 93-103.
- Gellner, E. (1977) Patrons and Clients, in: Gellner E., J. Waterbury (eds.) *Patrons and Clients*, pp. 1-6. London: Duckworth.
- Goati, V. (2006) Trgovina uticaja i posledice – korupcija i političke partije. *Naše teme*, str. 27-31.
- Gredelj, S. (2006) Pokvarenjaci i psi čuvari. *Naše teme*, str. 12-21.
- Hallak, J., M. Poisson (2007) *Corrupt Schools, corrupt universities: What can be done?* International Institute for Educational Planning. Paris: UNESCO.
- Haller, D., C. Schore (eds.) (2005) *Corruption. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press; Ann Arbor, MI.
- Janković, D. (1956) *Istorija države i prava feudalne Srbije (XII-XV vek)*. Drugo izdanje. Beograd: Naučna knjiga.
- Johnston, M. (1994) Comparing Corruption: Conflicts, Standards and Development, *XVI World Congress of the International Political Science Association*. Berlin
- Kulundžić, Z. (1968). *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*. Zagreb: Stvarnost.
- Lazar, S. (2005) Citizens Despite the State: Everyday Corruption and Local Politics in El Alto, Bolivia, in: D. Haller, C. Schore (eds.) *Corruption. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press; Ann Arbor, MI, pp. 212-228.

- Life in Transition. A Survey of people's experiences and Attitude* (2007) European Bank for Reconstruction and Development. www.ebrd.com
- Linić Z. (2006) Euharistijska žrtva. *Glas Koncila*, broj 47 (1691).
- Lutovac, Z. i V. Barać (ur.) (2006) *Borba protiv korupcije u Srbiji*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung
- Merton, R. (1949) *Social Theory and Social Structure*. The Free Press.
- Mihailović, S. (2006a) Partokratija u Srbiji, opet! u: Mihailović, S. (ur.) *Kako do boljeg izbornog sistema*. Beograd: Socijaldemokratski klub i CeSID, str. 149-169.
- Mihailović, S. (2006b) Korupcija – pokazatelj obolelog društva. *Naše teme*, str. 79-87.
- Novaković, S. (1898) *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349. i 1354*. Beograd.
- Ostrogorski, G. (1959) *Istorija Vizantije*. Beograd: Prosveta.
- Pešić, V. (2007) Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji. *Republika*, god. XIX, broj 402-405.
- Popović, J. *Put duše posle smrti*. Iz Žitija Pr. Vasilija Novog od Oca Justina Popovića. www.decani.org/mitarstva.pdf
- Poup, Dž. (2004) *Antikorupcijski priručnik. Suprostavljjanje korupciji kroz sistem društvenog integriteta*. Beograd: Transparentnost – Srbija
- Savić, V. B. (1997) *Milovan Đ. Glišić. Spomenica o 150-godišnjici rođenja*. Valjevo: Velibor Berko Savić.
- Skerlić, J. (1967) *Izabrana dela*. Beograd: Narodna knjiga.
- Stefanović, S. (1996) Jedan neuspeo pokušaj državne intervencije u privredi Kraljevine SHS 1920. godine – Središnja zadruga za snabdevanje i izvoz a.d. Beograd: *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. III, sv. 1-2, str. 95-108.
- Stojiljković, Z. (2006) Novac u izbornim kampanjama i stranačkoj politici – izazovi i šanse antikoruptivne strategije, *Naše teme*, str. 32-39.
- Šuković, D. (2006) Zarobljavanje države i privrede, *Naše teme*, str. 22-27.
- Sahara, T. (1999) Patronska-klijentelističke mreže i stvaranje srpske države početkom 19. veka. *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. VI, sv. 1, str. 1-12.
- Toni, R. H. (1979) *Religija i uspon kapitalizma*. Beograd: Prosveta.

- Volcer, M. (2000) *Područje pravde*. Beograd: Filip Višnjić.
- Vuković, S. (2004) Problemi korupcije u tranziciji: primer pravosuđa. *Sociološki pregled*, Vol. XXXVIII, no. 1-2, str. 115-134.
- Wittfogel, K. (2000) *Orijentalna despocija. Usporedno istraživanje totalne moći*. Zagreb: Globus.

www.antikorupcija-savet.sr.gov.yu
www.anticorruption.bg/index_eng.php
www.anticorruptionnet.org/
www.corisweb.org
www.csd.bg
www.greco.coe.int
www.idea.int
www.nobribes.org
www.oecd.org/daf/spaicom/
www.transparentnost.org.yu
www.transparency.org

Srećko Mihailović

**Poreklo i priroda korupcije –
pobeđe Mamona i Levijatana**

Rezime

Korupcija je smeštena između legaliteta i legitimiteta troškova održanja zajednice i njenih institucija za vršenje određenih usluga članovima, na jednoj strani i raznovrsnih oblika nasilja kojim se povećavaju troškovi života u datoj zajednici, na drugoj strani. Moralni status korupcije potiče iz takvog smeštaja. Ona je nesumnjivo nelegalna i nelegitimna pojava, ali nije čisto nasilje jer je zasnovana na volji oba učesnika u koruptivnom procesu. – Istorija korupcije je prepuna moralnih sudova upravo o ovom dvojstvu. Otuda nema interpretacije korupcije bez suda o njenom moralnom statusu. Interpretacija koja teži moralno neutralnom pristupu, mnogima je sumnjiva, dok je isključivo moralisanje o korupciji bez naučnog statusa. – Priča o korupciji je smeštena između moralne osude i moralne relativizacije. Tim dvojstvom su zasićeni i poreklo i priroda korupcije. U ovom radu korupciju vidim kao delo prožimanja tamne strane ljudske prirode i sistemski loše uređene zajednice, utoliko je ona rezultat zajedničkog rada Mamona i Levijatana.

Ključne reči: korupcija, poreklo korupcije, moral

Srećko Mihailović

**The Origin and Nature of Corruption –
Victories of Mammon and Leviathan**

Summary

In this article corruption is placed between legality and legitimacy of community maintenance expenditure and its institutions for caring out certain services to its members on one side, and various shapes of violence which amplify the cost of life in that community. Moral status of corruption comes from that kind of background. Corruption is undoubtedly an illegal and illegitimate occurrence, but it is not pure violence, because it is based on the will of both participants in the corruption process. The history of corruption is filled with moral judgements on this dualism. Hence there are no interpretations of corruption without judgement about its moral status. Interpretation which aspires to morally neutral approach, is for many suspicious, while only moralizing on the subject of corruption has no scientific status. The story of corruption is placed between moral condemnation and moral relativism. This dualism is in the origin and in the nature of corruption. In this study the author sees corruption as a result of the dark side of human nature and a systematically badly organized community, hence corruption is the result of joint work of Mammon and Leviathan.

Key words: corruption, origin of corruption, moral

Danilo Šuković

Socioekonomski aspekti privatizacije u Srbiji

Jedna od ključnih karika tranzicije u Srbiji je privatizacija. Suštinu tranzicionog procesa, posmatrano iz čisto ekonomskog ugla, predstavljaju četiri faze: 1. makroekonomska stabilizacija i liberalizacija cena i spolj-notrgovinskog režima; 2. privatizacija; 3. prestrukturiranje preduzeća i 4. izgradnja institucija. Za uspeh ili neuspeh tranzicione operacije najvažnijom se smatra izgradnja institucija otvorene tržišne privrede i demokratskog društva. Međutim, bez blagovremene privatizacije teško je zamisliva izgradnja institucija.

U čemu je značaj privatizacije? Pošto se socijalizam u istočno-evropskim zemljama urušio prevashodno zbog ekonomske neefikasnosti, za ekonomski oporavak ovih zemalja privatizacija je videna kao neizbežni lek. Na svetskom tržištu, gde je pritisak globalizacionih promena sve jači, državna, odnosno društvena svojina u našem slučaju, pokazale su se kao nezaobilazna prepreka privrednom razvoju. Socijalističke zemlje nisu mogle da izdrže ekonomsku utakmicu koju je diktiralo globalizaciono tržište, na kome visok stepen efikasnosti diktira moćna privatna svojina. U sudaru privatno-državno i tržište-plan, pobedili su privatna svojina i otvorena tržišna privreda. Tako su postsocijalističke zemlje kao neizbežni zadatak sebi postavile transformaciju državne, odnosno društvene svojine u privatnu i izgradnju sistema otvorene tržišne privrede. No, treba istaći i to da je proces globalizacije nametnuo privatizaciju i kapitalističkim zemljama, bez obzira što je kod njih privatna svojina bila dominantna. Značajno učešće državnog sektora u ovim zemljama nepovoljno je uticalo na njihovu konkurentnost. Privatizacijom dobrog dela državne svojine mnoge od ovih zemalja su uspele, ne samo da povećaju efikasnost ovih preduzeća

već i da, prihodima od prodaje državnih preduzeća, saniraju velike budžetske deficite, koji su delom i nastali zbog neuspešnih državnih preduzeća. Tako je krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka privatizacija postala opšti svetski trend kako se ne bi izgubila utakmica na globalnom svetskom tržištu, koje je promovisalo sve oštrije kriterije u sve surovijoj utakmici.

Iz današnje perspektive malo je poznato da je Srbija u samom startu bila vrlo uspešna u privatizaciji svoje privrede. Koristeći veoma povoljne pogodnosti koje je savezni Zakon o društvenom kapitalu iz 1989, kao i republički Zakon iz 1991. godine dao zaposlenima, privatizacija u Srbiji je naglo krenula i veliki broj preduzeća je ušao u proces privatizacije. Bila je to tipična insajderska privatizacija, koja je, kao prvi korak u svojinskoj transformaciji, mogla imati dobre rezultate. Međutim, politička nestabilnost, sankcije međunarodne zajednice i hiperinflacija, brzo su ne samo zaustavile proces privatizacije, već je posebnim zakonom iz 1995. godine, više iz političkih nego iz ekonomskih razloga, poništen najveći deo do tada izvršene privatizacije. Zakonom o svojinskoj transformaciji iz 1977. godine, takođe na modelu insajderske privatizacije, ali ovog puta i uz učešće građana, učinjen je pokušaj da se privatizacija ponovo pokrene.

No tadašnji režim ni tada nije bio spreman da se, kao ekonomske osnove svoje vlasti, odrekne brojnih društvenih preduzeća, pa je ponovo došlo do zastoja u privatizaciji. Posle demokratskih promena ubrzo je pripremana privatizacija, i to na sasvim novom modelu. Tako je juna 2001. godine donet Zakon o privatizaciji sa još setom odgovarajućih zakona, po kome je privatizacija bila prvi put oročena u Srbiji i to na četiri godine, što znači da je bilo planirano da se privatizacija društvenih preduzeća završi do sredine 2005. godine, dok je privatizacija javnog sektora ostavljena za kasniji period. Novi model privatizacije društvenih preduzeća zasnivao se isključivo na metodu prodaje. Nijedno preduzeće se ne može privatizovati ako se 70% društvenog kapitala ne proda, bilo putem aukcije ili putem tendera, preostalih 30% kapitala je bilo namenjeno zaposlenim i građanima. Kao što vidimo privatizacija u Srbiji traje veoma dugo. Međutim, ni danas niko ne može sa pouzdanošću predvideti kraj privatizacije čak ni društvenih preduzeća, dok privatizacija javnog sektora nije praktično ni počela. Zakonom o privatizaciji iz 2001. godine, kako smo već konstatovali, privatizacija

društvenih preduzeća je bila oročena na četiri godine, to znači do sredine 2005. godine. Ovaj rok je zatim pomeren do početka marta 2007. godine, a sada se nezvanično nagoveštava kraj 2008. godine, do kada privatizacija društvenih preduzeća treba da bude okončana.

Za privatizaciju je preostalo oko 1.200 društvenih preduzeća, kao i dosta nedefinisana grupa mešovitenih preduzeća. Njihova privatizacija se može obaviti do kraja sledeće godine, pod uslovom da sve pripremne radnje budu blagovremeno izvršene, kao i da primena Zakona o stečaju bude efikasna. Treba imati u vidu da su za privatizaciju preostala preduzeća koja su veoma dugo u dubokoj krizi i od kojih je većina bez ikakve ekonomske perspektive. Pored toga mnoga od preostalih društvenih preduzeća još nisu pravno regulisala neka ključna pitanja (svojinsku strukturu, imovinska prava, dugovanja, potraživanja i sl.), što dodatno koči njihovu privatizaciju.

Cilj ovog rada je da ukaže na osnovne socioekonomske aspekte privatizacije u Srbiji. U tu svrhu prvo ćemo se kratko osvrnuti na rezultate privatizacije u Srbiji u periodu 2001-2006. godina, na nedovoljnu transparentnost, to jest izloženost privatizacije opasnostima korupcije. Na kraju ćemo ukazati na moguće dobitnike i gubitnike ovog procesa u Srbiji.

Rezultati privatizacije u periodu 2001 – 2006.

Prema podacima Agencije za privatizaciju u periodu od donošenja Zakona o privatizaciji, juna 2001. godine do kraja 2006. godine, u Srbiji je privatizovano 2.424 preduzeća, ostvareni prihodi od prodaje iznose 2.158 miliona evra, ugovoreno je 1.182 miliona evra ulaganja u investicione programe, kao i 278 miliona evra za socijalne programe.

Ukupni rezultati privatizacije u periodu 2002-2006. godina, to jest od početka primene Zakona o privatizaciji iz juna 2001, kao i privatizacioni prihodi i ugovoreni socijalni i investicioni programi dati su u sledećem pregledu.

Ako se ima u vidu da deo rezultata privatizacije, prikazan pod nazivom „Tržište kapitala“, zapravo predstavlja relikv procesa privatizacije po Zakonu iz 1997. godine, jer se radi o prodaji manjinskog paketa akcija preduzeća koja su praktično već bila privatizovana, tada se ukupni rezultati svode na prodaju oko 1.600 preduzeća i na prihod od 1,8 milijardi evra, što je bez sumnje više nego skroman rezultat za period od

preko 6 godina, za koje vreme je zapravo trebalo okončati privatizaciju celokupnog društvenog sektora privrede.

Rezultati privatizacije 2002-2006.

	Ukupno ponuđeno	Ukupno prodato	Uspešnost (u %)	Prihod od prodaje (u 000 €)	Investicioni program (u 000 €)	Socijalni program (u 000 €)
Tenderi	139	79	53	981.880	967.733	278.731
Aukcije	1.775	1.528	86	781.192	208.601	/
Tenderi i aukcije	1.914	1.607	84	1.763.072	1.176.334	278.731
Tržište kapitala	1.061	817	77	395.280	5.902	/
Ukupno	2.975	2.424	81	2.158.352	1.182.236	278.731

Izvor: Agencija za privatizaciju.

Postprivatizacioni problemi

Privredu Srbije, pored spore i neefikasne privatizacije, opterećuju i brojni postprivatizacioni problemi. Ovde se ne radi o uobičajenim postprivatizacionim teškoćama, kada preduzeće treba prestrukturirati da bi postalo efikasno. Ovaj proces je nužan i on obično traje dve do tri godine. Zapravo, kada je reč o ovoj vrsti problema može se konstatovati da je privatizacija u Srbiji, u globalu posmatrano, doprinela unapređenju korporativnog upravljanja u većini preduzeća, što u izvesnoj meri pokazuje i rast društvenog proizvoda. Novi vlasnici su u većini slučajeva pronašli nova tržišta i otklonili uska grla u proizvodnji, što se pozitivno odrazilo na ekonomsku efikasnost.

Privatizovane firme u Srbiji uglavnom rade sa manjim brojem zaposlenih, povećale su produktivnost, radnu disciplinu i postale konkurentnije. Prema istraživanjima Medijum Galupa, firmama koje su promenile vlasnika bilo je potrebno oko tri godine da se stabilizuju i počnu da ostvaruju profit, pri tom broj zaposlenih u privatizovanim preduzećima značajno je smanjen, čak i do 30%.

Međutim, kod značajnog dela privrede, preko 15% privatizovanih preduzeća, privatizacija nije rešila problem njihove ekonomske efikasnosti, već se njihova agonija propadanja nastavila. To je slučaj sa

preduzećima gde novi vlasnik nije uspeo da ih prestrukturira i obezbedi im povoljnu tržišnu poziciju, bilo iz razloga što se nije snašao u novoj ulozi, bilo zbog toga što mu to i nije bila namera. Ovaj problem je nastao zbog toga što je u postupku privatizacije zanemaren problem izbora strateškog partnera. Važno je da se preduzeće proda, a to da li ga novi vlasnik kupuje sa ciljem da to preduzeće učini efikasnim, ili da opere prljav novac, ili je čak kupio preduzeće i bez namere da izvrši obavezu plaćanja do određenog roka, već da u međuvremenu prisvaja imovinu preduzeća, to jest da vrši koruptivne radnje, o tome se, posebno kada su aukcijske privatizacije u pitanju, nije mnogo vodilo računa.

Nedopustivo je da se kao kupac javi firma čiji je kapital nekoliko puta manji od kapitala preduzeća koje se kupuje. Ovakvih je slučajeva izvesno bilo više. Klasičan primer lošeg izbora strateškog partnera su slučajevi neuspelih privatizacija RTB Bora, Putnika i Jugoremedije, koji su dobro poznati. Primera, naravno, ima i u delatnostima koje su jednostavnije za upravljanje, kao što je slučaj sa mnogim hotelima, koji su prodati, a zatim zatvoreni, iako postoji tržište i uslovi za uspešno poslovanje.

Zašto privatizacija nije dala bolje rezultate

Postoji, naravno, više uzroka koji su doveli do slabih rezultata privatizacije. Ovde ćemo analizirati samo neke koje smatramo ključnim, kao što su model privatizacije, neizgrađenost zakonske regulative i nedovoljna transparentnost.

Kao što je poznato model privatizacije se zasniva na prodaji preduzeća putem aukcije ili tendera. Da bi se jedno preduzeće privatizovalo neophodno je da se proda 70% društvenog kapitala. Ukoliko nema kupca za 70% društvenog kapitala, preduzeće se ne može privatizovati. Da bi se ovakav model realizovao, nužan uslov je bio da postoji realna tražnja u relativno kratkom roku za kupovinu preko 4.000 preduzeća, koliko je bilo preostalo za privatizaciju po novom modelu. Čvrsto se verovalo da to neće biti problem i da će Srbija posle demokratskih promena brzo postati vrlo atraktivna za strana ulaganja.

Međutim, strani strateški investitori nisu pokazali pravi interes za privatizaciju u Srbiji, jednostavno zbog toga što nije bio kreiran atraktivan ambijent za priliv novih investicija. Pitanje kreiranja ambijenta je zapravo pitanje uvođenja čvrstog budžetskog ograničenja i sprovođenja institucionalnih reformi. Samo one zemlje u tranziciji koje

su u startu inicirale rešavanje ovih ključnih problema funkcionisanja tržišne privrede, mogle su računati na uspeh. Kod nas je u početku preovladalo uverenje da će ekonomska stabilizacija i liberalizacija stvoriti povoljan ekonomski ambijent koji će omogućiti brzu privatizaciju, a potom i ekonomski oporavak. Međutim, kako su institucionalne reforme ključna faza tranzicije, to i očekivani scenario nije mogao biti realizovan. Privatizacija je brzo zastala i, kao što smo videli, predstoji joj druga, mnogo teža i neizvesnija faza.

Privatizacija u Srbiji se, pogotovo na samom startu, vršila u uslovima velikog institucionalnog vakuuma. Ovde ćemo navesti samo nekoliko ključnih zakona kojih nije bilo na početku privatizacije, a nekih nema još ni sada, a koji su od posebne važnosti za uspešnost privatizacije. Zakon o restituciji nije još donet. Bez ovog zakona nema čak ni jasnog signala da se privatizacija stvarno želi i da će se svojinska prava garantovati. Ako želite slobodnu tržišnu privredu sa dominantnom privatnom svojinom, tada je logično da prvo izvršite povraćaj ili na neki način nadoknadite bespravno oduzetu privatnu svojinu. Zakon o privrednim društvima je donet 2004. godine. Naravno da se strani, ili bilo koji investitor ne može odlučiti da kupi preduzeće kada nema osnovnih pravila igre koja ovaj Zakon određuje. Zakon o likvidaciji i stečaju donet je tek 2005. godine. Da je ovaj zakon donet blagovremeno i dosledno primenjivan, privatizacija mnogih, neefikasnih ili bolje rečeno propalih preduzeća, bi se primenom ovog zakona izvršila.

Za kreiranje povoljnog ambijenta za privatizaciju nije dovoljno blagovremeno donošenje pomenutih i još mnogih drugih zakona, već isto tako i njihova efikasna primena, to jest, delovanje pravne države. Kako ni ovaj uslov nije ispunjen, to se negativno odrazilo i na rast izvorno novog privatnog sektora, to jest na osnivanje i ekspanziju novih privatnih preduzeća. Ako se ponovo osvrnemo na iskustva drugih zemalja u tranziciji, videćemo da tamo gde novi privatni sektor nije već na startu reformi bio u ekspanziji, tamo ni privatizacija starih državnih preduzeća nije mogla biti uspešna (Viniecki, 2000: 505).

Jan Viniecki uspešnost reformi, odnosno privatizacije u Poljskoj vidi upravo u tome što je na startu reformi podstaknut brz rast novog privatnog sektora. Kako do takvog toka reformi nije došlo i u Rusiji, to je ona imala mnogo više problema sa privatizacijom, pa i ekonomskim oporavkom. Neizgrađenost ambijenta za nove investicije odražava se i na

nivo preduzetništva. Tako je kasnih 1990-ih godina broj preduzetnika na 1.000 stanovnika u Poljskoj iznosio čak 59, dok je u Rusiji u istom periodu iznosio samo 6.

Ekonomske slobode su isto tako bitan uslov za efikasan tok privrednih reformi. Izostanak ekonomskih sloboda, što je kod nas bio izrazit slučaj, zapravo koči privatnu inicijativu i time ograničava rast generički novog privatnog sektora i destimuliše strateške partnere da kupuju stara preduzeća. Iskustva takođe potvrđuju da su u tranziciji mnogo uspešnije bile zemlje u kojima je stepen ekonomskih sloboda bio veći.

Kao što smo videli, Srbija je od prodaje preduzeća inkasirala oko 2,2 milijardi evra, što nije nimalo impresionirajuća suma. Znamo da na Zapadu ovoliko vrednost imaju kompanije srednje veličine. Nas posebno mora zabrinuti podatak da od 2000. godine kod nas nijedne godine nije zabeležen veći priliv greenfield investicija od 150 miliona USA dolara (Službeni glasnik, 2006). To je pouzdan pokazatelj lošeg kvaliteta našeg poslovnog okruženja.

Kada govorimo o lošem poslovnom okruženju, tada prvenstveno mislimo na nedostatak zakonske regulative, slaba zakonska rešenja, neizgrađenost infrastrukture, nerazvijenost konkurencije, slabu primenu zakona, neefikasnost sudstva i izostanak primene zakona i drugih normi. Ovde treba isključiti politički rizik, bez obzira što je naša zemlja još uvek pritisnuta brojnim političkim problemima. Mnoga strana preduzeća su procenila da su opšti uslovi za investiranje relativno nezavisni od političke neizvesnosti, pa su iz tog razloga zanemarili potrebe na političkoj sceni Srbije. Postoje zemlje sa dugoročnim sporovima i nerešenim statusnim pitanjima, kao što su Izrael, Južna Koreja, Tajvan i Kipar, koje su stvorile nadmoćna poslovna okruženja i poslednjih decenija spadaju među najuspešnije privrede u svetu. Zbog toga nerešen politički status ne bi trebalo da uspori ekonomski razvoj naše zemlje.

Korupcija u privatizaciji privrede Srbije

Privatizacija državne odnosno društvene imovine, preduzeta krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka, viđena je kao lek za mnoge probleme, i to ne samo u zemljama u tranziciji i u zemljama u razvoju, već i u mnogim razvijenim zemljama. Privatizacija je, posmatrano na duži rok, kao jedan od važnih ciljeva imala suzbijanje korupcije. No, sam proces privatizacije, posebno u zemljama u tranziciji,

doprineo je širenju korupcije. Uprkos naporima za obuzdavanje korupcije, privatizacioni procesi u svakoj zemlji još uvek su ranjivi kada je korupcija u pitanju. U zemljama u tranziciji i u zemljama u razvoju, privatizacija ima cilj, pored ostalog, da privuče strane direktne investicije i da obezbedi transfer tehnologije. Korupcija ove ciljeve onemogućava.

Ranjivost procesa privatizacije kritično zavisi od izbora modela i metoda privatizacije, kvaliteta pravnog i ekonomskog sistema, postojanja delotvorne i funkcionalne legislative, sudstva i administrativnih institucija i struktura (na primer agencija za privatizaciju), postojanja jasne i transparentne privatizacione politike i strategije, efikasne eksterne i interne revizije i parlamentarnog kontrolnog sistema. Posebno važan faktor je transparentnost vršenja vlasti, to jest otvoreno i transparentno administrativno donošenje odluka koje onemogućava manipulaciju, falsifikate i koruptivno ponašanje radi sticanja lične koristi.

Ovih nekoliko opservacija jasno ukazuje da Srbija nema uslova za sprovođenje brze, efikasne i transparentne privatizacije. Nijedan od prethodno pomenutih uslova kod nas ne postoji, zbog čega je proces privatizacije u Srbiji posebno ranjiv i podložan velikoj korupciji.

Privatizacija u Srbiji je, zbog svog izuzetno dugog trajanja i nedovoljne transparentnosti, posebno izložena korupciji.

Kada je u pitanju dugo trajanje privatizacije kod nas, treba se podsetiti da je proces privatizacije u Srbiji počeo daleke 1990. godine. Srbija se, dakle, privatizacijom bavi preko 16 godina. U tom periodu doneta su čak četiri zakona, od kojih nijedan nije realizovan. Posebno zabrinjava okolnost da smo sada negde tek na početku druge polovine ovog komplikovanog procesa, što znači da „prilika“ za korupciju ima još mnogo. Za privatizaciju u Srbiji su još preostala velika društvena preduzeća koja su najvećim delom ekonomski propala tokom dugogodišnje krize, kao i ceo javni sektor gde privatizacija praktično nije ni počela.

S aspekta korupcije posebno treba istaći problem dugog zadržavanja preduzeća u postupku privatizacije. Naime brzina procesa privatizacije je od velike važnosti za uspešnost privatizacije i za sprečavanje korupcije. Kako brzina privatizacije utiče na korupciju? Za sve transakcije u robnovčanom tokovima potrebno je vreme, da bi se izvršilo i neregularno plaćanje potrebno je vreme za pregovaranje, čak i ako je okruženje netransparentno. Zato ako je privatizacija brza, tada veliki broj

objekata prolazi kroz proces privatizacije u kratkom vremenu. Tada ima manje vremena za obavljanje transakcija korupcije. Štaviše, brzina se ne može postići bez smajivanja administrativne diskrecije, čime se sasecaju osnovni podsticaji korupcije. Dakle, brzina privatizacije značajno eliminiše korupciju, baš kao što je odugovlačenje i spor proces podstiču.

Mnoga preduzeća se nalaze u „procesu privatizacije“ 3-4 godine, pošto ne mogu da nađu kupca, odnosno „strateškog partnera“. U tom periodu iščekivanja, preduzeća se praktično devastiraju, i procena je da bi i najuspešnije preduzeće, ako bi bilo u postupku privatizacije 2-3 godine, praktično propalo. Radi se o tome da menadžment preduzeća, naravno u sprezi sa politikratskom birokratijom, prosto rečeno pljačka imovinu preduzeća zaključujući štetne ugovore, putem kojih se sredstva preduzeća prelivaju drugim korisnicima. Motiv za ovakvo postupanje je ili čisto materijalna korist iz sopstvenog interesa od bespravno prisvojene vrednosti, ili drastično obaranje vrednosti preduzeća, kako bi se ciljnom „strateškom partneru“ prodalo po što nižoj ceni. U takvim uslovima nastaju idealne pogodnosti za „spontanu privatizaciju“, koja se nesmetano odvija, a koja je inače sinonim čiste korupcije. Zapravo radi se o običnoj krađi društvene ili državne imovine, bilo od političara ili od direktora, koji su obično u čvrstoj sprezi.

Pritužbi radnika, sindikata, malih akcionara na ovakve postupke menadžmenta preduzeća, naravno ima mnogo. To što praktično nijedan slučaj nije procesuiran, govori o neefikasnosti i slabosti institucija, a ne da korupcije i kriminala nije bilo, ili da ih nema.

Na pojavu korupcije u privatizaciji kod nas uticala je i netransparentnost postupaka i procedura tenderske i aukcijske prodaje preduzeća, po kojima se vrši privatizacija kod nas.

Transparentnost procesa privatizacije je od posebnog značaja za suzbijanje korupcije. Zloupotreba informacija kao i drugi oblici nedopuštenog ponašanja olakšani su tajnošću i nedostatkom transparentnosti. Za transparentnu privatizaciju važan je kvalitet tri tipa informacija.

Prvi tip informacija se odnosi na sam zakonski okvir privatizacije. Da bi se izbegla korupcija, potrebno je postići maksimalnu transparentnost svih informacija. To se postiže tako što se od pravila privatizacije stvara javna igra (Kaufman, Siegelbaum, 1997). Time se drastično smanjuju

možnosti da korumpirani službenici uzimaju mito time što čine izuzetke i krše zakonske standarde.

Drugi važan blok informacija odnosi se na procenjenu vrednost preduzeća koje se privatizuje. Ove informacije su od posebnog značaja u strategijama privatizacije „od slučaja do slučaja“, kao što su prodaja pojedinih preduzeća. Transparentnost informacija o proceni umanjuje eventualne korupcionaške poduhvate.

Treći tip informacija od značaja za transparentnost privatizacije odnosi se na podatke o preduzeću (pored onih o proceni kapitala). Ove su informacije najčešće najmanje transparentne zbog knjigovodstvenih sistema koji nisu prilagođeni potrebama tržišne privrede.

Posebno treba istaći da je bitan aspekt transparentnosti sposobnost informisanja o rezultatima transakcija privatizacije. Samo kroz poznavanje rezultata, treća strana može da proceni da li je nešto pogrešno u privatizacionim transakcijama.

Poznato je da sve metode privatizacije nisu jednako podložne korupciji. Metod prodaje, po kojem se vrši naša privatizacija, spada u postupke privatizacije gde se može izbeći veća korupcija ako se obezbedi transparentnost procedura aukcija i tendera i ako se proces ne odvija suviše dugo. Međutim, privatizacija putem aukcije, što je i naš slučaj, obično je opterećena specifičnim primerima korupcije koji su izvesno prisutni i u našem slučaju. Radi se o sledećim primerima:

- ucenjivanje potencijalnih ponuđača da bi se sprečilo da učestvuju na aukciji ili da na aukciji ne podižu cenu;
- iznuđivanje naknade za neučestvovanje u prodaji od ozbiljnih investitora od strane špekulanata koji obećavaju da će se u zamenu uzdržati od učešća u nadmetanju ili od nuđenja veće cene;
- kupovina preduzeća na aukciji bez namere da se izvrši obaveza plaćanja do određenog datuma. Za to vreme „kupac“ otima imovinu preduzeća ili je koristi u druge svrhe pre nego što rezultat aukcije bude proglašen ništavnim;
- znatno potcenjivanje vrednosti imovine i slično.

Netransparentnost privatizacije u nas ogleda se i u tome što Agencija za privatizaciju, odnosno njen direktor, ima velika diskreciona ovlašćenja. On samostalno odlučuje da li će se neko preduzeće prodati putem aukcije ili tendera, da li će se nekom preduzeću izvršiti „otput

duga“, da li će neko preduzeće biti prestrukturirano pre privatizacije, kako će se izvršiti ponderisanje kriterija u tenderskoj proceduri i sl. Zapravo rad Agencije karakterišu netransparentne procedure i arbitrarno odlučivanje.

Iskustva zemalja u tranziciji nesporno ukazuju da loše postavljene i neuspešno implementirane tržišne reforme mogu zaista pojačati korupciju, i suprotno, dobro postavljene i uspešno realizovane reforme ne mogu imati takve posledice.

Naš problem je zapravo u tome što su nam reformski procesi stihijski koncipirani, bez celovite vizije, pa je i njihova implementacija spora i neefikasna, zbog čega je i korupcija neizbežna.

Privatizacija kao sredstvo za pranje novca

Sa aspekta borbe protiv korupcije privatizaciju u Srbiji karakteriše i veoma poražavajuća činjenica da je u potpunosti izostala kontrola pranja novca, zbog čega preti velika opasnost da se legalizuje bilo strani, bilo domaći prljavi novac. Opasnost od infiltracije prljavog novca ne sastoji se samo u tome što će u naše privredne tokove doći kapital stečen kriminalnim radnjama, što je samo po sebi nedopustivo, već i u tome što se „vlasnici“ prljavog novca „prljavo“ ponašaju kada svoj novac legalizuju. Kako su kod nas i bez toga institucije veoma slabe i kako je potrebno mnogo napora kako bismo uspostavili vladavinu zakona, prljavi kapital, odnosno njegovi vlasnici bi ove procese posebno otežali, ako ne i u potpunosti zaustavili.

U izveštaju o pranju novca i predikatnim krivičnim delima u Srbiji za period 2000-2005. godine (Van Duyne, Donati, 2006) konstatuje se sledeće:

„Zakon o privatizaciji i naknadna uputstva koja je pripremila Agencija čine se neodređenim kada se radi o utvrđivanju onoga ko ima pravo da učestvuje u privatizacijama, a to je ključni aspekt kada se posmatra privatizacija iz ugla pranja novca. Procedure su otvorene za fizička lica i posrednike, a sa izuzetkom najvećih firmi, tražene informacije su minimalne, naročito kada se radi o utvrđivanju identiteta krajnjeg korisnika. Nadamo se da je u praksi Agencija strožija kada ustanovljava identitet potencijalnih kupaca (i njihovih krajnjih korisnika). Međutim, sudeći po mišljenjima koja su izneli učesnici fokus grupa, čini se da detaljan *due diligence* o identitetu podnosilaca ponuda nije glavna briga.

U tom kontekstu, takođe je interesantno koliko i uznemirujuće da su promene sledeće: kao javna agencija koja se finansira bar delom iz budžeta Republike Srbije, Agencija je bila stavljena na listu obveznika u skladu sa prethodnim zakonom o pranju novca iz 2001, član 5, mada se čini da Agencija nikada u potpunosti nije izvršavala te obaveze. Trenutno, ta odredba o obavezama javnih agencija i institucija je eliminisana iz Zakona o sprečavanju pranja novca iz 2005. godine. Takođe je brisana iz definicije pranja novca u novom Krivičnom zakonu Republike Srbije. Čini se prilično čudnim da Srbija dopušta tako veliki propust u trenutku kada se čini da je veoma uporna da zatvori svaki, pa i najmanji ulaz za perače novca.

Agencija za privatizaciju nije se bavila pitanjem ko ima pravo da učestvuje u privatizacijama ni onda kada je imala obavezu da to čini, odnosno verovatno je u potpunosti zapostavila problem pranja novca. Sada kada joj je ta obaveza i formalno ukinuta, izvesno se tim pitanjem neće ni baviti. Kako druge državne institucije nisu do sada osporile nijednu kupovinu preduzeća zbog sumnje u nelegalno poreklo uložених sredstava, to verovatno prljavom kapitalu u našoj privatizaciji za sada nema nikakvih barijera.

Dobitnici i gubitnici privatizacije

Pitanje dobitnika i gubitnika privatizacije u nas je jako prisutno. S obzirom na brojne kritike procesa privatizacije, prevashodno zbog delom i nerealnih očekivanja, a naročito zbog velike sumnje na veliku zastupljenost korupcije, stiče se utisak da su gubitnici mnogo brojniji od dobitnika. Da bismo bar delimično rasvetlili ovaj problem, nužno je prethodno osvrnuti se na samu svrhu privatizacije, o čemu je delimično već bilo reči u ovom radu. Privatizacija ima za cilj da privredne subjekte prevashodno učini ekonomski efikasnim, i to tako što će prvo društvenu svojinu zameniti privatnom, da bi privatni vlasnici potom restrukturirali preduzeće i učinili ga ekonomski uspešnijim, što bi trebalo da bude od koristi ne samo za nove vlasnike, već i za zaposlene u tom preduzeću, državu i lokalnu zajednicu.

Tamo gde je privatizacija uspešno završena ovih efekata ima i kod nas, o čemu je takođe prethodno bilo reči. Dakle, dobitnici u slučaju regularne blagovremene i uspešne privatizacije su sve strukture u društvu izuzev otpuštenih radnika u procesu restrukturiranja nakon privatizacije i

eventualno starog menadžmenta društvenih preduzeća, ukoliko ga novi vlasnik ne zadrži na starim funkcijama. Na dugi rok i otpušteni radnici mogu biti dobitnici ukoliko dođe do snažnog opšteg privrednog oporavka i otvaranja atraktivnijih novih radnih mesta, gde oni mogu naći povoljnije uslove za rad nego u neefikasnom društvenom preduzeću.

Lista gubitnika je mnogo veća kod privatizacija koje nisu transparentne, koje su u osnovi bezuspešne bilo zbog toga što je došlo do raskida ugovora sa novim vlasnikom, bilo da novi vlasnik nije uspeo da ekonomski oporavi preduzeće, ili ga je čak kupio iz čisto kriminalnih pobuda, na primer radi pranja novca i sl. Tada su naravno, sem problematičnih novih vlasnika, svi na gubitku. Država, jer ne ubira poreze zbog zamiranja ekonomske aktivnosti, kao i zbog rasta nezaposlenosti u situaciji kada je nezaposlenost ionako veoma visoka, zaposleni kao i stari menadžment, jer su izgubili posao.

Posmatrano na širem društvenom planu, pored pomenutih društvenih struktura, nesporni dobitnici su i svi preduzetnici koji su samostalno počeli novi biznis. U Srbiji je malih preduzeća i sitnih preduzetnika registrovano preko 100.000, dok je u drugim zemljama u tranziciji ovaj broj daleko veći. S druge strane nesporni gubitnici su i svi prekomerno zaposleni u državnoj upravi, odnosno vanprivredi, koji treba da ostanu bez posla i da budu izloženi oštroj konkurenciji tržišta rada, gde je ponuda znatno veća od tražnje.

Umesto zaključka

Privatizacija u Srbiji je suočena sa brojnim problemima, što jasno pokazuju veoma skromni rezultati njenog dosadašnjeg dugogodišnjeg procesa. Srbija je tek dostigla svega 55% svojine u privatnom vlasništvu i, po tom merilu svrstava se na samo evropsko dno. Bugarska i Rumunija već imaju 70% kapitala u privatnom vlasništvu, pa je realno da će Evropa takve rezultate ubrzo zahtevati i od nas. Za to će biti nužna ne samo brza privatizacija preostalih društvenih preduzeća, već i znatnog dela javnog sektora.

Nova Vlada bi zbog toga trebalo da napravi program ubrzane privatizacije preostalih društvenih preduzeća, pri čemu bi bila ubrzana i privatizacija preko Akcijskog fonda. Za privatizaciju javnih preduzeća nužno je napraviti celovitu koncepciju koja bi bila pretočena u Zakon o privatizaciji i restrukturiranju javnih preduzeća, gde bi se jasno definisali

odnosi državnog i privatnog kapitala, polazeći od principa zaštite nacionalnih interesa uz istovremeno obezbeđenje ekonomske efikasnosti, kako bi javni sektor postao faktor jačanja konkurentnosti privrede Srbije, a ne dodatno opterećenje državnog budžeta.

Privatizaciju je do sada karakterisala nedovoljna transparentnost, pa i neobaveštenost građana o njihovim pravima, što bi ubuduće trebalo da se izbegne po svaku cenu. Izboru strateškog partnera treba posvetiti posebnu pažnju, ne samo zbog opasnosti od pranja novca, već i zbog važnosti da privatizovana preduzeća što pre budu prestrukturirana i postanu ekonomski efikasna, što je od ključnog značaja za budući ekonomski rast, kao što pokazuju brojni pozitivni primeri iz dosadašnje privatizacije. Za nastavak privatizacije u Srbiji posebno je važno i da društvene strukture koje su dobitnici privatizacije budu što više zastupljene, za šta je nužna efikasnija i transparentnija privatizacija.

Literatura

- Acemoglu, D., T. Verdier (2000) The Choice between Market Failures and Corruption. *The American Economic Review*, Vol. 9.1.
- Agencija za privatizaciju (2005) *Bilten*. Beograd.
- Broadman, H. G., F. Reonardini (2002) Corruption and Policy: Back to the Roots. *Policy Reforme*, Vol. 5 (1).
- Hopkin, J., University of Birmingham (2002) States Markets and Corruption: A Reivew of Some Recent Literature. *Review of International Political Economy* 9: 3, August.
- Kaufmann, D., P. Siegelbaum (1996) Privatization and Corruption in Transition Economies. *Journal of International Affairs*, Winter, 50, No. 2. The Trustees of Columbia University in the City of New York.
- Mauro, P. (1995) Corruption and Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, August.
- OEBS (2004) *Najuspešniji postupci za borbu protiv korupcije*. Vienna, Austrija.
- Ogus, A. (2004) Corruption and Regulatory Structures. *Law and Policy*, Vol. 26, No. 3 & 4, July & October.
- Službeni glasnik (2006) Strategija podsticanja i razvoja stranih ulaganja, *Službeni glasnik*, br. 22, 16. mart.
- Šuković, D. (2002) *Transparentnost i efikasnost privatizacije u Srbiji*. Beograd: Transparency International.
- Šuković, D. (2004) Privatizacija kako dalje? Kopaonik biznis forum 2004. – *Oživljavanje privrede i ubrzanje tranzicije*. Beograd: Savez ekonomista Srbije.
- Van Duyne, P., S. Donati (2006) *Izveštaji o pranju novca i predikatnim krivičnim delima u Srbiji za 2000-2005*. Beograd: OEBS i UNICRI.
- Viniecki, J. (2000) Crucal Relationship between the Privatized Sektor and the Generic Private Sektor in Post-Communist Privatization. *Communist and Post-communist Studies*, Volume 33, Jssme 4. December, pp. 505-515.
- Vukotić, V. (ur.) (2000) *Sistem i korupcija*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja.
- Weils. J. (1999) Time to Rethink Privatization in Transition Economy. *Finance and Development*, Washington, Jun, Vol. 36.

Danilo Šuković

Socioekonomski aspekti privatizacije u Srbiji

Rezime

U ovom radu se analiziraju ključni problemi koji prate proces privatizacije privrede Srbije. U radu se isto tako ukazuje i na neke postprivatizacione probleme. Iako proces privatizacije u Srbiji traje od 1990. godine, njemu se još ne nazire kraj, jer je za privatizaciju preostalo još oko 1.000 društvenih, većinom vrlo kontroverznih, i sva javna preduzeća, za koja još ne postoji ni strategija šta i kako uraditi sa njima.

Pored osvrta na rezultate dosadašnje privatizacije, koji su inače veoma skromni, u radu se ukazuje na problem korupcije u procesu privatizacije i na opasnost od pranja novca kroz kupovinu preduzeća. Posebno se ukazuje na dobitnike i gubitnike u procesu privatizacije.

Ključne reči: privatizacija, društvena preduzeća, privreda, korupcija, Srbija

Danilo Šuković

Socioeconomic Aspects of Privatisation in Serbia

Summary

This paper analyses the key problems accompanying the process of privatization of the Serbian economy. It also presents some post-privatization problems. Although the process of privatization in Serbia started in 1990, its end is not still coming into sight, since approximately 1,000 socially-owned companies (mostly controversial) and all public companies have remained to be privatized and there is no strategy for their privatization and no determined manner of dealing with them.

In addition to the review of results of privatization carried out until today, which are quite modest, the paper analyses the issue of corruption in the process of privatization as well as danger of money laundering through purchase of companies. Losers and winners in the process of privatisation are specifically identified.

Key words: privatization, social enterprises, economy, corruption

CIP katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

341.231.14(497.11)(082)

342.72(497.11)(082)

327.7/.8(497.1)(082)

323(497.1)(082)

614.256(497.11)(082)

338.246.025.88(497.11)(082)

POMERAMO granice / [urednice Mirjana Rašević, Zorica Mršević]. – Beograd :
Institut društvenih nauka, 2007 (Beograd : Grafički centar). - 260 str. : graf.
prikazi, tabele : 24 cm

Str. 5-7 : Predgovor / Urednice. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-7093-119-0

a) Prava čoveka - Srbija - Zbornici b) Jugoslovensko pitanje - Međunarodna
zajednica - Zbornici c) Sloboda govora Srbija - Zbornici d) Medicinska etika -
Srbija - Zbornici e) Privatizacija - Srbija – Zbornici

COBISS.SR-ID 144017932